

ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

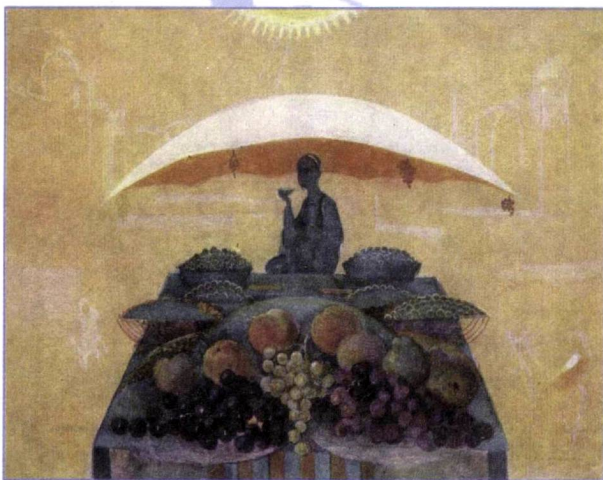
Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Avqust – 2019

Оганес Татевосян. «Регистон»

Оганес Татевосян. «Мевали чодир»

R 577

J

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

3-son
№

**Жамоатчилик
кенгаши:**

Сирожиiddин САЙИИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДҮСТМУҲАММАД
Шуҳрат РИЗАЕВ
Комилжон АЛЛАМЖОНОВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Журнал

1997 йил июндан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:
Аҳмаджон
МЕЛИБОЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Муҳиддин РАҲИМ
Назира ЖҮРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБ
Жамила АСКАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. “Хазойин ул маоний”нинг фотиҳаси (*А.Рустамов шарҳи*).3

НАСР

Ч.АЙТМАТОВ. Тангрига тавалло. Новелла. (*Рус тилидан В.Файзуллоҳ тарж.*).9
 С.ЦВЕЙГ. Кристина. Роман. (*Рус тилидан А.Пардаев тарж.*).75
 К.КАРИМОВ. Зардушт. Роман. (*Қорақалтоқ тилидан Ф.Абдураимова тарж.*).142

ШЕЪРИЯТ МИНТАКАЛАРИ

Замонавий грузин шеърятидан (*Рус тилидан Д.Ражаб тарж.*).21
 Вьетнам мумтоз шеърятидан. (*Рус тилидан К.Баҳриев тарж.*).69

ҚЎШНИМ – ҚАРДОШИМ

А. АБДУЖАББОРОВ. Ҳайвонот боғи. Кисса. (*Рус тилидан А.Файзулла тарж.*).30

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

М.ИМОМНАЗАРОВ. Алишер Навоий даври адабиётининг ривожланиш босқичлари.121
 Ҳ.ҲОМИДИЙ. Жаҳоний шуҳрат.129
 Ш.АБДУРАСУЛОВ. Толстой ва театр.132

САНЪАТДАГИ СИЙМОЛАР

Р.АДОМАЙТИС. С.ШУРКО. Тихонов Штирлицни жуда ёмон ўйнаган.
 (*Рус тилидан А.Мелибоев тарж.*).187

ҚИЁС ВА ТАЛҚИН

Н.СИМБИРЦЕВА. Адабиёт кинога нима беради? (*Рус тилидан Б.Қодиров тарж.*).197

Муковамизда202

Қомус.204

Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмун.206

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

Алибек РУСТАМОВ
шарҳи

“ХАЗОЙИН УЛ-МАОНИЙ”НИНГ ФОТИХАСИ¹

*Аширақат мин акси шамси-л-каъси анвору-л-худо,
“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқти садо.*

*Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги гам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик гамзудо.*

*Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом ўлур гетийнамо, Жамшид ани ичкан гадо.*

*Жому май гар бўйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг эсон фидо.*

*Дайр аро хуш аҳли расво бўлгали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо.*

*Токи ул майдин кўнгул жомида бўлгач жилвагар
Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.*

*Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.*

*Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо!*

*Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин,
“Ишрабу ё айюҳа-л-атишон” келур ҳар дам нидо.*

(“Ғаройиб ус-сиғар”, 1-ғазал)

¹ Академик Алибек Рустамов қаламига мансуб шарҳлар олимнинг “Адиблар одобидан адаблар” (“Маънавият”, Т., 2003) номли китобидан олинди.

Буюк боболаримиз ҳар бир ишни аввал “Қуръони карим”ни назарга олган ҳолда амалга оширганлар. Ҳазрати Навоийнинг фаолияти ва ижоди ҳам шу амалга асосланган. Қуръони мажид “Фотиҳа” сураси билан очилади. “Фотиҳа” – очувчи дегани. Суранинг бундай аталишига сабаб китобнинг ўзи ва унинг мазмуни шу сура билан очилади. Шундан илҳом олган муслим Навоий ўзининг “Ҳазойин ул-маоний”сини юқоридаги фотиҳа ғазали билан бошлаган.

Мазкур шеър Навоийнинг тўрт девондан иборат бўлган “Ҳазойин ул-маоний”, яъни “Маъно оламининг хазиналари” деб аталган асарининг биринчи девонидаги илк ғазалдир. Аммо бу ғазал “Ғаройиб ус-сигар”, яъни кичиклик, ўсмирликнинг қизиқликлари деб аталган биринчи девоннинг бошида келтирилган бўлса-да, у қолган девонларга ҳам, яъни бутун “Ҳазойин ул-маоний”га муқаддимадир. Шунинг учун бу ғазални Навоий айтган биринчи ғазал деб тушуниш керак эмас. У девонларнинг мажмуасидаги ўрнига кўра биринчи ғазалдир. Ғазал тўққиз байтдан иборат. Ҳар бир байт икки мисрадан тузилган бўлади. Ғазалнинг биринчи байти “матла” ва охиригиси “макта” дейилади. Ғазалда матланинг иккала мисраси ва қолган байтларнинг иккинчи мисралари ягона қофияга эга бўлади.

Бу ғазалнинг қофияси ридфи мукайяд қофиядир. Қофия ҳосил бўлиши учун такрорланиши шарт бўлган товуш равий деб аталади. Бу ерда равий “о” товушидир. Равий қофиянинг асосий бирлигидир. Аммо бу қофияда унинг ҳамоҳанглигини оширувчи ридф деган бирлик ҳам бор. Бу “д” товушидир.

Ғазалда вазн туфайли тил қоидалари бузилиши ёки услуб ва маънога нуқсон етган ҳолатлар йўқ.

Ғазал ҳусни матла билан бошланган. Матла мазмунан ва шаклан ўз ўрнига муносиб бўлса, “ҳусни матла” дейилади. Бу матла фақат мазкур ғазалга нисбатан эмас, балки умуман “Ҳазойин ул-маоний”га нисбатан ҳусн бўлиб тушган, ғазалнинг ўзини ҳам девонга нисбатан ҳусни ибтидо дейиш мумкин. Бу матла муламма (ширу шакар) ҳамдир: биринчи мисраси арабча, иккинчиси ўзбекча. Бу Навоийда ва у тарғиб қилаётган ғояда миллий чекланишнинг йўқлигини ва тил фарқининг ғоявий бирликка монe бўлолмаслигини кўрсатади. Мазмун бирлиги доирасидаги шаклий ранг-баранглик бадииятнинг асосий усулларидан биридир. Бу ғазалнинг мазмунини англаш учун биринчи навбатда “май” сўзининг рамзий маъносини билиб олишимиз керак.

Луғавий маъносига кўра, узумни ачитиб тайёрланадиган ичимликни “май” ва унинг “шароб”, “бода”, “хамр”, “чоғир”, “роҳ”, “мудом”, “сахбо” сингари маънодошлари бадиий-фалсафий асарларда истиора тарзида ҳақиқат маърифати ва ишқига нисбатан ҳам ишлатилади. Ишқу муҳаббат бир неча жиҳатдан майга ўхшайди. Абдурахмон Жомий “Лавомеъ” асарида муҳаббат билан майнинг ўхшаш жиҳатларидан ўнтасини баён қилган.

Биринчиси, май аслий ўрни бўлмиш хум ичидан ўзидан ўзи қайнаб, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилганидек, ошиқлар кўнглидаги яширин ишқ ҳам ғалаён қилиб зуҳур этишга интилади.

Иккинчиси, май ўз зоти ҳаддида муайян бир шаклга эга эмас, қайси идишга тушса, шу идишнинг ички шаклини олади. Худди шунингдек, ишқ аслан мутлақ бўлиб, у зуҳурида муҳаббат аҳлининг қобилияти ва

истеъдодига яраша содир бўлади. Ошиқлар орасидаги тафовут ишқнинг зотий хусусиятига эмас, уларнинг кўнгил идишига боғлиқдир.

Учинчиси, майнинг ҳам, ишқнинг ҳам сирояти ялпи жараёндан иборатдир. Май кишининг ҳамма аъзосига таъсир қилганидек, ишқ ҳам ошиқнинг қону жонига кириб, унинг бутун вужудини эгаллаб олади.

Тўртинчиси, май ичкучини, ишқ севгучини марду саҳий қилиб қўяди. Аммо май масти пулни аямаса, ишқ масти жону жаҳонини, бору йўғини бахшида қилади.

Бешинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини кўркмас ва ботир қилиб қўяди. Лекин май ботирлиги оқибатни кўрувчи ақлнинг мағлуб бўлишидан бўлса, ишқ шижоати ҳақиқат нурунинг ғолиблигидандир. Биринчиси шахсни фалокату ҳалокатга олиб боради, иккинчиси абадий ҳаёту саодатга бошқаради.

Олтинчиси, май ҳам, ишқ ҳам киши бошидан кибру ҳавони учиради ва ниёзу тавозуга туширади. Бирок ичкиликнинг оқибати хорлигу разолатдир, пок ишқ натижаси иззату шарофатдир.

Еттинчиси, май ҳам, ишқ ҳам сирни фош қилади. Асрлар давомида аён бўлган ҳақиқату маърифат сирларини ишқ юзага чиқарган.

Саккизинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини беҳуш қилади. Аммо май беҳушлиги нодонлик ва ғафлатнинг тубан даражасидир, ишқ беҳушлиги эса сезгирлик ва огоҳликнинг энг олий мартабасидир.

Тўққизинчиси, майпараст майни ичган сари яна кўпроқ ичгиси келади, ишқпараст ҳам ишқ дардига мубтало бўлган сари яна ортиқроқ берилади. Лекин ичкучи борган сари одабийлик киёфасини йўқота боради, севгучининг эса инсоний фазилатлари орта боради.

Ўнинчиси, май ҳам, ишқ ҳам номусу ҳаё пардасини кўтаради. Бирок ичган ўзидан ўзгани ҳақорат қилиб, халққа озор беришдан уялмайди, севган эса ўзгалар учун ўзини хору зор қилишдан ор қилмайди.

Демак, май билан ишқнинг ўхшаш томонлари кўп, лекин оқибат жиҳатларидан улар бир-бирига тамоман зид экан. Натижа эътибори билан май захр ва ишқ нўш экан, нима учун ишқни май билан таъбир қилинади, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг жавоби шундай:

Тажрибасиз хом ёшлар ва айрим нафси аммораси ружу қилган қарилар тасаввурида ичкилик неъматларнинг энг олийси ва мастлик лаззатларнинг энг лазизидир. Агар ичмай ҳавас қилувчиларни ҳам ҳисобга олсак, бундай хато тасаввурга эга бўлганлар дунёда жуда кўп. Бинобарин, ишқни “май” деб аталганда, биринчидан, мавзуга кўпчиликнинг диққати тортилган бўлади, иккинчидан, май билан ишқ орасидаги ташқи ўхшашлик билан ички зиддият лаззатгалабларга равишан бўлиб, мутлақ лаззат ҳақиқий ишқда эканлиги аён бўлади.

Май ишқ рамзи қилиб олинганда, “жом” сўзи ва унинг маънодошлари кўнгилни билдиради. Аммо биринчи мисрадаги жом маъносидаги “каъс” сўзи кўнгилни эмас, ишқнинг ўзини англатади. Бунини Навоийнинг ўзи каъсни қуёшга ўхшатиш йўли билан ифодалаган. “Ашрақат” порлаб чиқди, “мин акси шамси-л – каъси” май косаси қуёшининг аксидан, “анвору-л-худо” тўғри йўл, яъни ҳақиқат нурлари деган маънода. Тўғри йўлга бошловчи – “ҳодий”, ҳодийлик – “ҳидоят” дейилади. Демак, “ашрақат мин акси шамси-л-каъси анвору-л-худо” май косасининг қуёши аксидан ҳақиқат йўлининг нурлари порлади, деган мазмунда экан. Бунда май косаси

куёшга ўхшатишган. Куёш оламда нур тарқатувчи ягона мавжудот бўлгани учун май косасидан мурод ишқ, яъни жозоба манбаи мутлак борлиқдир. Демак, Навоийнинг фикрига кўра, ҳақиқат йўлини мунаввар этиб, унга тўғри олиб борадиган восита ишқ экан.

Иккинчи мисра: “Ёр аксин майда кўр”, деб жомдин чикти садо”. Бундаги “ёр” Ҳақ таоло маъносида бўлиб, мисранинг мазмуни шундай: Ҳақ таолонинг нури – оламнинг ҳақиқати ундаги барча мавжудотда акс этади. Аммо ишқ майи шу ҳақиқатни кўриш, яъни идрок қилиш воситасидир. Жом, яъни ишқ майининг идиши – кўнгил буни тасдиқлайди. Чунки ошик ҳақиқатни ишқ воситаси билан кўнгилда идрок этади. Иккинчи байтдаги “ғайр” деганда маъшукдан, яъни Ҳақ таолодан ўзга ҳамма нарсалар тушунилади. “Ғайр нақши”дан мурод кўнгилга маъшук ҳаёлидан ўзга нарса ташвишининг қаттиқ ўрнашиб олишидир. Жом ишлатилмаганда, яъни унга май тушиб турмаганда ёки бошқа нарса солинганда занглаганидек, ҳақиқат нури тушиб туриши керак бўлган кўнгилда ўзга нарсалар, айниқса, ёвуз фикрлар бўлса, шуларнинг занги, доғи, яъни таъсири уни ғамхонага айлантиради. Шундай бўлган тақдирда, яъни маъшукдан ўзга нарсалар ғами маъшукнинг кўнглида жилоланишига тўсқинлик қилганида, “йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо”. “Масаллик” – бамисоли, сингари дегани. “Майи ваҳдат масаллик” майи ваҳдат сингари деган маънода. “Ғамзудо” – ғамни аритувчи, ғамдан пок қилувчи деган гап. Шоир соқийга мурожаат қилиб, майи ваҳдатдек ғамни аритувчи нарса йўқ деб, уни ўшандай пайтларда ваҳдат майини сузишга ундайди. Бу ўринда соқийдан мурод косагул эмас, балки шеър ўқиш, ҳикматли сўзлар айтиш ёки бошқа шунга ўхшаш йўллар билан шавқ уйғотувчи кишидир.

“Майи ваҳдат” – ваҳдат туфайли ҳосил бўлган жуда ширин беҳушлиқдир. Ваҳдатнинг ўзи нима? “Ваҳдат” сўзининг луғавий маъноси бирликдир. Бунинг истилоҳий маъноси ҳам бўлиб, ваҳдат этикодида кўра, борлик ягона бир вужуддан, оламдаги бор нарсалар шу вужуднинг турли кўринишидан иборат. “Ваҳдат” тушунчасига кўра, борлиқнинг асоси азалий ва адабий ҳаракатга эга бўлган чексиз Ҳақ таоло нуридан иборат. Мана шу нур оламнинг жони ҳисобланади. Бу нур рангу шаклга эга бўлмагани, макону замонда чекланмагани ва узлуксиз давом этиб тургани учун киши уни сезмайди. Аммо оккўнгилликни олий даражага кўтара олган киши илм ва ишқ орқали мазкур нурни идрок қилиши мумкин. Шунда киши ўзини унутиб, шу нур ичида йўқолгандай бўлади. Ваҳдат майдан мурод – мана шу ҳолат жозибаси ва ишқдир. Бунга эришган кимса оламнинг нималигидан, жамладан, ўзининг кимлигидан воқиф бўлади. Бундай кишининг кўнглига ҳаётда юз берадиган турли балолар, кишилар ўртасидаги низолар, унга қарши қилинган иш ва гап-сўзлар таъсир қилмайди. У ҳеч кўнглини бузмай, ўзининг инсоний вазифасини аъло даражада бажариб, халққа беғараз хизмат қилади. Унинг ғояси ва амали кўнглини фақат шодлик билан тўлдиради. Киши агар, фалончи менинг ҳақимда ёмон гап қилди, деб ундан хафа бўлса; фалончининг машинаси бор-у, нега менда йўқ, деб сикилса; фалончини нега халқ хурмат қилади-ю, менинг қадримга етмайди, деб ҳасад қилса, унинг кўнглида хурсандчиликка ўрин қолмайди. Мабодо ўша кишилар билан ўчакиша бошласа, уларга зарар етказиш режаларини туза бошласа, турли руҳий касалликларга чалинади ва ўзгаларга қазиган чоҳига ўзи тушади.

Учинчи байтдаги “зарф” – идиш, “гетийнамо” – жаҳонни кўрсатувчидир. Афсоналарга кўра, Жамшид деган подшонинг сеҳрли жоми бўлган. Биринчидан, бу жомдаги май ичган билан тугамаган, иккинчидан, жаҳонда бўлаётган воқеаларни кузатиш мумкин бўлган. Жамшиднинг ўзи олий даражада айшу ишрат қилган шахс тимсоли сифатида тилга олинади. “Баъзи Жамшид” деган иборанинг вужудга келиши ҳам шундандир. Жамшид баъзан “Жам” шаклида ҳам қўлланади. “Жоми Жам” деганда, Жамшиднинг сеҳрли Жоми тушунилади. Навоий мазкур байтда агар кишига ваҳдат майи муяссар бўлса, жом ўрнида синган сафол косаси бўлса ҳам яхши бўлади, бундай синиқ сафол косага ўшандай май тупса, у Жамшиднинг сеҳрли жомидай “гетийнамо”, яъни жаҳоннамога айланади, уни ичган киши эса гадо бўлса ҳам Жамшиднинг шоҳона айшу ишратининг кайфини суради, дейди. “Синган сафол”дан мурод, биринчидан синиқ кўнгил, яъни дардли кўнгил, иккинчидан, фарқ, яъни бойликка ҳирс қўймасликдир. Ҳақиқат майининг айшини суриш учун ортикча молу мулк, олтин-кумуш бўлиши шарт эмас. “Гетийнамо”дан мурод шуки, мазкур майдан баҳраманд бўлган кимса борлиқ сирларидан вокиф бўлади.

Тўртинчи байтда Навоий, агар жом билан май шундай бўладиган бўлса, бундай жом учун юз жаҳонни нисор этиб, яъни сочқи қилиб, бундай май учун минг жонни фидо қилса бўлади, дейди. Бешинчи байтдаги “дайр” сўзининг иккита ҳақиқий маъноси бор, биринчиси – гумбаз, иккинчиси – ғайриисломий ибодатхона, мажозий маънода майхонани ҳам билдиради. Бу байтда “дайр” рамзий мазмундаги майхона бўлиб, ҳаммаслак покбоз ошиқлар мажлисини ва йиғилган ерини билдиради.

“Муғбача” аслида муғлар хизматидаги дастёр бола бўлиб, кўчма маънода соқийни билдиради. Муғ – умуман, оташпараст, хусусан, оташпарастлар руҳонийси. Навоийнинг мазкур байтидаги “муғбача” ҳам “дайр” сўзи каби рамзий мазмундаги соқий – ишқ даврасини киздирувчи кишини билдиради. Бу иккинчи байтнинг шарҳида мазкур бўлди. Бу ерда “муғбача” сўзининг ишлатилишига сабаб унинг “дайр” сўзига нисбати борлигидир. “Муғбача” ўрнида “соқий” ёки бошқа сўз ишлатилса, улар “дайр” сўзига уйғунлашмас эди. “Соқий” сўзи “майхона”, “майкада” каби сўзларга уйғундир. Моҳир санъаткорлар сўзларни рамзий мазмунда ишлатганда ҳам уларнинг асл луғавий маъноларини назардан четда қолдирмайдилар.

“Ҳуш аҳли”дан мурод ишқ майдан маст бўлмаганлардир, “расво бўлмоқ”дан мурод эса ишқ беҳушлигининг сиридан беҳабарларнинг таънасига қолмоқдир. “Ибтидо қилмоқ” – бошламоқ дегани. “Мен-и” сўзидаги “и” изофа қўмакчиси.

Демак:

Дайр аро ҳуш аҳли расво бўлгали, эй муғбача,

Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо, –

деган байтнинг ташки мазмуни: “Эй соқий, майхонада ҳушёрларни маст этиб расво қилиш учун май ичирадиган бўлсанг, мен эси йўқдан бошла, шу расволикка мен жуда муштоқман”, деган фикрдан иборат. Аммо шоирнинг асл мақсади: “Эй ошиқлар даврасини кизитувчи йигит, бизга сирдош бўлмаганлар расволик деб ўйлаган ишқ эссизлиги ҳолатини вужудга келтириш мақсадида кўнглимизга ишқ ўтини ёқмоқчи бўлсанг, бу ишни мендан бошла, чунки ўзгаларга нисбатан мен бунга кўпроқ муштоқман”, деган фикрдан иборатдир.

Олтинчи байтдаги “ул май”дан мурод ваҳдат майи бўлиб, унинг мазмуни иккинчи байтнинг шарҳида мавжуд. “Жилвагар бўлмоқ” – жилва килмоқнинг маънодошидир. Кишига ўзни ўзига хос бир тусу тарзда кўрсатмоқни жилва дейдилар. Шу сўздан “тажалли” деган фалсафий истилоҳ ҳам ясалган. “Тажалли”нинг луғавий маъноси жилваланишидир. “Тажалли” бу мутлак борликнинг мавжудот тусида жилваланишидир. Мазкур байтдаги “жилвагар бўлмоқ”дан мурод тажалли этмоқдир. “Чехрайи мақсуд”дан мурод важҳул ҳақдир. Важҳул ҳақ мавжудотнинг ҳақ, яъни бор қилиб турувчи абадий ва азалий жиҳатидир. Оламдаги турлитуман нарсалар мана шу жиҳати билан яғоналашади, ваҳдат ҳосил қилади.

Буни идрок қилган киши ўзини олам, ҳусусан, инсон билан боғланмаган аҳолида бир мавжудот деб тушунмайди. Ҳаммани бирдай кўради ва жамияту табиатга камоли эҳтиром билан қарайди.

“Маҳв ўлмоқ” – йўқ бўлмоқ, “ҳамул” – ўша, “моадо” – ўзга нарсалар дегани, ўзга нарсалардан мурод чехрайи мақсуддан ўзга нарсалар, яъни мавжудотларнинг важҳул ҳақдан ўзга, бирини биридан жудо қилувчи жиҳатларидир.

Шундай қилиб:

Токи ул майдин кўнгил жомида бўлгач жилвагар

Чехрайи мақсуд, маҳв ўлгач ҳамул дам моадо, –

Байтининг зоҳирий маъноси: “Ул май воситасида кўнгул жомида мақсуд чехраси жилваланиши билан ундан ўзга нарсалар йўқ бўлади”, деган сўздан иборат. Ички ҳақиқий мазмуни: “Киши ваҳдатга эришиб, унинг кўнгулида мавжудотнинг азалий ва адабий бўлган ва уларни бор қилиб турган умумий жиҳати жилваланса, уларнинг бошқа ҳусусий бир-бирига карама-қарши жиҳатлари ғойиб бўлади”, деган фикрдан иборат.

Еттинчи байтнинг юзаки мазмуни шундай: “Жомга май тушгач, улар орасидаги бирлик ҳосил бўлади, шунинг учун жом ва майни бир сўз билан ифода қиладилар, яъни “жом” деганда ҳам жом, ҳам унинг ичидаги май назарда тутилади. Бунинг ҳақиқий маъноси эса қуйидагича: “Сўзда ҳам ўз ифодасини топган ўша жом билан май орасидаги бирлик кўнгил билан ҳақиқат орасида ҳам бор. Ҳақиқат нури тушган кўнгил нурга айланиб, бундай кўнгил эгаси нуруний тус олади”.

Саккизинчи байтда, юзаки қараганда, шундай дейилган: “Эй зоҳид, яъни охират учун тарки дунё қилган киши, сенинг тасаввурингдаги салбий хоссаларга эга бўлган жом билан майдан ўзга ижобий жому май ҳам бор. Шунинг учун сен бу майхонадаги биздек майпарастларни билар-билмас инкор қилма”. Бунинг ҳақиқий маъноси шундай: “Эй, масалага юзаки қараб, ўзгаларни камситиб, ўзини улуғ деб билувчи кимса, сўз бошқа, нияту амал бошқа, шакл бошқаю мазмун бошқа, мақсад бир, йўл кўп. Шунинг учун тушунар-тушунмас ишқ аҳлининг тутган йўлини нотўғри дейишга шошилма!”

Ҳазал мақтасининг ташки мазмуни тубандагича: “Эй Навоӣ, азал соқийсидан дам-бадам “Ичингиз, эй ташналар” деган нидо келиб тургач, ташна юрмасдан, ўша майни ичиш ҳаракатида бўл!” Бунинг ички маъноси қуйидагича: “Инсоннинг ҳақиқатга бўлган ташналигини кондиритиш борликнинг азалий хоссаларидан бири. Оламда бунинг равшан белгилари намоён. Шунинг учун агар сидкидилдан ҳаракат қилсанг, борлик сенинг ҳам ҳақиқатга бўлган ташналигининг кондиради. Шунга ҳаракат эт, умрингни зое қилма!”.

Чингиз АЙТМАТОВ

(1928–2008)

ТАНГРИГА ТАВАЛЛО

Новелла

*Рус тилидан
Вафо ФАЙЗУЛЛОХ
таржимаси*

Азиз журналхон! Биз даҳо адиб Чингиз Айтматовнинг шоҳ асарларидан бири бўлган “Асрни қаритган кун” романига йигирма икки йил давомида қўшилган янги парчалар унинг ижтимоий ғоясини янада мукаммаллаштирган ва бадиий санъатини гўзал бир тарзда яхлитлаган ҳисоблаймиз. Ва буни ўзбек ўқувчиси ҳам ўз тилида айни шундай яхлит ҳолда мутлоаа қилишга ҳақли деб биламиз. Шу орзуни комил кўриш умидида ушбу романдан деб билинган қуйидаги новеллани таржима қилиб, ҳукмингизга ҳавола этишга журъат қилдик.

Таржимон

— У шундай лутф қилган.

— Ким? Ким шундай лутф қилган?

Кулоғингга яхшилаб қуйиб ол, ўшанда фаҳмлайсан...

У шундай лутф қиларкан, суҳбатдошининг диққатидан бўлса керак, йўлакай ўйга ботди ва шунда яна бир талай ҳодисалар қайтадан хотирида жонланди. Бунақа амри маъруф ҳамиша ҳам бўлавермайдди.

Шундай қилиб, бу ҳақида нақл қилиши учун, у аввало арконни узун ташлади, ота-боболаримизнинг ҳам бу ҳақида ривоятлари борлигини, эслаб юришларини кистириб ўтди: бунда бирваракайига ҳаёл отига сакраб миниб, тафаккур уюрларини юлдузлар қадар учуриб кетганда ҳам, ҳақиқатни самовий кенгликда ҳеч жиловлаб бўлмас, унга етмок амри маҳол, бу пойгада қанчалик олдга ташланилмасин, барибир ҳақиқатнинг бўйнига ҳеч ҳам, ҳеч қачон уғруқ — каманд ташлаб бўлмайди. Худди нақ фалакда туриб ҳам осмонни ўлжа қилиб бўлмаганидек, бунинг ҳам ҳеч иложи йўқ.

Аслида заминда ҳам қадимдан аҳвол шу: ўтган замонларда умргузаронлик қилган одамзод наслининг не бир бобою бобокалон бузрукворлари ҳамма замонларда чек-чегара билмас тафаккур ва муҳокама сарҳадларида сарсон-саргардон кезиб, ўйлаб-ўйлаб шу қарорга, шу ноилож тўхтамга

келаверганлар – дунё бебако, ким бу заминга биринчи туширилиб, биринчи бўлиб унда ўрнашиб-ўрнашмасдан, дунёнинг фонийлиги ҳақидаги ўй унга ҳеч тинчлик бермаган ва тоғларга югуриб чиқиб, чўккида туриб кичқирган: “Ўлишни истамайман, менинг ҳеч ҳам ўлгум йўқ!” Дунёнинг бебақолиги ҳақида кимдир қачонлардир илк бор шуни ўйлаган, бу ҳақида беихтиёр оғзидан гуллаб кўйган бўлса, ва яна ким қиёмат яқинлашганда, ҳаётининг охириги дамларида ҳам шу фикр ҳаёлидан кечар – шу маъно тилидан учар – аммо шунда ҳам дунёнинг бундан кейин охир-окибат нима бўлишини ҳеч ҳам, ҳеч ким қаромат қила олмагмай, чора эса ҳамиша бўлган, бор, доимо бўлади ҳам, унинг биргина, ягона йўли – тақдирга розилик! Биз бўлсак, ҳали ҳамон бунга бўйнимизни эгтимиз келмайди. Фақат қазои қадарга иймон – тақдирга розиликки-на еру кўкда уддалаб бўлмайдиганларни уддасидан чиқишга имкон беради. Шунинг учун бир нафас ҳаёл уюрларингга тин бер, кўябер само ўтлоқларида фикр тулпорлари бир яйраб-яйдоклаганча ўтлаб олишсин ва ўзинг ҳам нафас ростла ва яна янгидан қазои қадарга розилик тотини сур – қанча орзу қилма, абадият шаробини тотмоқ маҳолдир. Шунинг учун ҳам омочингни тўхтат, умид ва интизорлик даласи қанчалик шудгорланганига бир яхшилаб қара, омоч тиши, фикр тиликларидан пора-пора далага, кесилиб-кесилиб шудгорланган тупроққа озгина ҳаловат бер, пойгада чопган фикр туёқлари остида эзилишдан, худди бутун олам жароҳатидай бўлиб ётган бағрида уруғ сепиладиган юпун-яланғоч, ҳимоясиз тупроқни асра ва яна ва яна тақдирингнинг эгаси бўл – абадият йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас... Қани, олға!

Ва сажда қил. Бошқасини ҳаёлингга ҳам келтирма. Қолган нимаки бўлса, баҳридан ўт – улоқтир. Бўлак йўл йўқ. Ҳеч қачон дунёнинг бебақолигини ўзгартириб бўлмайди.

Бирок сен нима қаромат кўрсатдинг? Тин олган бўлдинг, яна ўз билганингдан қолмадинг! Сен яна мунодийлик қилиб, ҳаммаёкка жар солиш учун тоққа югурганинг-югурган! Сен ўзи қанақа махлуқсан? Ҳеч ушлаганингни қўяй демайсан. Кечиру, кўз очганингдан буён, ҳамиша шу ота гўри қозихона, ҳа, минг қарра узр, лекин бизга ҳеч тинчлик берай демайсан, ҳеч...

Албатта, сени тушунаман, қандай қилиб муросайи-мадорага келиш мумкин, бирок, ўша итоатгўйлик йўқ экан, майли, унда ҳамма ўзиникидан қолмагани, билганини минг маъқуллагани билан, ўзингга жуда ҳам ишонма, ўша итоат-тақдирга розилик йўқ экан, биз гоҳ абадиятнинг маҳкумлари, гоҳ эса бизда қондириб бўлмайдиган абадият ташналиги ва адоқсиз узун орзу қилиш васвасаси ҳеч қачон босилмайди. Худди шундай она уруғдониди ҳомила пайдо бўлган палладан ва ўлим тўшагида кўзлардаги сўнгги нур сўнганича, гоҳ ўзида бизнинг энг юксакдаги ва энг тубандаги саодат ва фожиаларимиз, заминий аҳамиятига қўра, ҳар сафар, яна ва яна янгидан аччиқ бир англовга олиб келаверади, бу ёруғ оламга қанча киши келиб кетган ва Қиёматгача яна қанча яшаб ўтадиганлар, уларнинг кўрадиган қуналарини ўлимнинг лаҳзадаги қунафаяқуни мутлақ қарзга берилган ҳаётдан – ёруғ оламдан тамоман маҳрум-мосуво этади, ўтган ўзагининг-да қирқиб ташлайди ва буларнинг барини, ҳеч шубҳасиз, ҳақиқат ҳамма томондан ўраб олган бўлади. Худди шу ердан одам бола-

лари тилидан тушмай, таралабедод килиб юрадиган “бор экану, йўк экан” чўпчак каломи аҳамият касб этади... Ҳа, бир бор экан – бир йўк экан...

Бирок, ҳатто нарса-ҳодисаларнинг шундай вазиятида ҳам, дейлик, асрлар силсиласида кунлар қатъий ўлчамда белгилаб қўйилган эса-да, азал яралишда биз учун абадиётдан бўнак борлигида ҳам, инсонга, бу манзил-маконлар унга вақтинчалик қарвонсарой эканлигини эслатиб туради ва бу ҳам етмагандай, шунинг ўзи ҳам аксига қайта-қайта кетаётган оламга қайрилиб ҳам қарамаганини – булар тўпиғига-да чикмаганини кўриш-кузатиш мумкинки, шу лаҳзада буюклиги кичиклигида қайталаган ва тикланганда ҳам, тоғдаги кум заррачаларидек бир кўрилиб изсиз йўқолиб кетади, у бўғизда вулқоннинг гумбурлаши каби садо берса-да, теваарак бунга ҳар қачон гунг-гаранг, бетитрок, эътиборсиз қолаверади. Бу ерда асос – сўз гўё абадиётнинг заррачалари кабидир.

Буларнинг бари жуда оддий, равшан ҳақиқат эканлигини, шу вақтларда кутилмаганда Қумбел темир йўл станциясига келган бир киши билан Абутолиб Қуттибоев дафъатан учрашиб қолиб, ўзи учун кашф этган эди. Очиғини айтганда, ўша урушдан кейинги, сарсон-саргардон бўлиб юрган оғир даврида сургундаги муаллим учун бу тақдирнинг хайрли фолидай кўринди. Яна дунёнинг қарғиш теккан бир чеккаси – Сарйўзак қўлида, сургунда юрганида ўша йилларда жуда машхур этнограф-шарқшунос олим, доврўғи кетган Чадаев, кимсан Турғун оға, яъни Калонтосевич билан кўришиб, шакаргуфторлик қилиши унинг етти ухлаб тушига кирганмиди? Бунгача ҳам Абутолибнинг қулоғига у ҳақида у-бу шов-шувлар чалинган эди. Бу ўша юраги отнинг қалласидек Турғун Калонтосевич Чадаев бўлиб, Сталиннинг “ўттиз еттинчи йиллари” аёвсиз хуштак қалиб турганида ҳам, ўзининг жонини хавфга қўяётганига парво қилмай, ўз умри учун ножўя ҳазил, тентақликдай кўринган ишларга таваккал қилаверар, ҳақиқатни тикка айтишдан кўрқмаган, ҳар нарсага ҳозир нозир хушёр чекист-комиссарларни эса унга даҳл қилишга оддий бир сабаб-андиша йўл қўймаган дея ривоят қилишар эди; зеро, унинг бир ўзи бирагўла: бир эмас, икки эмас, рус халқининг нақ уч буюк кишиси номини кўтариб юрарди – Чадаев, Тургенев, яна денг Коллонтай! Очиғи, ўшанда ҳамма нарсага қодир НКВД ходимларига ҳам бир ўк билан бирданига уч буюк номни ер тишлатиш, ҳаддан ортиқ қуюшқондан чиқиш бўлиб кўринган экан!

Бирок Чадаевдай одам ҳам, ўз тақдири билан ўйнашганига ақл бовар қилмайди ва ўзи устидан ҳукм ўқиши – қора чизик тортгани ҳеч бир мантқиқда тўғри келмайди; ростдан ҳам у, фавқулодда бир сиймо бўлиб, Қозоғистону бутун Ўрта Осиёда отнинг қашқасидай маълуму машхур, ҳамма бирдай ихлосу ҳурмат қиладиган бир зот эди, қарийб бутун умр жонини тиккан касб-кори орқасидан қолмаган, манба-маълумот излаб, ўлкашуносликка оид боши-кеди йўқ экспедициялардан ёзу қиш бўшамас, бир нарсани аниқлаштирмоқ учун ўлканинг энг чекка – тулки тезак ташла-ламас ерларигача боришдан қайтмас, бу фидойилиги ҳосиласи ўлароқ қатор-қатор, жилд-жилд илмий тадқиқотлари юзага келган эди. Балки айнан шунинг учун ҳам ўзининг туғди-битди антика хулқ-атвори, афандилигини эл ичра ёйган, юртнинг эркаси бўла олган эди. Шунинг учун ҳам у ўзини “Академиянинг ударниги” – “зарбдор” дея атаб, ҳазиллашишдан ҳам тоймасди. Бир замонлар республика Фанлар Академиясининг катта бир фирка йиғилишида бирови минбардан туриб, таҳдид билан, академик

Чадаевга диққатни қаратади ва дейдики, у қарийб фирка йиғилишларига катнашмайди, доимо дала-даштларда, аллақандай ўзининг экспедицияларида сандироклаб юради, фирка топшириқлари билан ҳеч бир ёниб-қуймайди, фиркавий мулоқотларда ҳеч ҳам фаоллик кўрсатмайди, марксча-ленинча ғоялар, Сталин сабоқлари тарғиботларида иштирок этмайди, буларнинг бари бекорга бўлмаса керак, нега ҳеч ким унинг синфий ёт кимса эканини, феодал ўтмишини эсламайди, у ҳеч қанака Ўрололди машҳур “Чадаевлар” аймағидан бўлмасдан, бир келгинди, насл-насаби аллақандай тайинсиз шубҳали кимсаларга бориб тақалади деб қолади; буларнинг барига эса қатъий позицияда туриб, бирма-бир жавоб йўлланган Турғун Калонтоевич Чадаевнинг Туванинг аллақайси еридан етиб келган телеграммасида шундай жумлалар бор эди: “Азизим Имярек¹, сенинг хавотир-ховликишинг беҳуда, мен ўзи аллақачон бу жин топмас Сибирнинг бир чеккасидаги сен мени кўрмоқчи бўлган жойда кукулаб ётибман. Ўзингдан қолар гап йўқ, бутун умр – ўрнашмоқдир. Истамок – бу ҳамфикр бўлмоқдир! Азиз жўражон, сени кутаман. Орзиқиб кутаман. Оёғингни қўлингга олиб югур!”

Мана энди, қариган чоғида Чадаевнинг Сариўзак чўлида пайдо бўлганини кўрмайсизми. Унинг ташрифини шу ерлик алай-балай кишилар ҳамма учун хайрли янгилик деб қабул қилдилар. Турғун оға Чадаевнинг ўзи ҳам, қачонлардир буюк тарих дарёси гувуллаб оққан, қарвонлар пайдар-пай катнаган, улкан ёв лашкари оёқлари остида топталган саҳрои ўлкада талабалик йилларидаёқ бўлишни, чўлни у бошидан бу бошигача кезиб чиқишни орзу қилиб келганини мамнуният билан эътироф этди; қолаверса, ҳозирги сариўзакликларнинг ўзига-да, унинг илмий мақсадда қизиқиши кам эмас экан: маҳаллий расм-русумлар, қадимдан келар ва риоя қилинар одат ва таомилларни сув қилиб ичиб юборган халқнинг айтимлари унинг жону дили, атамашунослик, лаҳжаларнинг келиб чиқиши, эл-эллатнинг пайдо бўлиб, шаклланиши ва халқ оғзаки ижодига оид яна бир талай омиллар унинг учун нақ хазинанинг ўзи эди...

Ана шундай, Абутолиб Қуттибоевнинг бутун ҳаётида унутилмас хотира бўлиб қолган учрашувни мухтарам Чадаевнинг ўзи ташкиллаштирган – бу худди тақдири азалнинг битигидай, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас бир алфозда юз берган эди.

Бу унутилмас воқеанинг юз беришида қўли енгил Эдигей Бўроннинг ҳам хизмати бор. Аслида эса бунга Сариўзакда оғиздан оғизга кўчиб юрар бир ривоят сабабчи эди...

“Сариўзак қатли” ҳақидаги афсона қадим замонлардан халқ ичида ёйилган, гоҳ йўқликка сингиб кетган қатор асрлар силсиласида чалкаш-чулқаш бўлиб, ўша замонларда умргузаронлик қилганларнинг хотирасида ёниб битган гулханнинг сўнгги тутунлари каби йироқлашиб, тамоман эсдан чиқиб кетар ва гоҳ яна негадир янгидан туғилиб, оғиздан оғизга шойим бўлиб, ҳаётга хамиша ҳамроҳ нарсалар мисол жонланар, кўр тўқар ва янгидан-янги ўй-фикр, мушоҳада-муҳокама булоқлари кўзини очиб юборар эди. Нега бунақа тарздаги қисматга дучор бўлгани ҳақида эса тайинли бир жавоб бериш амримаҳол. Афтидан, унда ҳар бир авлод хотирасига тез юкиб тарқаладиган нимадир бор эди.

Мана шу қадим замонларга бориб тақалар “Сариўзак қатли” тарихи келиб-келиб, бирдан, ҳеч қутилмаганда Абутолиб Қуттибоевнинг тақдирига

¹ Имярек – “фалончи” маъносида.

ҳам тасодифдай кириб келиб, ҳал қилувчи аҳамият касб этганини айтмай-сизми? Нега унинг қисматида ривоят бунақа кўринишда намоён бўлди – бу ҳам бир жумбоқ. Жавоб бериш мушкул. Гапнинг пўсткалласини айтганда, бунга ўхшаш афсона сургунда юрган муаллимни қизиқтириб қолиб, кийматли нарсайи канчалик эътиборини тортган бўлса, шундан кам бўлмаган даражада ўшанда Қизил Ўрда вилоят “Ягода-Ежов”чиси Тансиқбоевга ҳам терговга ишга солинмаган, сиёсий айб қўйишда далил сифатида жуда қўл келадигандай кўриниб, жуда ҳовлиқтирган эди. Бу афсона сабаб бўлиб, Абутолиб ҳазинадайдан бир бебаҳо киши билан учрашишга муваффақ бўлганининг ўзи алоҳид, бунинг ўзини ҳам ҳаётдаги бир афсона деса арзирди. Ҳолбуки, унинг бахти чопиб, бу воқеа ҳақиқатан ҳам рўй берган эди...

Бу воқеанинг рўй беришига эса чиндан ҳам қўли енгил Эдигей Бўрон сабабчи эди. Айни ўша кунлари Эдигей Кумбел станциясига бориб қолади. У Кумбелда бир танишиникига, шунчаки иш юзасидан кўриб кетмокчи бўлиб кирса, кимсан, академик Чадаевнинг ўзи ўтиргани устидан чиқади; сафардан қайтиб келгач, олим билан кўришиб, дил яйратар суҳбат қуришганини мароқ ва мамнуният билан ҳикоя қилишга тушиб кетади. Тургун оға Чадаев ўзининг икки ёрдамчиси – навкирон ҳамкасблари билан бекат назоратчисининг данғиллама уйига тушишган, ёшлар гоҳ ёзишар, гоҳ чизишар, гоҳ фотосуратга олиб ётишар, булардай кўмакчиларсиз олис бир жойга сафар қилган оқсоқолга кийин бўлиши турган гап экан. Буни қаранг, бир пиёла чой устида гурунглашиб ўтиришар эканлар, эл назаридаги оқсоқол Эдигейдан ҳар турфа, ўтган-кетганлар қаторида бу ердаги матал-масаллардан, қай бир қўлоғига чалинганларини сўраб-суриштирибди.

Шунда Эдигей ўлканинг қадимий ривоятлари борасида, афсуски, ўзи тузук-қуруқ бирон нарсаси сўзлаб беролмаслигини айтибди. Аммо Эдигейнинг таъкидлашича, уларнинг бекати – Бўронлида шундай бир киши бор экан. “Абутолиб Қуттибоев деган бу кишининг ўзи собиқ муаллим, ҳозир сургунда; бу борада у кўп нарсани билади, ўзи ҳўб маданиятли одам, шу киши ҳар хил қадимги қўшиқ-лапарлар борми, эскилардан қолган масал-маталлар борми, ҳаммасини бирма-бир эринмай ёзиб олиб юради, бу ишда Зарифа деган рафикаси, у ҳам муаллима, айтимларни қандай бўлса, шундай кўчириб бериб эрига кўмаклашади, булар бу ишларининг ҳаммасини кичкинтой ўғилчалари учун қилишади, улар икки-та – ишқилиб, шу қоракўзлари бир куни улғайганда ўқишсин деб, ўзини ўтга-чўкка уриб, нима бўлса ҳам болалари учун қилиб юрган қуюнчак бир одам”, дебди Эдигей.

Буни қаранг, Тургун оға Чадаев унинг гапларини эътибор билан тингларкан: “Мен, ривоятгўй, анови муаллимнинг ўзи, Абутолиб Қуттибоев деганинг билан кўришсам бўларкан. Сен, барака топкур, унга шу гапларимни ётқизиб кўр-чи, агар иложи бўлса, шу Абутолиб муаллим менинг олдимга, бу ерга, қария билан учрашишга кела олармикин? Сариўзакда у йиғиб юрганлари ичида, жуда нодир қўшиқлар, нақллар эҳтимол бордин, уларни билган, таҳлил қила оладиган киши билан ҳангомалашиш мен учун жуда ажабтовур, қизиқарли иш бўларди”, дебди. Ана шунда Эдигейнинг қўлфи дили очилиб, суҳбатнинг ўнғови келганидан гапни нишонга урибди: “Мен билган ривоятларнинг бари, биттаси ҳам

қолмасдан, ҳаммаси унинг дафтарида бирма-бир ёзиб қўйилган, мисол учун, у яқинда “Сариўзак қатли” деган ажабтовур, қизик бир ривоятни топди, денг, шу пайтгача бу ерларда Чингизхоннинг бўлгани ҳақида бирон-бир илмий маълумотга ўхшаш ҳеч нарса йўқ эди, у бўлса, дарагини эшитиб, яна ёзиб ҳам олибди”. Академик Чадаевнинг ичини бу гаплар ҳазилакам қиздирмаган кўринади, ёшуланинг кўзлари чараклаб, гапга-гап қўшибди: “Аллазамонлардан буён “Сариўзак қатли” ҳақида ҳар хил ривоятнамо миш-мишлар, афсоналар юради, ўша аллазамонларда кечган бу воқеа ҳақида ҳозирдаги ушбу ўлкаларда миш-мишу хабарлар менинг ҳам қулоғимга чалинган, ёзиб олинган матнларидан ҳам бор, Абутолибдан илтимос қил, иложи бўлса, ёзиб олганини ҳам ўзи билан бирга ола келсин, солиштириб талкин қилар эдик, ана гурунгу мана гурунг бўларди, бу борада қулинг ўргилсин суҳбатга нима етсин, агарки, келишининг ҳеч иложи бўлмаса, унда мен қария унинг олдида бораман”.

Иложи йўқ, дегани нима? Гап бўлиши мумкин эмас. Бу таклифни Абутолиб ҳатто тасаввурига ҳам сиғдира олмади, айниқса, эри учун Зарифа жуда севиниб деди: “Ахир, шундай бахтни кўлдан бой бериш мумкинми?! Турғун Чадаев ҳазратлари билан юзма-юз кўришиш саодат-ку!” Эрини юк поездида жўнатар экан, Зарифанинг кўнгли чароғон эди, унга бу воқеа маломатли сургун мусибатида эзилиб юрган оила учун жиндак-кина бўлса-да, ёруғ муждадай туюлди.

Абутолиб эрталаб уйдан йўлакай юк поездига ўтириб, йўлга чиқар экан, ўзининг ҳисоб-китобига кўра, ишқилиб кечкурунча уйига қайтиб келмоқчи эди, бироқ ярим кечагача қолиб кетди, қарийб тонгга яқин, яна тўғри келган поезга ўтириб базўр етиб келганида ҳам, шунчалик ушланиб қолганига қарамай, Турғун Чадаевнинг суҳбатига тўймаган, сўрайдиганининг қанча-қанчасига имкон бўлмаган эди. Яхшики, бунда поездлар у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан у ёққа, шарқдан ғарбга, ғарбдан шарққа пайдар-пай, зувилаб катнаб туради. Зарифа бўлса, унинг йўлига соатма соат, дам-бадам қараб, зориқиб қутиб ўтирар, болалари аллақачон донг қотиб ухлаб қолган эди. Эри қайтгач эса, эрталабгача гаплашиб чиқишди.

– Биласанми, Зарифа, – Абутолиб гапни нимадан бошлашни билмасдан деди, – бунақа суҳбат бутун ҳаётим давомида бунгача ҳеч қачон бўлмаган. Мен сенга ҳаммасини, окизмай-томизмай, бир бошдан, муфассал сўзлаб берсам дейман, ўзинг тушуниб оларсан. Бироқ ҳаммасидан олдин кўнглимни лиммо-лим этганини сенга изҳор қилиб олишни истардим. Балки сен билан биздек бунақа жойда яшаётган киши учун ҳеч қутилмаган фикр-мулоҳазалардир булар. Ишонсанг, у бир тоғ, албатта, амалпараст тўралар уни аяб ўтиришмайди. Академияда ҳам шундай кишилар борки, уни отгани ўқи, кўргани кўзи йўқ, радди бадал қилишни жуда ҳам ишташади. Афтидан, бу кўролмаслик-хусумат ҳамма замонларда ҳам шундай давом этиб келаверади. Шундай қилиб, мен у билан хайрлашганимдан кейин, Қумбелдан то шу ерга етгунча, бутун йўл бўйи Чадаев билан юрагимнинг черини олган суҳбатимизни ўйлаб келдим – бундай суҳбатдан кейин кишининг қандайдир хулосавий фикри қарор топар экан. Арконни узун ташлаб, гапни олисдан бошлаганимдан сен ажабланма. Буларнинг бари у туфайли. Окизмай-томизмай сўзлаб беришга уриниб кўраман. Мисол учун, қадим ибтидода дунё бир тартибсизликда пайдо бўлган, кўз очган дейишади, лекин худди ўшанда ҳам, афтидан, ме-

нимча, нимадир мавжуд бўлган, бунга ҳатто фан ҳам келиб-келиб икром бўлиб турибди, бунинг ўзини ҳам биласан. Майда-чуйда шу тартибсиз зарралардан яралишда нимадир яхлит-бутун бўлган, бунда эса шубҳасиз, умумжаҳоний бир устувор қонуният бор. Ва инсоният ҳаёти ҳам худди шундай. Мен нега бундай деяпман – чамаси, ўша тартибсизликдан кўз очган воқеалар, бизга тарихдан етказишган, ҳаётнинг ҳар турли изоҳотлари – ҳаммасидан ҳам биз ҳар хил сабаблардан келиб чиқиб гапиришганларимиз, нима яхши, нима ёмон, ҳар хил сабаблар билан, сўзда, хотираларда, фикрларимизда, нимаки яшаётган бўлса, тушунарсанми, буларнинг бари, теграмида гувилаб айланаётган бир шамол кабир; унинг учун, Чадаев учун эса, мен тушуниб қолганимга кўра, буларнинг бари, муҳим бир маънони англатар фикрлар ўрмонидир, назаримда. Буларнинг ҳаммаси тажрибанинг мўллигидан ҳам. Мен шундай тасаввур қиламан: у илми урфон билан қувватлана-қувватлана, осмонга кўтарилиб боради, бунда микти тафаккури, гуёки қанотлардай уни кўкка олиб учайди ва Ер қуррасига тепадан туриб боқади: Ерда ибтидоий алкаш-чалкашлик, беҳуда ғимир-ғимир, аралаш-қуралашлик, бироқ кўкдан эса ўша тартибсизлик мукаммал, яхлит экани аёнлашади. Тўғри, Турғун оға, албатта, катта олим, этнограф, академик ва ҳоказо, бироқ фақат шугина эмас, мен синчиклаб диққат қилдим, унда бундан-да кўра, қандайдир, алоҳида бир нима бор, унинг ана шу асов қудрати нима, шуни мен ҳаёл қармоғига илтифот қилдим. Унинг тафаккур юритиши нақ оҳанрабоининг ўзи, барчасини ўзига жамул-жам эта олган, тақдир борасида чуқур мулоҳаза юрита олади, тақдирга бошқаларнинг ҳаёлига келмаган томондан чуқур мулоҳаза билан қарайди. Ўзинг ҳам бир мулоҳаза юритиб, ўйласанг-чи, ахир, ҳақиқатдан ҳам шундай-ку! Зарифа, биз фақат болалигимиздагина эмас, ҳаммамиз, ҳамма вақт севиб келадиган дардқаш-афанди, ёруғ оламдаги ҳамма нарса учун қуйиб-ёнадиган Ҳасан Қайғуни бир эсла. Хулласи калом, ўзинг ҳам рад этмасанг керак, кўплар унинг устидан мазах ҳам қилиб, қилиб юради, шу маънода биров уни ҳақоратли бир лақаб билан ҳам атаган. Бу эмиш-эмишларни қара, бу Ҳасан Қайғу деган овсарни кўринг, мангу ханнос, ҳамма учун изтироб чекади, ҳамма-ҳамма жониворларлар учун, ҳаттоки у сичқон бўладими, чумоли бўладими, уларнинг озорланишини кўриб, дили оғригани-оғриган, ҳеч кимга ҳеч қачон, сираям азият етишини истамайди; шунинг учун унинг ўзи бир пулга қиммат, сарсон-саргардон. Мисол учун ўзингга ҳам ёд бўлиб кетган Ҳасан Қайғунинг ўта қайғучан термаларидан бирини Чадайга ҳам эслатдим:

Ўйлаш азоб, қалб қашлайди:

Бояқши илон қўлсиз, оёқсиз,

Қим унга шафқат қилиб ачинар?

Туёқлар остида қолмасин-да янчилик –

Шуни ўйлаб умуртқам зирқирайди!

Ўйлаш азоб, ёниб-қуйгай бундан юрак:

Пастак инда омон қолгайми полапонлар,

Шамол учирай, ё ёмғир савалайди.

Ҳимоясиз жиш тўрғайни қандай асрасам экан –

Майли, селлар даштда менинг ҳокимни учира қолсин!

Ўйлаш азоб, доим бундан кўнғил ҳалак:

Булуғт тоғда мудраб ётар жазирамада –

Дарёлар қурир, ўт-ўлан сўлиб, бўлур жизганақ.

Қандай қилиб булуғтларни тутсам бўлади –

Бугланиб битмай оби-ҳаёт ютсам бўлади?

Ҳа, ўзинг мендан ҳам яхши биласан, Ҳасан Қайғумиз ана шунақа! Ердagi ҳар бир жонзот-жонивор, ўрмалаб юрганнинг бари учун, ҳаммаси учун у қон ютгани ютган...

Нима деб ўйлагандинг? Академигимиз Турғун оға эса, буларнинг барини жуда антиқа, ғаройиб бир тарзда тушунтириб берса бўладими. Афтидан, оксоқолнинг шарҳида устувор бир ўзига хос фалсафа – до-нишмандлик бор. Мен нималарнидир ёзиб олдим. Мана, Зарифа, ёзиб олганларимдан баъзи жойларини ўқиб бермоқчиман. Буни қара, у буларни қандай тушунар экан? Жуда ҳам қизик. Мен бунақа тарзда тахмин ҳам қила олмасдим. Сен эшит, ҳозир ўқийман. У дедик, Ҳасан Қайғу, биласанми, нимани соғинган экан? Ибтидодаги чакирикни, даъватни. Тушунаяпсанми, Ердан тортиб, сувларгача, шулардан пайдо бўлган ҳамма тирик жонзотларнинг даъвати экан бу, гапнинг ўмрови қаёққа бораётганини билияпсанми, бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики, бор жонзотлар, гўё бутун борлик ўз-ўзини ҳимоя қилиш ғоясини ўзлигини англаган инсон сўзидан топар, инчунин, худди у таъкидлаганидек, одам тафаккур қилишидангина абадиёт ғояси кўз очар экан. Бироқ одамларнинг онгида яшаётган идрок эса нотугал, таркок, чала-чулпа, шунинг учун ҳам пой-мол қилувчидир, ҳатто у айтганидек, зиддиятли. Ва мана шунда эврилиш-нинг юксак босқичи от қўяди, буни у изоҳлаб тушунтиришича, инсон Худога юзланиш, тавалло қилиш учун, Уни излашга тушар, Унга ҳаммасини ҳавола қилар, Худога солар экан; унинг ақли кашф қилган омил қаёққа ишора қилапти, тушунгандирсан – ақл, ҳис, умидлар, тавба-тазарру ва ҳаммасининг асоси тажриба, худди ҳаёт қонунияти каби мангулик Татлимотини, юз-минг қарра ошириб-тошириб. Ундангина умид қилишга, кутишга, ижобат қилишини сўрашга юзланар экан; худди шу нуктада ҳамма динларда Худо – Молик явмиддин ҳаммасининг асоси; Басир зоти билан Худо буларнинг барини кўради, буларнинг барига Сомеъ – эши-тиб туради, олдиндан Угина қазои қадарнинг эгаси ва самовий ва оразий маконда ҳаммасидан ҳабардор Алим зотдир. Холиқу Хобир Ҳаким зот бўлгани учун ҳам ҳаёт вақолати Унинггина қўлида бўлади. Шунинг учун ҳаммасидан олдин ана шу вақолатни биздан, ақл-хушли кишилардан, ер-лиқлардан талаб қилади.

– Нима, нима? Ҳаёт вақолатини?

– Ҳа, у айнан шундай деди. Мен ҳам айнан шундай деб ёзиб олдим. Хўш, биз шу руҳда давом этадиган бўлсак, унинг лутфи билан буни баҳоли қудрат таърифлайдиган бўлсак, Худонинг ноиби эканмиз ва биз Унданмиз ва Унгагина қайтмоқни хоҳлаймиз, ибодатдан мурод ҳам шу! Мен бир ҳисобда “ноиб” сўзидан гумонсираб турганимда, у ишончлироқ бўлиши учун аниқ-тиниқ қилиб, Тангрига тавалло – Қазои Қадарга ий-мон – умид ва ражо, ҳаммасини Унинг ўзигина бизга инъом қилувчи деб тушунтирди.

– Абу, буларнинг барини тушуниб етиш менга жуда қийин-эй. Лекин жуда аломат, қизик, ажабтовур экан. Давом этсанг-чи.

– Шунинг учун ҳам, биз неки бир иш қилмайлик, улкандан миттигача, нима ҳақида у-бу даражада ўйламайлик, ҳар бир амалимиз, ҳаммаси Аллоҳнинг нигоҳидан ташқарида бўлмас, ҳаммаси сўз ва фикр орқали бизга узатилади; буларнинг барига жавоб беришга бандаи ожиз бурчли эмас, бироқ укиб олишга – қабул қилишга бурчдор, балки маҳкумдир, алаал оқибатига қара, эшит, бутун борлиқ факат инсон орқали Ўзи бора-сида азобланарли, қакшатадиган ўйларга ботар, ўз қисматини ҳал қилар, бир қарорга келар экан. Эҳтимол, худди шунинг учун ҳам инсон барча тирик жонзотлар ичида ягона фикрловчи махлуқдир. Ва шунақа қилиб давом этганича, Турғун оға, бутун бир маъруза ўқиди ўзиям. Борлиқ инсонга ақл-тафаккур инъом этди, бироқ инсон азоб чекиб, синовдан ўта оладими, Тангрининг ялавочи эканини била оладими ёки ўзининг доводир-совдир, фикри-ўйи йўқ бир гофилигига андармон бўлганича, содда муғомбирлигича қолаверадими? Жуда оғир савдо бу, у бу ёруғ оламда энг оғир, ҳаёт-мамот жангида ўзи билан ўзи ғазовот қилгани қилган. Худо бўлмоқ банданинг қўлидан келмас, махлуқлик – ожизлик. Ҳасан Қайғунинг аччиқ сўзи, адоқсиз изтироби шундан, ал Мусоқда зиммасига олган бурчининг ўтай олмаганидан қуйиб-ёнишлар, ўрганишлар; у ўзини шунга сафарбар этган, у Ердаги ҳар бир нарсанинг жавобгари мен – бу менинг бурчим деб тушунади. Бундан эса Инсон борлиқнинг ақл-тафаккури деган хулоса чиқади. Мен шунда донишманд Чадайдан бир нарсани сўрадим: инсон пайдо бўлганигача-чи, ва умуман, одамзод бу оламга келтирилмаганида нима бўларди? Буни қандай тушунмоқ керак? У: “Ақл каби борлиқнинг ўзи ҳам бўлмаган бўлар, бу оламда Тангри деган тушунча ҳам бўлмас, бунақа саволнинг ўзи-да қўз очмас, бор-йўғи бўшлиққина бўлар, бу ҳақида ҳам, ҳеч ким, ҳеч қачон била олмас, бўшлиқ ўз оти билан бўшлиқ-да, бўшлиқ фикрлай билмайди, бўшлиқ ўз-ўзини англамайди”, деди...

Зарифа билан Абутолиб, Қумбел станциясида Чадаевдан чиқкан бу фавқулодда қутилмаган фикр-мулоҳазаларни ўзаро анчагача муҳокама қилиб юришди, ҳолбуки, айниқса, бунақа эркин тарзда фалсафа сўқишга ўрганмаган Зарифа учун булар ҳазилакам гап эмас эди; шунинг учун ҳам уларнинг буларни тушуниб олиши қийин кечиби, эсанкиришар ва ҳамма вақт фикр-мулоҳаза, муҳокама сарҳадида нимадир ўзлари учун янги бўлиб чиқар, одатдан ташқари фикр онг қобиғини йиртиб ташлаганида овозлари ичига тушиб кетар, лол бўлганча қимирламай қолишарди; зеро, теварак-атроф ҳаёти бутунлай бошқача эди, ҳеч ҳам бунга ўхшамасди, ҳамма жойда, ҳамманинг қулоғига қуйиб қўйилган – худди Дамокл қиличидек – узлуксиз ҳужумкор, даҳшатвор, синфий мафкура ҳокиму мутлақ, ҳар қанақа воқеадан туғилган саволга ўзгача фикрлаб, жавоб беришга ҳеч ҳам руҳсат бермас ва факат ўзларининг ҳаммага ва ҳар жойга ёзиб қўйганларидан ташқари, ҳеч қанақа бошқача дунёқараш бўлиши мумкин эмас деб таъкидлаб турар эди. Сариўзак чўлининг жин топмас бир буржигида бир киши ногоҳ келиб эса, ўзининг мутлақ мумкин бўлмаган, мустақил фикр-мулоҳазаларини тап тортмасдан айтиб қолса бўладими: бундай киши бўлиш учун ё ҳеч нарсани писандга олмаслик керак ёки бу шундайин мутлақ умидсизликлардан туғилганмикан? Шунинг учун ҳам

Сариўзакка бадарға этилган Абутолиб ва Зарифанинг қалбини Чадаевга дахл қилувчи ғалати, ҳатто ваҳимали ўйлар беихтиёр куршаб олар эди. Ва улар ич-ичдан Турғун оғанинг хаётидан хавотирга тушишар, кўркишар, унга бирдан нимадир бўладигандек хавфда юришар эди. Ахир, у ҳеч нарсани яшириб ўтирмасдан, очикдан-очик Худонинг борлиги, У ҳайул қаййум олий бир Зот эканлигини айтган, холбуки, теваракда бунақа ўзгача фикрни аёвсиз махв қилувчи “жанговар” мафкура – дин мутлак ҳукмрон; шунинг учун ҳам ушбу мафкура бундан бошқачасига тиш-тирноғи билан қарши, шафқат билмас нафрат-ғазабига омухта ўз конун-қондасини ишлаб чиққан тоталитар сезги, ўзининг ғоявий дохий-худочалари таълимотига кўра, янги бир жиноий иш излаб ҳамма жойда ҳозир у нозир юрар ва минглаб кишилар шунинг учун уларга эргашиб, осмонларни титратиб, бутунлай жиддий ва дўстона равишда чинакамига ҳайкиришар, худди Мао Цзэдунга ўхшаб, кам эмас, кўп эмас бу ёруғ оламда ўн минг йил яшаб кўйгандай, ва бу сезги ўзига яраша аниқ-равшан, енгилмас эди. Зўравон сиёсат қатъият билан бутун жаҳоний микёсда қарши туриб, аини Худонинг ўзи билан ёвлашиб, нишонни шунга олган, бошдан-оёқ мақола-сақолаларида буни бутун жаҳон инқилобий таълимоти деб атаганча, инсон руҳи, иродаси, ўй-фикрини ўзига бўйсундиришни, бутун борликни забт этишни, қарам қилишни олдиға “олий” мақсад қилиб кўйган ва у орқали қадамба-қадам Аллоҳ таолонинг Ўзини кишилар онг-шууридан қатағон қилишни, Уни бутунлай қулатиб, ҳаммага марҳаматли ва беминнат, чек-чегараси йўқ самовий, абадиян танҳо Илоҳ ўрнига ҳеч нарсаси арзимас оммавий ақл сифатида сиқилиб қиришни кўзлаган эди...

Мана шунақа ўз ғаразини яширмаган забт этиш ила ягона ҳукмронлик остида оммавий тарзда бутун дунёнинг қиёфасини ўзгартирмоқчи эди. Махв этувчи мафкуравий юришнинг асоси шу эди. Худо – бор-йўғи сўз, тушунча, бундан ортик ҳеч нима эмасга ўхшарди. Бирок у ҳақиқатан ҳам шундай: Парвардигор Худо деб шунчаки аталган, бу миш-мишлар ўлароқ келган ёки бу ёруғ оламда умуман бўлмаган, тарихий ўзини англов шу-уригача У арзимас бир ширин ҳаёлдангина иборат бўлса, нима керак эди Ундан нафратланишнинг ва уни ур қалтак-сур қалтак қилиб, қатағон қилишнинг?!

Агарки, шу каби масала-ғўсалалар устида аллақандай монологларда, ҳар қанақа умумий бир тарзда, фақат қалбда бўлса ҳам, муҳокама қилинган, ўйланган бўлса, ўз-ўзидан тушунарлики, ишқилиб, бу ҳақида ҳеч ким билмаслиги керак экан ва умуман, оқсоқол Чадайнинг ҳаёт, бугунги ва ўтмишдаги улуғ шахслар ва бошқалар ҳақида айтганларини дабдурустдан бир кўнгилга сингдирмоқ, кўз олдиға келтирмоқ бутунлай хавфсиз эмас экан. Аммо у қандай қилиб буларни изҳор этишга ўзида журъат топа олди? Гўёки у ўз хулосаларини айтганида, жаҳолат авжида эмас, инсоният тарихида ҳеч ким қатл-қатағон қилинмаган, Сталин ҳам, келгусида унга ўхшаш мустабидлар ҳам бўлмайдигандек ва бу талотўпларнинг эса унга ҳеч қандай аҳамияти йўқ, асли ҳеч нима бўлмаганидек, у буларнинг баридан юксакда кўр тўккан эди. Бу Абутолибни хижолатга солган сари ҳушини бошидан учирай, у дағ-дағ титраганича, совуқ тер чиқариб, нимагадир ўранмоқчи бўларди... Бирок охири у урушда бўлгани, асрга тушгани, Югославияда партизанлик ҳаракатларида қатнашгани учун ҳам айнан, яккама-якка суҳбатлашганларида Чадаев атайин кўнглидагини

унга тўкиб солганини англади... Ва бу ишонч, завқ-шавққа ботирадиган яқин муносабат Абутолибнинг қалбидан миннатдорчилик туйғуларини уйғотиб руҳлантирди, шу билан бирга ҳали-ҳамон охири номаълум даҳшатлари ила залвор ҳам бўлиб тушди. У ўзини ғалати бир тарзда ҳис қилди – агар унинг бу билганларини ўзи мантиқ тарозисига тортсами, келгуси кун қўққисдан зилзила содир бўлган бўлар, бироқ у бунини бировга айтганида ҳам ҳеч ким унинг гапига ишонмас эди.

У поездга тушиб, тун ярмидан ошганда, қадрдон станцияси Бўрон-лига – уйига етиб келганида, буларнинг барини ҳаёлидан ўтказар экан, бари ҳақиқатан бўлиб ўтганига ҳеч ишонгиси келмасди. Йўл бўйи у Қумбелдаги учрашув таъсирида ўйларга ботиб келди, бу борада шунча нарсаларни билмасдан яшаган экан, ҳолбуки буларнинг ҳаммаси шахсан унинг кунлари тарихи эканлиги боис булардан хабардор бўлиши ҳам қарз, ҳам фарз эмасмиди?! Маҳбусликда яшаётган кишиларга, дунё шу қадар тушуниб бўлмайдиган бир алфозда кўринади. Тарих ахир – кишилар, уларнинг фаолияти, бундан бошқа ҳеч нарса эмаску. Тарих дегани шу инсонларга боғлиқ экан, қандай қилиб, ҳеч нарсани чамаламасдан, ҳеч нарсадан хабарсиз яшаб ўтиш мумкин? Худди моҳир харитабозлар каби миллионлаб кишиларни ўзаро қиронга солувчи жангтоҳларга иткитиб юборган, тақдирларида ўнганмас қақшатқич зарба бўлган ва уларнинг бола-бақралари ҳеч бир нажоти йўқ оқибатдан бошқани кутмайдиган, тинимсиз олчоклик қиладиган Ҳитлер ва Сталин ҳақида қулоққа чалинганлари кишини даҳшатга солади; ўзида васваса оқибатида юзага келган ҳукмронлик қилиш каби қабих ниятни яшириб, инсониятнинг хотирида бир нарса қолмаган даврлардан тинимсиз таъқиб қилиб ва бутун дунёда лаънати вабо каби юқумли инқилобий назарияни жар солиб, “бутун Ер шари” советлар республикаси ташкил қилишдек пуч гоёлар билан авраб ташлаш, буларнинг бир чимдимидангина хабардор бўлган Абутолибнинг қалбини жизғанақ этар, қани энди буларни эшитмаган, кўрмаган бўлсам, дерди. Бу бедодликларнинг бари-дан энди қаерга бош олиб кетиш мумкин?

Поезд эса йўлида шитоб билан давом этар, тобора тунги дашт ичка-рисига ёриб кириб борар эди. Унинг думидан – сўнгги вагоннинг орқа майдончасида ўша томонга қараб ўтирган Абутолибдан станция чироқлари тез орада узоклашиб, шуъласи ўчди. У Бўронлигича етказиб қўйиш учун чиқариб олган назоратчининг ёнидан жой олган эди. Вагоннинг шундай йўлагида, ичкарига шамол кучли ураб жойидалигига қарамай, Абутолиб ҳали ҳам худди ёз давом этаётганидек бунини сезмасди, ҳолбуки, эрта куз кунлари бошланиб келарди. Поезд ғилдирақларининг тарақа-туруғи, гумбур-гумбур қилиб қолишида назоратчи билан гурунглашиб кетишнинг ҳам ҳеч иложи йўқ, айни ҳолатда эса бу унга жуда қўл келарди ҳам. Йўлда у ҳаммасини ўйлаб олиш учун ўзи билан ўзи ёлғиз қолишни истарди.

Тун адоғи йўқдай кўринар, кўз илғамас юлдузларгача чўзилган эди. Абутолибга, у ҳаракатланиб бораётган тик жарликнинг энг чеккасида тургандек туюлди – замин ғилдирақлар остида жон-жаҳди билан ўтиб бораёпти, юлдузларнинг бош-адоғи йўқдай милт-милт қилади; гўё унинг фикрлари марҳамат қилинган инсонга бу заминий ялангликлар оламнинг сарҳад билмас эканлигини англаб етиши учун имдод қиляётгандай. Абутолиб бирдан тушундики, яшаш саодатини пайқайдиган бундай он-

лар камдан-кам учрайди – шундай дамларда рухият, ҳаракат, бутун коинот бир уйғунликда бўлади, шунинг учун ҳам ҳар кунги тирикчилик ғимир-ғимирларида чопқиллаб ўтгувчи кунларда бунақа ҳолат жуда кам таважжуҳ кўрсатади.

У Турғун оға Чадаев билан бир ғаройиб тарзда учрашгани-ю, ораларидаги гурунг канчалар қойилмақом йўсинда, ажойиб кечганини Зарифага қай тарзда ҳикоя қилиб бериш ҳақида такрор-такрор ўйлагани ўйлаган эди. У шундай бир тарзда кечдики...

Мана энди, яна шундай бир тунда, камокхона хужрасига ўхшаган бўлмада, яна йўлда экан, бирдан сесканиб кетди, яна ўша тарақатуруқ қилиб юк поезди бепоён кенгликларда ҳаракатланиб борар, вақт ғилдирақлар чопқинини тўхтатиб бўлмайдиган даражада шиддатли ва бунинг охири йўқдай эди. Нимадир уни аини шу ерда аччиқ хаёллар сари бурди, бу жойларда қачонлардир содир бўлган тарих, асрлар оша садоси ҳали ҳам ўчмаган ва кишилар қалбида ҳамон яшаётган тарих “Сариўзак қатли”ни эсига туширди.

У энди яна англадики, худди мана шу Сариўзак тарихи уларнинг асрида, аини шу XX асрда, урушдан кейинги даврда қазои қадарга кўра яна кечган, яна юз бериб турар эди.

У бир аёлни биларди, аёл ўз эри (империалистларнинг агенти)дан воз кечмаган, ҳатто ГУЛАГ¹да ундан қиз кўрган эди...

...У увадаси чиккан кирза этикда камокхоналар худудидаги қор уюмларини бир-бир босиб, қўлида чакалоғини кўтариб олганча, унга куёш шуълаларини кўрсатиб, осмонга ишора қилиб пичирларди: “Ҳар нега қарамай омон қолгаймиз ва Худо насиб қилган бир куни отангнинг сенга кўзи тушади. Ахир, сен отангнинг худди ўзисан-да... Қарасанг-чи, мана офтобжон... У сенгина учун нурларини сочяпти, қизалоғим. Ҳей, қизалоғим, кўзингни қисмасанг-чи, қизалоғим, бу қорлар бирдан эриб йўқолади, булар бор-йўғи қор парчалари – билишинг керак, билишинг... Энди қорлар кўнжимдан ҳам ошиб кетди. Ётоққача эса жуда оз қолди, жуда оз, кўзларингни юмиб-жимирлатиб олмасанг-чи...”

Узоқ, мусибатли камокхона тунларидан бирида Абутолиб Қуттибоевнинг хаёлига шундай ўй келди: қачонлардир Чингизхонни оқ булут тарқ қилганидек, эртами-кечми Сталинни ҳам тарқ этади... Ёвузлик Ҳақиқати фош бўлади ва ҳамма кўриб шунга амин бўладики, Ерда ҳақиқатга имкон бермаслик учун не бир жазо турлари ўйлаб топилмасин, Ёвузлик Ҳақиқатининг ниқоби барибир йиртилади ва асл башараси муқаррар кўринади, бутун кирдикорлари фош этилади...

У охири шундай тўхтамга келди...

Поездлар эса машиқдан мағрибга, мағрибдан машиққа пайдар-пай елар эди...

2002

¹ ГУЛАГ – маҳбуслар сақланадиган манзил ва қамокхоналар бош бошқармаси.

ЗАМОНАВИЙ ГРУЗИН ШЕЪРИЯТИДАН

Рус тилидан
Даврон РАЖАБ
таржимаси

Эмзар КВИТАИШВИЛИ

(1935 йилда туғилган)

* * *

*Денгиз соҳилида ётган кўзаман.
Номаълум бир сирдир – қайдан келганим.
Қорачиқда акс этган тиниқ сояман,
Тасодиф кузатгум соялар нақшин.
Мен – сояман, лек қуёшдан пайдо бўлган,
Мен устихонсиз ва ялқов, гўёки
Мен шу денгизга ҳаётимни ишонган,
Ва қумда турибман – гуноҳкор каби.
Мен жимликман, суюб қолган самони,
Мен хаёлман, хаёл эса бепарводир...
Ва туш кўрар яна соҳил соҳилни
Нур денгизга сўнибди, сув эса қора.*

* * *

*Қизик, тунд кун азондан
Кўланка, қайга кетдинг?
Гарчи сен кеча гўё
Қуёшда акс этгандинг...*

*Бор қувончу азоблар
Мақсад учун йўл ахир,
Барин унут – зафарлар
Сояда йўқ бўлар бир-бир...*

*Вақтни қайтариб бўлмас,
Нафасинг қайтар ҳайҳот,
Ҳаёт битар томчилаб –
Ва сўнгиди ёғоч от.*

Бесик ХАРАНАУЛИ

(1939 йилда туғилган)

МУҲАББАТ

Бугун тунда келдим қошингга,
аммо сен уйингда йўқ эдинг,
уйинг ҳам йўқ эди шаҳарда
ва йўқ эди ер юзида
сен бор шаҳар ҳам.

* * *

Қарсиллаб ётилди эшик,
кетдилар,
уларнинг изидан интилган
нигоҳим қотида қисилиб қолди.
Қирқдилар яйноқ нурни
Ва қолдирдилар бунда
олис хотиралар-ла чулганган
инсоннинг ғамгин юзини.
Уни ҳам олиб кетсалар эди.
Харобага айланди,
нега керак энди у менга!

* * *

О, агар-да удаласам эди, аввалгидек
Ўзим билан ўзим ёлғиз қолишни!..
Нечун мен деворларни тўлдирдим чехралар билан!..
Ўз уйимда тасодифий меҳмон кабиман.
Сезяпманки, мен бу ернинг эгасимасман.

* * *

Сен фақат бор бўл —
Ҳаётга қўйиб бер қолганини.
Ва сенсиз ҳам
ғижирлайди эшигинг сенинг.
Агар кимнидир кутаётган бўлсанг
сен минг бора эшитасан
олис қутилган қадамлар товушини.
Агар ёлғизлик жонингга тегса,
ташқарига чиқ —
минг бора эшитасан
исмингни айтиб чорлашаётганини.

Агар аёлни согинсанг,
кут – у сени излаб топади.
Сен фақат бор бўл,
Ҳаётга қўйиб бер қолганини.

* * *

Мен кўзларимни юмаман
ва ухлайман ширин рўё билан,
негаки сени асир оламан тушларимда,
ёнаман оҳиста киприкларимни...
Саҳарда эса
кўзёшларим сенга эшикни очар,
сен эса яна шундай учиб кетасан...

* * *

Дақиқалар бор –
қаро тун аро
бирдан эшитасан
қандайдир товушларни...
Ва ўзингни йўқотасан,
тушунолмайсан
улар сенга эслатар:
болаликда хотирага муҳрланган
тўғқлар тасур-тусурини,
қўрқувни, дарахтлар барглари-ла
шовқин солган
ёки аёл пошнасининг сирли овозини,
талабалик йилларининг қийноқларини.
Дақиқалар бор,
тун зимнида
бирдан эшитасан
қандайдир товушларни...
Фақат кечикиброқ
қийналиб англайсан –
юраги ураётганини Ернинг!

ИЗҲОРСИЗЛИК

Иккимизнинг уйимиз аро
ўсган эди азим чинор
эрта баҳордан
кеч кузгача
унинг қалин барглари
беркитган эди
деразангни менинг
деразамдан.

Ва шунинг-чун
қиш кунлари
узилиб тушган
ҳар бир баргда
сенга ёзган эдим
сўзсиз мактубларимни.

ПАРАФРАЗА

Ўз-ўзини тасвирлай олса кимки,
қурби етар олам тавсифига.

Кимсаки ер қаъри-ю
само гумбази теранлигини,
баланд чўққилар
ва ҳатто буғдой донини ҳам
ўша меъёр – фақат ўзидан
танлаб олади.

Котэ КУБАНИЕИШВИЛИ

(1951йилда туғилган)

* * *

Болалигим шахрида менинг
тўқиларди булутлар
самовий ипдан.

Болалигим шахрида менинг
шу қадар ёниқ юдузлар
кўринар ҳаттоки кундузи.

Болалигим шахрида менинг
бодом сира гуллаб тугамас,
хўроз ўз эртагин
тўхтовсиз мингирлар.

У ҳозир ҳам кўз олдимда
менинг болалигим шахри —
қўлингни узатсанг бас!

Бироқ қўл муаллақ қолар бўшлиқда...
ахир менинг болалигим шахри
тушларимда мавжуддир фақат.

* * *

Яхшиямки, ақча йўқ сенда,
Уни сочиб-тўзиб юрмайсан.
Яхшиямки, хаста юраксан,
Аниқ билиб, ўлчаб тинмайсан.
Яхшиямки, оғрийди бошинг,
Балки, бўм-бўш унинг ичи ҳам.

Яхшиямки, омадсиз ёшинг
Рўшноликни ўйлайсан ҳар дам.
Яхшиямки, тишинг олишиди,
Парҳез қилиб, энди чидайсан.
Яхшиямки, ўғлинг ўшқирди,
Энди сира бўшанг бўлмайсан.

Яхшиямки, иморатинг йўқ,
Оромкурсинг босмас энди чанг.
Яхшиямки, бошингни урдинг –
Энди огриқ шеър ёзар, аттанг!

Андро БУАЧИДЗЕ

(1957 йилда туғилган)

Қара, ҳаёт бу – рутубатли бир даҳлиз.
Фақат хира чироқ сал сирлар пойгаҳни,
Эшик ва дераза ой нури-ла ёлғиз.
Қара, ҳаёт бу – рутубатли бир даҳлиз.

Қувонч – лаҳза, бироқ эврилади кулфатга.
Билгил чунки, доимо завқу алам – бир юрар.
Ҳа, неки бор – бу рутубатли бир даҳлиз.
Фақат ёлғиз аёл, бир суҳбат, бир ўқдир
Йўл бир, бошқаси фақат шу баҳс шарпаси,
Қара, ҳаёт бу – рутубатли бир даҳлиз.
Эшик ва дераза ой нури-ла ёлғиз.

КАШТАНЗОР ОРАЛАБ

Густав Майринк китобиға ёзув

Маиғум тунда эшитилар мурда овози
Каштанзор оралаб, сув шовқини оралаб.
Маиғум тунда эшитилар мурда овози,
Бўшлиқни шамолга тўлдириб, нурга қоплаб.
Маиғум тунда эшитилар мурда овози
Тунд чимзор, хиёбон хира шуъла жувонмарг.
Унинг қўллари милтиллаб элтади менга
Ва ваража новдадан узар қуруқшоқ барг.
Маиғум тунда эшитилар мурда овози,
Истарали, қиртишланган, ҳўб ясанган.
Маиғум тунда эшитилар мурда овози,
Фақат нигоҳида аламлар сал аксланган.
Мтквари хотирлар тинсиз ҳар бир мурдани,
Оқим-ла тепага қўзгалар огир-лоҳас.
Чўчук кўз ёшлари унга керакмас сира –
Ўтганлар байрамин кўришидир унга ҳавас.
Маиғум тунда эшитилар мурда овози,
Ҳасратда қийналиб, ёқимли илиқлик-ла,
Ва гўё кўзгудаги акси сингари
Ўзгарамиз бир четдан, сингиб ўша рангга.
Маиғум тунда эшитилар мурда овози,
Намли лабларимиз билан гапирамиз биз.

Кўлнинг сатҳини мавжлатган ҳалқалар каби
 Оғиз ичра сўқир гунгликда гувиллар сўз.
 Маишум тунда эшитилар мурда овози,
 Бепоелик чайқалар тим қош қорайганда.
 Кўз қуйқасида сўниккан кўргошин туси,
 Яйнару сўнар оқарган кўрфаз шуъласи.
 Маишум тунда эшитилар мурда овози –
 Ой ҳалқасин ҳаяжонда шохлар тўзгитар,
 Нурлари зулматда милтиларди излари–
 Мурдам менинг, суҳбатдош – содиқ кекса дўстим.

Эла ГОЧИАШВИЛИ

(1959 йилда туғилган)

СТРАСБУРГ ОЙИ

Омар Турманаулига

Она кўкрагида
 Табиат инъоми
 Сут кетиб қолар,
 Ватаннинг эса – нешонасига битилган
 Абадий боқувчилик.
 Эвоҳ, нега ахир
 Бизнинг Она-Ватан
 Қонли богич билан тангиб олди кўксини
 Этагидан бизларни нон ушогидак
 Қоқиб юборди?
 Менинг оғаларим ва опаларим
 Қора жарга қулаётиб
 Ҳасрат-ла ҳайқирдилар –
 Не учун бунча эрта кўкракдан айирдилар?
 Биз ожиз мушукваччалардек эдик.
 Қўлларда сиқилган баргизуб...
 Ва энди тепамизда ой ёлғиз эмас..
 Қайда сенинг қушқўнмас гулинг, Турманаули?
 Нега сен уни доимгидек ўтаётганингда
 Эшик олдида қолдирмадинг, –
 Англамоғим учун: сен бўсагада
 Қушқўнмас гулини ушлаб тақиллатдинг,
 Ишонмасдан, уйда йўқлигимга..
 Ой эса тепамизда ёлғиз эмасди..
 Бироқ биз негадир икковлон эмасмиз.
 Ой мўраламас,
 Чизмас жуфт соямизни
 Воронцов кўприги узра
 Нурини ботириб Мтквари сувбўёғига..

Икки соя қачондир қўл ушлашиб турганди,
Энди эса иккинчиси – йўқолди...
Эй, Страсбург ойи, –
Балки сен, мутлақо ой эмасдирсан?
Кўраяпсанми, мана бу одамни? –
Сен унга ой эмассан!
Ой эмассан, модомики икки сатр ҳам
Илҳомлантирмаган экансан!
Эй, Страсбург ойи, –
Сен қаллобсан!
Унинг ҳақиқий ойи
Гоҳ Пишав қишлоғи,
Гоҳ Тбилисида нур сочмоқда,
Ва Пишава қайта..
Унинг оёқлари тиззасига
Қушқўнмасгулга тирналган.
Унинг ҳақиқий ойи
Ва уни қайта кўришни
Согинар ҳам ишониб кутар.

Майя САРИШВИЛИ

(1968 йилда туғилган)

* * *

Эшитяпсанми оғир нафасни?
Бу менинг хонамдаги тун-хизматкор,
Ушу қадар қарики, ҳатто тартибга риоя қилолмас тақир.
Ҳатто у ҳўб меҳнат ила ўсдирган арвоҳ ҳам
Унинг устидан кулар ва сўзига кирмас.
Пардалар ушлаб қололмас
деразадан тушаётган нурни.
Унинг ўтқир яйноқ нурларида
уйқу шодасин милтиллаётган пардаси
сўзни қонсизлаштирар –
ва унинг учун ҳайф ҳарфларга –
бу тилсиз, ҳўжакўрсинга тизилган асирларнинг
иложсиз тонггача ҳайқиришига.
Стакандаги сут қора момикқа ўралган,
нима бўлса-да ҳаракатсиз,
ҳатто телефон китоби,
қандайдир аниқ бир мўрт нарса
қора момикда.
У ёқда, бемаъни алифбо тартибида,
ўйлаб топилган дўстлар
қўл силкиб
олқишлар мени.

ОТАМГА

Биламан, нима сени бақиршига ундар тушиларингда,—
 Шамдонлардан ўрмалаб чиқаётган
 хонани тиллари билан ёритаётган илонларми?
 Сени нақадар қўрқитар нурнинг сотқинлиги
 билан заҳарланиб гувиллаган зулмат...
 Биламан, сен ҳар тунда юрагингни кўпиртирасан,
 Гўё у сенинг бутун жисминг каби.
 Биламан, нақадар оғир йўқолар доғлар
 сенинг юрагинг кўпикларидан.
 Эҳтимол, сабаб шундаки,
 Онам ҳар тунда атиргуллар билан
 Ўлим аро ўсиб борар ҳар куни
 Сен тонг чоғи киядиган уй шиппагда...
 Илтимос, уйимиздан топиб бер
 болалигимдаги бирорта товушни.
 Афтидан, у яширинган ширинлик қутисиди.
 Ва агар мармеладли кучук,
 Ёки унга ўхшаган бирор жонивор ҳурса,
 Ана шунда сен қутуласан қарғишдан.

Давид РОБАКИДЗЕ

(1975 йилда туғилган)

Инсон бу:

Қачонки сен лойдан ақчадон яасанг одам шаклида ва қовургаси ўрнига
 чақа таишлаш учун қолдирсанг ёриқ.

Инсон бу:

Қачонки сен лойдан ақчадон яасанг одам шаклида ва бозор пештах-
 тасида қолдирсанг сотиш учун.

Инсон бу:

Қачонки сен лойдан ақчадон яасанг одам шаклида ва унинг ёнига ке-
 тиб бораётган ота-онаси орқасидан мўралаётган болаларни қўйсанг.

Инсон бу:

Қачонки сен лойдан ақчадон яасанг одам шаклида. Шундан сўнг уззукун
 сота олмай уйга обкелсанг уни ўрамасдан.

Инсон бу:

Қачонки сен лойдан ақчадон яасанг одам шаклида ва фарзандингга
 васият қиласан, токи бу чақалар томогини ёпмасдан синдириб олишини.

Инсон бу:

Қачонки сен лойдан ақчадон яасанг одам шаклида ва ҳеч қачон ҳеч
 кимга англата олмасанг буни қандай бажарганингни.

Като ЖАВАХИШВИЛИ

(1979 йилда туғилган)

ЎҒЛИМ

Аллечук ҳолат. Умидсиз. Севги. Одат.
Ўзни йўқотдик. Қисқа кун. Иккимиз. Сўзсиз.
Қиш ечинди, латта-путталарин оёқ остига ташилаб.
Ман қилинган жавобу саволлар. Кўз ёшлар – бор йўғи
Аччиқ суюқлик. Юрак ёрилар неча бор, –
Шунча сохталик.
Ғапиряпман. Ишонасанми.
Икки бора кечар экваторни соат миллари, сўнгра
Бизни отиб юборар вақт ортига. Яна икки бор.

Мен шундай ёзаман. Сен ёнимда. Сен менда. Мендан орқада.
Менинг сўзларим аро. Менинг сўзларимда. Гарчи кўпи
Айтилди, шекилли. Битта, шекилли. Ҳеч нарса, шекилли.
Ўтирибмиз бирга, уйда, ўша узун айвонда...
Соатингга қара. Неча бор юрак ёрилар,
Шунча эзгулик.
Ғапиряпман. Ишонасанми.
Икки бора кечар экваторни соат миллари, бирдан,
Парчаланар кун оёқ остида. Яна икки бор.

Мен шундай ёзаман:
Сенинг хаёлларингда. Сен учун. Сенда.
Ман этилган жавоблару саволлар. Агар бирданига
Қийим йиртилса. Ахтарасан ортингдан қўлловчини.
Олдинда девор. Кетгинг келади
Ҳали яна қайтишинг керак.
Сен менинг сўзларимда ором ол, шунга қарамай,
Бироқ ҳеч қўлларинг билан қачон юзингни ёпма...
Ғапиряпман.
Ишонасанми.
Икки бора кечар экваторни соат миллари, сўнгра
Бизни улоқтиришар лаҳза ичидан. Яна икки бор.

...Менинг сиёҳларим қозоғда, уни тўкиб юборма фақат –
У рангсиз...

Абдуғаффор АБДУЖАББОРОВ

(1958 йилда туғилган)

ҲАЙВОНОТ БОҒИ

Қисса

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Ушбу кўз кўриб, кулоқ эшитмаган конли ҳодиса катта шаҳар ҳаётида кўққисдан содир бўлди ва бор-йўғи бир кеча-кундуз – йигирма тўрт соат ёки бир минг тўрт юз кирк сония давом этди ва нафақат бутун мегаполисининг юрагига даҳшат солди, балки марказдан минглаб километр узоқликдаги аҳолини ҳам ҳанг-манг қилиб қўйди. Шунда одамлар ёруғ дунё ғоят мўрт эканини ва кўз очиб-юмгунча ҳам фожиали табиий офатга дучор бўлиши мумкинлигини англади, тушуниб етди.

1

Чор атроф коронғилик қўйнида, осмонни қуюқ, деярли тим-қора қутурган булут қоплаган.

Тўсатдан бир лаҳзада шундай ғалати ҳодиса рўй бердики, бу айрим одамларнинг юрагини ваҳимага солди.

Улкан шаҳарнинг жануби-ғарбий қисмида осмонни тўлдириб сонсиз қора қарғалар ғаласи пайдо бўлди ва саф-саф бўлиб, шаҳар устидан учиб ўта бошлади. Айни вақтда юзлаб шаҳарликлар ҳеч нимани кўрмаётган ва эшитмаётгандай кўзларини ердан узмаганча кўчалардан кетиб борар эдилар.

Ҳақат бир одамгина сезгирлик ила бу ҳодисани қизиқиб кузата бошлади. Қараса, бир қарға ўз қавмдошларидан сал нарида учиб бораяпти, у гоҳ шиддат билан бир томонга бурилиб кетар, гоҳ саросима ичида қанотларини қаттиқ-қаттиқ қоқар, гўё бу кучли тўлқиндан ёриб чиқиб кетмоқчи бўлаётгандай эди, шу нарса қизиқ эдики, галага қарши томонга учиб борар экан, биронта ҳам қарғага тегиб кетмасликка ҳаракат қилар ва қийинчилик ила олдинга силжир эди. Аммо қавмдошлари ҳаддан ташқари кўп эди.

“Бечора қарға! Нега бу кучли тўлқинга қарши учишга беҳуда уринасан? Ахир кўпчиликка қарши ҳаракат қилиб бўларканми,” – кўнглидан

ўтказди йигит. Шу билан бирга у ушбу ёлғиз ва ўжар қарғанинг жасоратини тиришқоклигидан қойил қолмокда эди.

Йигитча қарғанинг курашини охиригача томоша қилмокчи эди, бироқ галалар тўлкини сийраклашиб ўрнига тобора қуюклашиб борар, танҳо қарға эса минг уриниб-чиранмасин, йўл топиб бўшликка ёриб чиқолмаётган эди.

Йигитнинг кўзи тиниб кетди.

“Худо ўзи сенга ёр бўлсин, ёлғиз қарға!” Ва йигит яна ўз йўлига равона бўлди...

Ёши йигирма еттида бўлган бу йигит бўйдоқ эди. У унча катта бўлмаган – беш миллион аҳолилик шаҳарда таваллуд топганди, бир неча тилни яхши биларди, жаҳон мамлакатлари бўйлаб бир неча бор саёҳат қилганди, ҳатто баҳри муҳит ортида хизмат сафарида ҳам бўлганди. Ҳар замон-ҳар замонда унга болалигида бобоси айтиб берган эртақлар ёдига тушарди...

2

Бир бор эканмикан ё бир йўқ эканмикан, жуда қадим замонларда дори-ламон бир мамлакатда бир подшо яшаган экан. Бир куни подшонинг хотини оғриб қолибди ва кўп ўтмай тақдир тақозоси билан бу дунёни тарк этибди. Подшо ва ўғли ёлғиз қолибди. Орадан бироз вақт ўтиб, подшо иккинчи марта уйланибди. Тўккиз ой, тўккиз кун, тўккиз соат ва тўккиз дақиқа ўтиб, хотини киз туғибди.

Синчков ва ақлли шахзода синглисининг бир сиридан воқиф бўлибди. Сарой мунажжимлари ва донишманд олимлар бири хайрон ва афсус надомат ила, яна бири даҳшат ва кўрқув ичида бундай дер эканлар:

– Дунёга келган бу чақалоқ юртимиз бошига кўплаб мусибатлар ва бахтсизликлар келтиргусидир, унинг пайдо бўлиши кўплаб кўз кўрмаган, кулок эшитмаган бало-қазолар содир этгусидир, зулму истибдод ва даҳшатлар авж олишига сабаб бўлгусидир, зеро, бу киз конхўр девлар наслидан дунёга келмиш...

Ғазабдан қутурган ўғай она болани саройдан ҳайдаб юборишни амр этибди, подшо кўркқанидан хотинининг раъйига қарши бир сўз дея олмабди.

Подшонинг кизи вояга етибди, мунажжимлар, сеҳргарлар ва донишмандларнинг қароматлари рост бўлиб чиқибди. Дев киз аввал барча уй ҳайвонларини еб битирибди. Кейин ота-оналару қариндош уруғларнинг қиронини келтирибди. Кўп ўтмай фаровон мамлакатда битта ҳам тирик жон қолмабди.

Саройдан қувилган бола эса кўп синовларга дучор бўлибди. У ўрмонзорда бир жуфт етим қолган шер боласи билан дўстлашиб қолибди. Вояга етган шерваччалар дев кизни бурда-бурда қилиб ташлабди, чунки киз шахзодани ҳам емокчи бўлиб шайланган экан-да. Шерваччаларни шу йигитча парвариш қилганди бунинг устига. Бироқ ҳеч ким кизнинг гўштига қўлининг учини ҳам текизмабди...

* * *

Шер – ҳайвонларнинг тошга ўйиб чекилган шоҳи – Инсон мушакдор қучли қўллари билан шернинг жағини айириб юборди-да, ичига қараб

туриб, бундай деди: “Агар шерлар хайкал ясашга кодир бўлганда эди, сиз инсоннинг кучли шер панжасидаги ахволини кўриб, йиғлаб юборган бўлардингиз...”

3

Ушбу хайвонот боғи, шубҳасиз, мегаполисининг энг ноёб ва гўзал масканларидан бири эди. У қарийб шаҳар ўртасида, йигирма гектарли оролчада жойлашган бўлиб, унинг ҳамма томонидан оғир нафас олиб чиқарганда дарё беғам оқар эди.

Қирғоқ ёкалаб осмонўпар бинолар қад ростлаган, майсаларга кўмилган хиёбонлару гулларга бурканган чаманзорлар ястанган. Олти йўлак ва икки кетасадидант ҳар куни хайвонлари учун тонналаб озиқ-овқат келтирилар эди, ана шу йўлак мегаполисни хайвонот боғи билан боғлаб турарди.

Орол баландлиги 5-6 метр келадиган бакувват ва мустаҳкам пойдеворли темир панжаралар билан ўралганди, у хайвонот боғи худудини сув тошқинларидан химоя қиларди. Бутун майдонни дов-дарахтлар, майсазорлар, ахён- ахёнда сайхонликлар безаб турарди. Дарахт шохларида эрта тонгдан ярим тунгача, худди мусобақа ўйнаётгандек, кушлар тинимсиз чиркилар, сайрар эди. Ям-яшил адирларда кеч оқшом ва эрта тонгда юзлаб тошбақа ва типратиканлар кўзга ташланарди. Баҳорда, ёзда ва дастлабки куз ёмғирларигача ҳафтасига ўн марта хайвонот боғи дарвозалари ёпилганда тун чоғи минглаб корни тўқ хайвонлари қафасдан чиқариб боқилар эди, ҳа-да, очиқ ҳавога чиқиб улар ҳам бир яйраб олсинлар-да. Тунги ўрмонни кучли прожекторлар чароғон қлиб, чор-атроф эртакнамо манзара касб этарди.

Бир гал жуғрофия теледастур режиссёри – гоятда ақлли ва синчков киши йилнинг турли фаслларида хайвонот боғи худудида хайвонотларнинг тунги сайрлари борасида кўрсатув тайёрлаш тўғрисида хайвонот боғи билан шартнома тузди. Унинг суратга олиш гуруҳи гоҳо сахар-мардонгача тер тўкиб ишларди, қулай пайт ва лаҳзаларни илғаш ва тасмага туширишнинг ўзи бўлмайдиган-да. Кейин улар шу нарсадан ҳам воқиф бўлишдики, топқир режиссёр арслонлар, йўлбарслар, кийиклар, бўрилар ва бошқа хайвонларнинг ишқий ўйинларини сувратга туширмоқчи экан. Чунки бетакрор сезгир нигоҳлардан ёрқин кадрларга тўлиб-тошган илмий-оммабоп фильмда айнан хайвонларнинг ишқий ўйинлари уни рақобатбардош қилади, бунинг эвазига режиссёр томошабинларнинг катта миқдорда эътиборини қозонишга, қизиқтиришга ва уни минглаб дискда сотиб, озмунча пул ишлаб олишга муваффақ бўлмаган!

Айниқса, арслон ўзининг кучли олд панжалари билан ёш мода арслонни маҳкам сиқиб ушлаганча ўн беш – ўн саккиз дақиқагача жинсий алоқа қилган сахна вужудларида хайвоний хирс тўлиб тошган ишратпараст одамларни озмунча жунбушга келтирмаган. Эркинликка чиққанда хайвонлар ўзларини қандай тутиши, улар қандай ҳис-туйғуларга тўлиб-тошишини томошабинлар ўз кўзлари билан кўриб амин бўлганлар. Минглаб одамлар интернет орқали хайвонот боғи хоҳловчилар учун тунда ҳам дарвозаларини очиб қўйсин деб талаб қила бошлашди. Аммо боғ раҳбарияти бу нарсани жоиз деб топмади...

Ҳалиги халқ эртаги табиийки, олис замонлардан қолган хотиралар, аммо ўн еттинчи қаватдаги беш хонали хонадонда яшаган, бунинг устига ота-оналаридан узоқда бўлган йигитни ҳозир мутлақо бошқа, замонавий эртақ ўзига махдиё қилган. Турли миллатга мансуб, турли ёшдаги, яна турли диндаги одамлар, бу мамлакат ҳатто турли қитъа аҳолиси эндиликда бир нарсани ўйлашига ва ҳар хилдаги кечинмаларни бошдан кечириётганини кўриб на кўзига, эшитиб на қулоғига ишонарди. У бир нарсани сира тушуниб етмасди, уларни ҳатто унинг танишларини минг-минглаб километр узоқликда туриб ҳам бир-бирларини бир нотаниш туйғу боғлаб туради. Балки, бу юрт таъсиридир? Йўқ. Уларни аллақандай ришта маҳкам боғлаб туради. Бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас. Йигит ишхонаси деразаси олдида турганча бир нарсани тушунтиришга ҳаракат қиларди: ўтмишда дунёнинг турли бурчакларида у ўшаларнинг бир қанчаси билан учрашган ва дўстлашган бўларди, нима, бир-бирларига мутлақо нотанишми?!

У компьютер мониторидаги фоторасмаларни очди ва уларга диққат билан разм сола бошлади. Кўзлар, кўзлар, кўзлар, нигоҳлар, кийикнинг, туянинг, бўрининг, йўлбарснинг, маймуннинг, арслоннинг, лочиннинг, кузғуннинг, айикнинг, олқорнинг, тулкининг, шоқолнинг, товуснинг, илонларнинг нигоҳлари... Бир қарашда улар оддий бўлиб кўринди. Айни вақтда, тахминан бир ой муқаддам уларни нега сувратга олганини ўзи тушунмаганди. Ташқаридан бу унга илоҳий кашфиётдай бўлиб кўринган эди ва шу боис у сувратни дўстларининг электрон манзилига жўнатди, у бу ўртоқлари билан дунёдаги у ёки бу воқеа устида фикр олишар, уларнинг хайрихоҳликларидан умидвор бўларди.

Бироқ дўстларининг фикрлари уни ҳайратга солди. Барчалари бир овоздан ундан почта очишни ва уларнинг фикрларини ўзи ўқишини сўрар эдилар. Уларнинг овози худди мусибатдан дарак бергудек, ташвишли чиқарди. Йигит каттиқ ҳайратга тушди, ҳаяжонланди. Наҳотки бу йиртқичлардан бирининг нигоҳию нима учун ҳаммани бу қадар чўчитиб юборди?

“Ануширавант, дўстим, диққат билан разм солиб қара, ҳайвонот, боғингизнинг барча йиртқичлар кўзида даҳшат ва кўрқув бор,”— деб ёзганди янги зеландиялик дўсти.

“Яхшилаб қара, йиртқичларни қандайдир махлук ёки қандайдир мавжудот хурқитиб юборган,”— бу унинг Туркиянинг Измир шаҳрида яшовчи дўстининг гапи. Унинг Манҳеттенда етмиш тўртинчи қаватда турган нью-йорклик таниши ундан ҳам ғалатирок сўзларни айтган: “Шервон! Бир нарсага эътибор қарат: Ҳайвонот боғининг барча ишчилари қандайдир офатни кўнгли сезиб ваҳимага тушган! SOS!”

— Нима, кимдир уларни васвасага солганми?! — сўраганди ундан хитойлик курсдоши.

— Даҳшат ва кўрқувга тўла бундай кўзларни мен умримда биринчи марта кўриб турибман. Балки, барча ҳайвонлар қандайдир юқумли касалликка чалинганмикин? — сўради унинг берлинлик дўсти. Шервон улар би-

¹ SOS – Save our soul – Шаънимизни сақлаб қолинг (ингли)

лан Менежерлик ва нанотехнология университетида бир йилдан кўпроқ ўқиган эди. “Уларни қандайдир илонми ёки девми қаттиқ қўрқитган! Ҳайвонларнинг барчаси сув билан олов ўртасида у ёқдан-бу ёққа сакрагани-сакраган,” – деб ёзганди унинг токиолик дўсти. – Улар ўлим талвасида!..”

Шервон аввалига дўстларининг жавобларига кўпда эътибор бермади. Бироқ бир мунча вақт ўтгандан кейин уни ғалати бир ҳаяжон қамради, оёғи остидаги ер бир томонга оғиб кетаётгандек бўлди. У таваккалига фото расмлардан бирини очди: айик кўзлари. “Эҳтимол, айнан мана шу нигоҳни барча “қонли” деб атаётгандир?” – дилидан ўтказди йигит. Тасодифми?! Бу бобоси билан уни ўлимдан сақлаб қолган айик эди...

5

Ўзининг узун тумшуғи билан бўрининг томоғига тикилиб қолган суякни чиқариб ташлаган турна очкўз ва қонхўр бўрининг дўкини кўриб, ҳеч қачон ношуқур ҳайвонларга ёрдам бермаслик керак деб ўйлади.

Тоғдаги ўрмонзордан сал наридаги жарликдаги унча қатта бўлмаган ўтлоқзор ўртасида бир қўнғир она айик ўткир тишли қопқонга тушиб қолди. Эркинлигидан жудо бўлган шўрлик она айик азбаройи жони оғриганидан шунақанги қаттиқ ўкирибдики, ўкириги бутун водий бўйлаб акс-садо берибди. У жон аччиғида ўзини ҳар ёнга урар, юлқинар эди, аммо қани бу уринишлардан бир иш чиқса. Иккита ёш-ёш айикча эса оналарига бирма-бир ёрдам кўрсатишда ожиз ҳолда ўзини ҳар ёққа ураётган онаси атрофида гир айланарди. Бирдан аллақайқандир ўн-ўн икки ёшлардаги бир гала ўсмир болалар пайдо бўлди. Аввалига улар сел ювган жарликларнинг бир чеккасида туриб, она айикнинг қанчалик қийналаётганини бир пас томоша қилди.

Кейин улардан бири деди:

– Айикнинг жигари ва ўт қопи кўплаб касалликлар учун шифобахшдир.

Иккинчиси уни қўллади:

– Айик ёғи-чи? Уни яхшигина пулласа бўлади.

Учинчи ўсмир эса ҳайратини яшира олмади:

– Ахир, у тирик-ку. Унинг жигарини, ўт қопини, ёғини қандай оламин?

– Пичоғимиз бор, терисини шиламиз...

Орага бир лаҳза сукунат тушди.

– Мен биламан! – деди кўзлари чакнаб, бир дароз бўйли ўсмир. – Биз уни тошбўрон қиламиз! У қопқонга тушиб қолган, қочолмайди. Ўласи қилиб дўппослаймиз-да, кейин терисини шиламиз.

У ердан қатта бир тошни олди-да, она айик томонга қараб отди. Дарознинг бу ишидан дадилланган болалар унга таъсиб қила кетдилар. Кейин нима бўлганини кўрсангиз! Шўрлик она айикнинг бошига тошлар дўлдай ёғила кетди-ку! Ҳар томондан: “воҳ”, “тегишига сал қолди-я”, “мана буни тош отиш деса бўлади”, “мўлжаллаб отиш керак”, – деган қутқули, дарғазаб кичкириклар ҳавони ларзага солди. “Ур, ур, ур” деб ҳайкирарди ҳаддидан ошган болалар бир овоздан.

Ҳар тош келиб текканида бечора она айик буралиб-буралиб кетар, аммо бундан нажот йўқ эди, бир тошга чап бераман деб, бураларди-ю,

ўша заҳоти бошқа тош учиб келарди. Охирги кучларини тўплаб, боёқиш она айик қочишга уринарди, аммо қопқон занжири уни маҳкам ушлаб турар, азбаройи занжирнинг таранг тортилганидан жони суғурилиб чиқай дерди.

Юзлаб тошлар учиб келиб она айикнинг ёнига келиб тушарди. Кўп ўтмай бутун ўтлоқзор тош билан қопланди. Аллақандай бир ўткир тош она айикнинг башарасини ёриб юборди-да, қон шариллаб оқа кетди.

– Чакиртош билан уринглар! – Тошбағир, бешафқат болалар қичкира-қичкира чакиртош кидиришга тушди ва уни она айик томонга қараб ота бошлашди.

– Қаттиқроқ уринглар, у ҳозир йиқилади, шунда мўлжалга олиш осонлашади.

Агар шу дақиқаларда бу маразларнинг кўзига бирров назар солганингизда борми, улар қонхўрларча кип-қизил қонга тўлганига гувоҳ бўлардингиз.

Она айик охири юз тубан йиқилди, аммо хали ҳам ўзини уриб, бошини чайқар эди. Оғзидан кўпикли қон оқарди. Айик ҳолсизлана бошлади. базўр бир томонга ағдарилиб олди-ю, аммо учиб келаётган тошлардан ўзини олиб қочолмаётган эди.

Шу топ майсазорда неварасини етаклаган чол пайдо бўлди. Она айик ҳамон хириллаб нафас олаётганди.

Улар чалажон ётган айик тепасига келишди. Чол ғазабини аранг босиб турарди.

– Аттанг, кечикибмиз, – деди у неварасига ва қонга буланган катта – кичик тош уюмларига разм солиб қараб, бу ерда қанақанги мудҳиш қотиллик рўй берганини англади. – Бетовфиқлар, жирканч итваччалар!

Айик болалари оналари пинжига суқилиб мунгли инграр эди. Бами-соли бобо билан невара уларнинг жонига ора киришига ишонишгандек. Она айик бобосига қараб турганини невара сезиб қолди. Афтидан болаларидан кўнгли тўқ бўлди, нега деганда энди уларни ҳимоя қиладиган жонларини омон сақлаб қоладиган паноҳқор бор. Енгил нафас чиқариб, она айик жон берди.

Бу одамнуса жуфтоёкли махлуклар эса адир ёнбағридаги энсиз сўқмоқдан тушиб келарди. Бобо билан невара уларга эътибор қилмади.

– Айикваччаларни шаҳарга олиб борамиз, у ерда катта ҳайвонот боғи бор, ўшанга берамиз, яхшигина пул беришади, – деди новчаси.

– Менга сотиб қўя қолмайсизларми? – дабдурустан деди бобо, айикваччаларга ачиниш ила қараб.

У ёши бир жойга бориб қолган, сочларига оқ оралаган, елкалари кенг-кенг, муштумлари бақувват, кўзлари ўткир киши эди. У новча ўсмирга ғазаб билан қараб қўйди.

– Қанча берасиз? – шошиб сўради бир бола.

– Чўнтагимда қанча пул бўлса ҳаммасини. Факат такси пулимни олиб қоламан.

У чўнтагидан пулни суғурди-да, қонга бўялган тош уюми устига қўйди.

– Аравангиз йўқми мабодо?

– Арава нимага керак? – сўради бобо.

– Айикваччаларни қандай олиб кетасиз? – қизиқувчанлик билан сўради бола.

- Мен ҳозир уларни сеҳрлайман, қараб туринглар, – деди бобо.
- Қандай қилиб?
- Шундай қилиб! Мен уларни қулоғига сеҳрли дуолар ўқийман.
- Нима? Улар гапингизни тушунадими?
- Бўлмаса-чи.
- Қизиқ...

Киши айикваччаларнинг олдида чордона қуриб ўтириб олди. Айикваччаларнинг ярасини силай бошлади. Кейин лабларини унинг қулоғига яқин олиб борди-да, нимадир деб пичирлади. Сўнг иккинчи айикваччага ҳам шундай қилди.

– Бўпти, юр кетдик, – деди бобо ва олға одимлаб кетди. Ортидан не-
вара йўлга тушди. У бир бобосининг ортидан, бир айикваччаларга ҳайрат
билан назар солди. Бу мўъжизани кўринг! Эътиборлиси – оналарини ҳам
унутиб айикваччалар бобо билан невара ортидан йўрғалай кетди.

Ҳайратдан тиллари калимага ҳам келмай қотиллар жойларидан қимир
этмасдилар.

Бобо билан невараю айикваччалар кўздан анча йироқлаб кетишганди.
Сал ўзига келган новча бир сесканди-да, аста эгилди ва қон юки пулларни
ердан олди.

6

Қирк икки қаватли бинонинг ўн иккинчи қаватидаги очиқ қаҳвахонада
бобо билан невара овқатланарди. Ҳафтада бир кўришиб туриш уларга
одат бўлиб қолган.

– Бизнинг узокдан туриб гурунг қилишимизда, албатта, мобил теле-
фоннинг баҳоси йўқ. Аммо юзма-юз ўтириб чакчақлашишнинг гаш-
ти бўлакча-да. Битинг тўкилади, – деди бобо. – Мен билан гаплашиб
ўтиришга вақт топишингга қойил қоламан, миннатдорман, болам.

– Мен ўзим сизни соғинаман, юрагим бир тутам бўлиб кетади. – Сизни
кўргим келаверади, – жавоб берди невара.

– Оролни айланиб оқаётган дарёга қара. Кечаю кундуз, қишин-ёзин
оққани-оққан. Унинг ҳаёти ҳам шунақа – сувдай оқади...

– Ота-онам қўнғироқ қилишди. Сизга салом айтишди.

– Худо тан-жонларига тўзим берсин. Қалай экан улар? Бу ёққа кели-
шармикан?

– Ҳамма ишлари жойида экан. Ҳозир таътилда, пайт топиб синглимни
олиб Прага, Париж, Рим ва Венага саёҳатга чиқишмоқчи экан.

– Саёҳатда гап кўп. Синглинг қалай экан? Анчадан бери овозини эшит-
майман.

– Ўзингиздан қолар гап йўқ. Европа олимпиадаларидан ўтишнинг
ўзи бўлмайди. Уларнинг ҳар бир сонияси ҳисобли. Аммо мен унга айтиб
кўраман, вақт топиб, албатта, телефон қил дейман.

– Сени Худо ўзи қўлласин, жигарим! Ортиқча ташвишнинг кераги йўқ.
Фақат бир нарсани қулоғига қуйиб қўй – она тилини унутмасин...

– Йўқ, унутмайди.

– Ишончинг қомилми?

– Ҳа. Синглимга ҳалиги қадимги бир ривоятни сўзлаб бергандим.

– Қанақа ривоят экан? – ажабланиб сўради бобо.

– Эсингиздами, Сиз менга инглиз, рус, француз тилларини ўрганганда ўз она тилимизни унутма дер эдингиз доим.

– Ҳа. Сен бўлсанг ҳар доим қайсарлик қилар эдинг. “Жаҳон тилларида бемалол гапира олганимдан кейин менга она тили нега керак?”– дер эдинг.

– Тўғри айтасиз. Ўн йилча муқаддам мен иккинчи босқичда ўқиб юрганимда бизникига чет элликлар келган эди. Таржимон кидиришга тушдик, танлов эълон қилдик. Йўлбошловчи ва таржимон иши учун катта ҳақ тўлашга вада қилишди. Мен ҳам ёзилдим.

– Ҳа, эсимда. Алам билан айтгандимки, инглиз тилини рақобатчиларинг сендан кўра яхшироқ билади, деганинг ва ўтишинга кўзинг етмаганди.

– Кейин маълум бўлдики, улар ўз она тилларини мутлақо билмас экан, шунинг учун тилимизни унча-мунча билганим сабаб мени танлашганди. Ҳаёт – буюк устоз ва энг яхши мактаб эканига тўла амин бўлдим, у инсон дунёқарабини тубдан ўзгартириб юборади.

– Бу ёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин, синглим аждодларимиз тилини ҳеч қачон унутмайди – мени айтди дейсиз.

– Илоё, шундай бўлсин. Мен бунга ишонаман....

– Худо ўз раҳматига олгур бувижоним ҳар гал бизларни дуо қилиб, бир гапни кўп такрорлар эди: “Болажонларим, қаерда бўлсангиз ҳам Худо сизларни қўллагай, танларингни омон саклагай, ўз пушти-паноҳида асрагай”. Балки бу Парвардигорнинг иродасидир, ҳаммамиз бир-биримиздан олисда яшаймиз ва шунга ўрганиб қолганмиз. Ўзинг қўлла, Худованди қарим, – дилимиздаю тилимизда – шу.

– Бувижон! Сиз бу сўзларни айтаётисиз-ку, эшитиб қанчалик хузурланишимизни билсангиз эди. Сиз дунёга келган ўша тонгда тун бўйи у илоё осон кўз ёрдир, деб Худога ноалар қилиб чиққанди. Сен дунёга келганингда азбаройи суюнганидан ўзини қўйгани жой тополмади ва нукул: “Эй, Худо, унинг умрини узун қил, ҳаётига тўзим бер”, деганидеган эди. Товуқ шўрва пиширдик ва онангни бориб кўргани учдик.

– Ҳа, ойим буни тез-тез эслаб туради.

– Аттанг, бувинг бу оламни эрта тарк этди. Авлиё аёл эди...

– Бувимни соғинасизми? Эслайсизми?

– Бувингними?

– Ҳа.

– Йўқ.

– Нима?

– Чунки бувинг, унинг тип-тиник чехраси, мулойим табассуми, меҳмоннавозлиги ҳар доим қалбимда яшайди. Мени бир дақиқа ҳам, бир лаҳза ҳам тарк этмайди...

– Қизик....

– Айтганча, телефонда сен нима ҳақида маслаҳатлашмоқчи эканингни айтгандингми?

Шервон ноутбукни ишга туширди-да, улар сувратга олган ҳайвонларнинг кўзларини бобосига кўрсата бошлади:

– Диккат билан қаранг, ҳайвонлар нигоҳини ўрганинг. Зора-мора Сизнинг ҳам миянгизга нимадир келиб қолса.

Бобо барча сувратларни диккат билан битта-битта кўриб чиқди. Ташқаридан улар ҳеч нарсаси билан кишини жалб этмаётганди.

– Бирданига бир сўз айтиш кийин, кўзларидаги ифода ҳам бир хилдай.
– Сен нимага махлиё бўлиб қолдинг? – сўради қария Шервондан.
– Ҳозирча ҳеч нимага, – жавоб берди невар. – Мен эрмак учун олган бу сувратларни блогимга ташлаб қўйгандим. Жаҳоннинг турли мамлакатларида истикомаг қиладиган дўстларимнинг барчаси бир овоздан битта гапни айтишяпти, эмишки барча ҳайвонлар, нимадир ёки кимдир уларни зимдан чўчитиб қўйгандай. Барчалари олдинда аллақандай офат кутиб турибди деб ўқдирганлари-ўқдирган... Шу боис мен ҳам ажабландим. Тўсатдан бу ерда ҳам росманасига қайдайдир сир яширинган бўлса-чи?

– Нима дейишимни ҳам билмайман. Йирткичлар ёпиқ кафасларда яшайди. Уларнинг қўлидан нима ҳам келарди? Дўстларинг шунчаки ҳазиллашишгандир?

– Ундай эмас. Улар бир йўла бир неча мавзуда барабар ҳазиллашмайди-ку.

Бобо барча сувратларни яна бир қарра диққат билан қараб чиқди.

Аммо саволга жавобни топа олмади.

– Бўпти, мен бориб ҳайвонлар билан кўришаман. Эҳтимол, уларнинг юриш-туриш ва ўзларини тутишларидан бирон нарсани аниқлаш мумкин бўлиб қолар.

Ҳар бири ўз ўй-фикри билан банд бобо ва невар кучоклашишди, қуюк хайр-маъзур қилишди.

Пастга тушишдан олдин ҳалиги киши яна бир қур орол томонга қаради. Шунча олисдан туриб нимани ҳам илғаб бўларди? Ташқаридан ҳаммаёқ сув куйгандек тинч, осойишта кўринарди...

* * *

Бўрилар бурда-бурда қилиб, жигилдонига урган кўчкорга кўзи тушган инсоннинг сеҳр-жодуси туфайли энди улар дунёни бошларига кўтариб увиллар эди.

7

Бор экан-у йўқ экан, оч экан-у тўқ экан, жуда қадим замонларда, аммо ўзимизнинг эрамызда Африкада бир қабила яшар экан. Қабила аҳолиси деворлари гуваладан кўтарилган, томига похол ёпилган кулбаларда ғарибона умргузаронлик қилар экан. Улар деярли ибтидоий жамоа тузумида бўлиб, асосий тирикчиликлари чорвадан ўтиб тураркан. Бу қабила ўғил болаларининг ёши еттига тўлганда сигирларга ва мол-ҳолга қараш шу болаларнинг зиммасига юклатилар экан. Электр, китоб, мактаб, нақлиёт, телевизор, компьютер ва интернет нима дегани – бу нарсалар уларнинг етти ухлаб тушига кирмаган эди.

Аммо уларнинг ижтимоий соҳасида бир ўзгармоқ анъаналар бўлган экан: балоғатга етган ҳар бир ўсмир ўзидаги матонатни кўрсата билиши керак экан. Бу қондани ўзгартиришга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмас экан. Шу боис бу қабила болалари илк болалик давриданок аждодларининг анъаналарини бажариш тараддудини кўра бошлар экан. Яъни, бирон қизга никоҳланишдан олдин йигитча арслон билан олишишига тўғри келаркан, ҳа, ҳа, арслон билан – ўрмонлар шоҳи билан олишиши, уни ўлдириши лозим бўларкан.

Бу нарса ҳар бир ёш йигитчанинг куч-қуввати ва номус-ори рамзи ҳисобланаркан. Йигитча елкасига ўлик арслонни ортмоқлаб, “жанг майдони”дан зафар қучиб қайтар экан, қабиланинг етти ёшдан етмиш ёшгача аҳолиси уни шод-хуррамлик ва ғурур билан кутиб оларкан, ахир мард йигит оилавий ҳаётга қадам қўйишдаги илк шартни муваффақият ила адо этган эди-да.

Аста-секин бу ўлкаларда арслонларнинг сони кескин камайиб кетибди. Қабиланинг хоҳиш-иродасига қарамай, Ҳокимият арслонларни “Қизил китоб”га киритиб қўйдилар ва бу ноёб жонивотнинг қирилиб кетиши олдини олган бўлибди.

Аммо қаёқда дейсиз! Арслонларни кириб битириш ҳамон давом этмоқда. Арслонларни ўлдирган болаларга ўзларини оиласи учун баҳона тайёр: “Менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ. Мева териб, чакалақзорда айланиб юрган эдим, бирдан бир арслон менга ташланди. Ўзимни ҳимоя қилмасам бўлмасди...”

Шўрлик арслонлар! Кимдир қайлиғини бағрига олиб, бахт лаззатидан бахраманд бўлади, кимдир эса бунинг учун ўз жонини қурбон қилади.

8

Кечкурун, кун ботишдан сал илгарироқ қария (ҳайвонот боғи ходими) уни шундай чақиришарди, чунки у армияда хизмат қилган, кейин хорижда тезкор бригада таркибида ҳар кунги одат бўйича 10 километр масофани босиб ўтарди, у чарчаш нималигини билмасди, оз овқат ерди, камгап, камуйку эди) ўзининг иш кабинетига кириб улгурмаган эдики, бош директор кўнғироқ қилиб қолди:

– Қария, салом! Қаердасан?

– Кабинетим бўсағасидаман.

– Илтимос, ёрдаминг керак бўлиб қолди, – бошликнинг овозида ҳаяжон борлигини пайқади қария.

– Осмон узилиб тушмадими, ишқилиб?

– Еру осмон жойида турибди. Фақат мана бу арслонлар билан йўлбарслар узлуксиз бўқиргани-бўқирган. Айиқлар безовта, ўзларини ҳар ёққа ургани-урган, маймуллар эса келишиб олгандай чийиллаб, дунёни бошларига кўтараяпти. Худонинг ўзи асрасин-у, бу яхшилик аломати эмас. Илтимос ...

– Бир зум сабр қиласиз, – қария саросима ичида катта ва кичик қафасларнинг узун сафи томон йўналди.

Жониворларнинг ўзларини тутиши ва қилиқларини ўз қўзи билан кўрганда қон миясига ургандек бўлди: ҳайвонот боғидаги барча жониворлар ғирт телбага айланишган эди. Уларни кимдир ё нимадан қаттиқ чўчитганини англади, қария. Овчилик қилиб юрганида ҳайвонларнинг феъл-атвори ва ўзини тутишини яхшилаб ўргангач, бир жанговар топширикни адо этаётганида қаттиқ ярадор бўлиб истеъфога чиқариб юборилгандан кейин бу нарсалар унга кундек равшан бўлиб қолганди. Одамлар қарияни ҳайвонлар тилини билади ва улар билан гаплашади, дер эди. Айрим томошабинлар бу одамнинг дарғазаб йиртқичлар қафасига бемалол кирганию уларга бир нималар деб шипшиганидан таажжубда

қолар эдилар, қариянинг бир оғизгина сўзидан ҳайвонлар ювошланиб, тинчланиб қолиши уларни яна-да кўпроқ таажжубга солар эди...

Дарҳақиқат, уларнинг тахмину тусмоллари ҳар қанча таажжубли ва ақл бовар қилмас даражада бўлмасин, бежиз эмасди. Бу гал ҳам қария кўрқув ва ҳаяжонни унутиб ҳар бир қафасга кириб чиқар, ҳар бир арслон, маймун, бўри ва айикнинг кўзига тўғри қарар, улар билан суҳбатлашарди. Ҳайвонлар тинчланди, босилди. Аммо чолни бошқа ташвиш безовта қиларди – бу бўриларнинг ўзини тутиши эди. Шунда бирдан бир нарса эсига тушди...

“Йўк”, – деди ҳар куни сигир сути ўрнига қарияга икки коса олтин ҳадя қилиб турган аждаҳо. – Ҳар гал сен ўғлингни эслайсан, уни ютиб юборгансан деб таъналар қиласан, мен эсам ўша заҳоти мени ўлдирмоқчи бўлиб қиличи билан думимни чўрт узиб ташлаган ўғлингни эслайман. Кўриниб турибдики, бизлар дўст бўла олмаймиз”. Шундай дея аждаҳо кўздан ғойиб бўлди...

9

Бир вақтлар молия вазири бўлган бош вазирнинг бир дўсти бор эди – ашаддий овчи. Мана шу ҳавас уларни бир-бири билан дўстона боғлаб турарди. Ўқтин-ўқтин, гоҳо бир кунда уч марта бирга ов қилишарди.

Бир куни улар бўри уясига кириб қолди. Сал наридаги ўтлоқзорда ва қалин бутазорлар орасида қари мода бўрилар ва уларнинг болалари бема-лол ўйнаб юрар эди.

Тажрибали ва ҳаётда кўп нарсани кўрган қари бўри ҳали манзилгача етиб келмаган овчилар, отлар, милтиқ ва ўн-дорилар хидини олди.

– Қара, – деди молия вазири бўриларни кўрсатиб. – Бу йиртқишлар ҳеч нарса кўрмагандек ўзларида йўк хушчакчак, қувнаб-яйрашапти.

– Бўри бўрилигича қолади, – қулди дўсти ва қўшиб қўйди: – Бўри боласи ҳам бўри бўлади...

У мўлжалга олди-да, мода бўри томонга қарата ўқ узди. Она бўрининг ерга қулаганини кўриб, овчи тан берди:

– Қоқ манглайдан урибсан!

Бўри ҳимояга ташланди, даҳшатли ириллади – кўзлари нафрат ва ғазабдан ёнарди. Иштаҳаси ҳакалак отган овчи нар бўрига қараб ўқ узди. Аммо мўлжалдан адашди ва бўри қочиб қолди.

– Бу дарғазаб бўри энди бизни тинч кўмайди, – деди молия вазири.

– Қўймаса ундан нарига. Мода бўрини қисматига ўлиш ёзилгандан кейин менинг иложим қанчалик?!

Шундай дея яна мўлжалга ола бошлади.

Ўр бўриваччалар инларига кириб яширинишга муваффақ бўла олишмади, панжалари билан жонсиз оналарини туртар, мунгли увуллар, уйғотишга ҳаракат қиларди, аммо ҳайхот! – бари беҳуда эди.

– Менга қара, кел, уларни ўз ҳолига қўяйлик!

Бироқ молия вазирининг гаплари ҳавога сингиб кетди, икки аник мўлжал эса қонга беланган айикваччаларни ерга чўзилтирди. Болаларини ўлганини кўрган ота бўри яна-да қаттиқроқ бўқирди, шундай алам билан қичқирдики, эшитганларнинг қалби ларзага келди.

– Во ажабо! – Худди уйқудан уйғонгандек деди овчи. – Бўрининг бунақа қичкириғини биринчи марта эшитишим. Назаримда, дилидаги дард-у аламни ҳеч бир жонивор бўричалик бу қадар таъсирли изҳор этолмас керак.

– Бу нарсаларни яхши тушунмайман, аммо бир нарса англадимки, у осмонга мурожаат қилди, бунинг устига бўрининг қичкириғида дўк-пўписа бор эди. Бу ердан тезроқ кетсак яхши бўларди.

Вазирнинг сўзларига эътибор қилмай овчи баҳайбат она бўри ва жонсиз икки бўриваччани иккита қопга жойлади ва ўзининг отидаги эгарга ташлади.

Улар чурқ этиб оғиз очмаганча, ҳар ким ўз ўйи ўзи билан банд ҳолда қишлоққа қайтди. Чарқокдан бўлса керак, уларнинг отлари ҳам бошларини осилтириб борар эди.

– Бу бўрилар, – афтидан ўзига тасалли бериш учун сукунатни бузди овчи, – улар чўл ёки тоғларда ёлғиз одамга дуч келиб қолса борми, оч бўриларнинг бутун бир галаси унга ташланади, тонг отгунча бутун бир отарни бўғизлаб, ҳаром ўлдиради...

Бирдан молия вазири бечора ота бўри узоқда, думини ликиллатганча бута ва бутазорлар оралаб, улар ортидан изма-из келаётганини пайқади. Юраги шув этиб кетди ва ўзини ғалати ҳис қилди.

“Ўзинг паноҳингда сакла, Худоим,” ичидан ўтказди у. – Нима жин уриб бу одам билан овга чиқа қолдим ўзи? Тонг сахарда ковоғим учгани бекорга эмасди”.

Икки соатдан кейин илиқ дарё қўрғонига етиб келишди. Базўр орқага ўгирилиб атрофга назар солди. Бўридан ном-нишон кўринмасди.

– Мана, қишлоққа ҳам етиб келдик.

Энди бир чўмилиб олиб, овқатланамиз, – тилга кириб деди овчи.

– Бунга раҳмат, албатта. Аммо мен кетмасам бўлмайди.

Тип-тиник зилол сувнинг ҳар томонга сачрата-сачрата чоққина сой водий томон шошиб оқарди, сув остидан хилма-хил тошлар жилваланиб кўринарди. Унинг ёқимли шилдираши атрофдан акс-садо қайтаради.

– Уйга етиб олайлик, мен сизни ўзим кузатиб қўяман, пичокни қайрайман, бўрининг терисини шиламан. Гўштини итларга бераман, бир гўштга тўйиб олишади жониворлар. Терисининг тузини қалин қилиб тузлайман ва соя жойга чормих қилиб тортаман. Уларнинг териси жуда қиммат туради...

Сой сувининг шилдираши орасидан унинг қулоғига яқин атрофдан келаётган бўри увлаши эшитилди. Овоз келган томонга диққат билан тикилди. Бир лаҳзада тирик етимга айланган бўридан эса ном-нишон кўринмас эди...

10

Тахминан ўн кунлар ўтиб, рўзномада даҳшатли фожиа ҳақида мақола эълон қилинди. Уни ўқиб, молия вазири кўзларига ишонмади. У совғасаломларни, ул-булларни харид қилди-да, ўзининг эски ошнаси – овчини ажзи ниёз қилгани борди.

– Ассалому алайкум! – мурожаат қилди бош вазир.

Овчи лоакал қилт этмади. У қаравотда ёнбошлаб ётарди. Фақат худди кўр одамдек катта кўзлари меҳмонга тикилиб турарди. Саломга жавобан у бош ирғаб алик олди.

Шу тобда ичкаридан унинг хотини келганди. Аёлнинг авзойи ниҳоятда бузук эди. Меҳмон билан совуқ салом-алик бўлгандан кейин у курси келтирди-да, меҳмонга ўтиришни таклиф қилди.

– Энди у фақат сукут сақлаяпти ва куляпти. Қачон ўзига келишини билиб бўлмаёпти.

– Унга нима бўлганди? – сўради вазир.

Хотин эрига қараб қўйди-ю, аммо индамади.

– Ўша куни тунда, – сўзлаб кетди аёл, – каттик шамол эсарди, да-рахтлар чайқалар, шоҳлар қарс-курс синар эди. Болалар ўз хоналарида уйқуни урарди. Биз эса онаси ва қизи била бошқа хонада ётардик. Мен эрта уйғондим, ёмон туш кўрдим. Беланчакка қўл чўздим. Сал бўлмаса хушдан оға ёздим: беланчак бўм-бўш эди. Чирокни ёқдим, адёлни кўтардим – бизнинг тўшагимизда қизалоғимиз йўк эди. Кўрқувдан нақ жинни бўлаёздим, мен эримни уйғота бошладим.

Шу топда узоқдан қулоғимизга бўрининг увлаган овози чалинди. Биз турган жойимизда қотиб қолдик. Тонг ёришиб қолганди. Биз деразага ташландик. Бўри ҳовли ўртасида турарди. Афтидан у бизнинг чиқишимизни кутмоқда эди. Ов милтигини олиб, эрим ҳовлига сакраб тушди. Мен унинг ортидан сакрадим... Ё алҳазар! Ё Худойим! Бундай даҳшатли манзарани умримда кўрмаганман: бўри олдинги панжасини йўргакдаги чакалоқ устига қўйиб олган, тишларини тиржайтириб, қани, кел, дегандай даҳшатли ирилларди. Эр-хотин иккаламиз бир зум тош қотдик. Сўнгра эрим бўрини чўчитиш учун осмонга ўк узди. Аммо бўри пинагини ҳам бузмади. Қизалоғимиз йиғламаётган, чурк этиб овоз чиқармаётганидан тирикми, йўқми эканини билолмаётгандик. Бирдан бўри панжасини чакалоқдан олди-да, орқа оёқларига ўтирди, ув тортди, унинг бу увлаши қандайдир ғалати чиқди. Кейин ҳовлини тарк этди. У битта-битта юриб, тантанавор виқор билан одим ташларди... Мен югуриб бориб чакалоқни ердан олдим, унинг нафас олаётганини, ухлаётганини билдим. Юзига ҳовлини кесиб ўтган ариқдан ҳовучимга муздай сувдан олиб нуридийдамнинг лўппи юзчаларига сепдим... Эрим милтиқни қулочкашлаб ўтлоқ томон улоқтирди-да, қичкириб деди:

– Мен разилман! Олчоқман! Одам қиёфасидаги бўриман...

Сўнг ерга чўккалаб ўтирди-да, қах-қах уриб қулди.

Ўшандан буён чурк этиб овоз чиқармайди. Бўри берган сабоқдан у гўё тилдан ҳам, қулоқдан ҳам барабар айрилгандек...

Вазир курсидан кўтарилди..

– Қўриқчи итлар-чи, улар бўрининг хидини олмадими? – сўради мен.

– Сўнгра кўрган-билганларимиздан кейин сал ўзимизга келдик, билдикки, бўри ҳар иккала итни ҳам бўғизлаб ташлаган экан.

Аёл эри томонга умидсизларча кўз ташлаб қўйди.

– Худо хоҳласа, соғайиб кетади, – деди бош вазир, кейин бошини ҳам қилганча ташқарига чиқди. У ўзини ана шу фожиали воқеа – бўри ва ашаддий овчи ўртасида содир бўлган фожиали воқеа иштирокчиси деб биларди.

Қария икки ўт орасида қолганди. У қандай йўл тутишни, нима қилишни, кимдан ёрдам сўрашни – ким билан маслаҳатлашишни билмас эди. У ўз кабинетида тинимсиз у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Қанақасига даҳшатли, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган офат бошига тушиши ва бу нималарга олиб келиши мумкин эканини сира-сира кўз олдида келтира олмасди. Қандайдир фожа яқинлашиб келаётганини юраги сезиб турарди, уни бартараф этиш қўлидан келмайдди. Бундай бўлишига ким ёки нима сабабчи бўларкин?

Шу топ телефон жиринглади.

Унинг невараси кўнғирок қиларди. “Худога шукур!” – ўйлади қария ва гўшак томон чўзилди.

– Алло! Ассалому алайкум, бобо! – неваранинг овозида ҳаяжон бор эди.

– Ваалайкум ассалом, қароғим, – жавоб берди қария, ўзини қўлга олиб. Бу жумбокнамо ҳолатнинг тағига етиш учун дилида умид учкунлай бошлади.

– Ишлар қалай? Соғлигинг-чи?

– Раҳмат. Уйда ўтирибман, дам оляпман.

– Бугун иш куни-ку...

– Халқаро ташкилотлар ўз давлатлари ташвиши бўйича ишляпти.

– Ундай бўлса сен олдимга келолмайсанми?

– Зарур бўлса, албатта, бораман. Қирқ дақиқадан кейин уйингизда бўламан.

– Жуда соз. Раҳмат, болажоним.

– Арзимаиди. Бирон гап бўлдим?

– Йўқ... Ҳозирча йўқ... телефонда айтиб бўлмайди.

– Яхши. Кўришгунча.

“Соддаликка бориб неварамни бу серғалва воқеаларга аралаштириб қўймасам эди, дея ичидан ўзини қаттиқ қойиди. Ишқилиб, бу фалокатдан яратганнинг ўзи сақласин-да. Болажонимнинг бошини тошдан қилсин-да”.

У ҳовлига чиқди. Мегаполисни ҳайвонот боғи билан туташтириб турган олти йўлка ёқалаб одамлар оқими тинимсиз оқар эди, улар, асосан, ўсмирлар ва ёшлардан иборат эди. Албатта, улар дам олиш кунларида ҳайвонот боғига бориб томоша қилувчи одамларнинг йирик-йирик тўдалари. У қафаслар ичидан чиқаётган товушларга қулоқ тутди. Қафас эгалари тинч эди.

Қария неварасини ҳайвонот боғи эшиги олдида кутиб олиб, у билан соҳил бўйидаги қаҳвахонага киришга аҳд қилди.

Бало-қазодан нари бўлгани дуруст бояқишнинг, – пичирлаб деди қария.

У қанақа офатлигини ҳатто тасаввурига ҳам сиғдирилмасди, аммо кўнгли алайна ошкор сезиб турарди. Ким билсин, бу офат ердан чиқармикин ё осмондан тушармикин?..

– Сен маликага уйланиб, шох бўлишни истамадинг, сен туфайли битиб кетган боғбонга куёв бўлишни рад этдинг. Балиқ томоғига тикилиб қолган каттагина олмос бўлагини чиқариб ташлашга ақлинг етмади, шу боисдан ҳам ёруғ дунёда сендан нодонрок одамни кўрмадим ва унга азоб

бераётган бош оғриғидан халос этиш воситаси ҳисобланган арслоннинг мияси нодон одамнинг мияси эди, у шўрлик одамни парча-парча қилди, унинг миясини еди ва соғайиб кетди...”

11

Мегаполисдан сал наридаги бу жойда меҳнатсеварликда донғи чиққан бир айиқ ўйнатувчи яшаган экан. Бу тўрт оёқли махлук унга отасидан мерос қолган, отаси айикни жуда севар ва қўлдан келганча яхши парваришларди. Бу орада айиқ унга қаттиқ ўрганиб қолибди ва унинг ҳар бир амрига сўзсиз қулоқ солиб айтганини тўла-тўқис адо этар экан: тур деса турар, ўтир деса ўтираркан, орқа оёқларида тик туриб гир айланар, чапак чалар, ҳатто рақс тушиб ўйнар экан. Улар бир-бирларини бир оғиз сўз, биргина имо билан тушунар экан.

Гоҳо кўчаларда, қатта кичик майдонларда турли хилдаги одамлар олдида томошалар кўрсатиб юраркан. Ақлли айикнинг истеъдодига қойил қолган саховатли, танти томошабинлар уларнинг бошларидан пулни аямай сочар экан.

Вакти келиб иккови ҳам машҳур бўлибди, фотосуратлари газета ва журналларда дапкур-дапкур чоп этилибди. Махоратлари билан ҳамманинг оғзини очиб қўйишлари учун тўйларга таклиф қилинибди. Шу тариқа айиқ ўргатувчи оиласини моддий жиҳатдан тиклаб олибди, айикни эса ўз оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси деб ҳисоблай бошлабди.

Бир куни томошабинлар хайрихоҳлигига ўрганиб қолган айиқ билан кимса бир камбағал одамнинг етти яшарли ўғлининг туғилган кунда томоша кўрсата бошлабди.

Етти яшардан етмиш яшаргача томошабинлар истеъдодли айикнинг ўйинларини томоша қилиб завқланибди, кичкириб, чапаклар чалибди. хўжайинининг ўзи эса шу қадар суюнибдики, уйига зиёфатга ташриф буюрган қўни-қўшнилари, меҳмон-изломлар чинакамига маза қилибди, роса битлари тўкилибди...

Яна бир галги зиёфатга ичиб олган меҳмон ташриф буюрибди. Буни кўриб, айиқ ўз эгасини огоҳлантирибди:

– Эҳтиёт бўл, бу яхши одам эмас, ичкиликбоз, қиморбоз, аблах одам, буниг устига урушқоқ ва ўлғудай мактанчок.

Киши жилмайиб бош ирғабди. Қолишга иложини тополмаган меҳмон қовғини уйганча таклиф киритибди:

– Яқинда мен ҳам тўй қиламан, меҳмонларимга бир санъатингизни кўрсатасиз, сўнгра тўй бўладиган санани айтибди.

Ҳайвон ўргатувчи одоб билан рад жавобини берибди.

Жавоб маст эркакка ёкмабди.

– Сенга таклиф қилинганидан икки баробар кўп бераман. Йўқ дема...

– Иложим йўқ. Хоҳ камбағал бўлсин, бировнинг тўйини бузиш, дилини вайрон қилиш ҳам гуноҳ, ҳам уят. Ахир, не умидлар билан қақирган мени.

– Рози бўл! Уч баравар ҳақ бераман, сенга ва айиғинга атаб, дастурхонни тўқин қилиб тузатаман, оғзингга сиққанича айт, бермаган – номард! – оёғини маҳкам тираб олибди ичкиликбоз.

– Йўқ, ундай қилолмайман.

– Нега энди? Ё сенга пул керакмасми?

– Менга ёқмаяпсан, бор-йўқ гап шу.

– Ёқаманми-ёқмайманми... Ўзинг кимсан, хўш? Бор-йўғи бир мас-харабозсан. Эшакни кўрсанг ялтокланадиган суллоҳсан! Тагин нима бўлардинг, бир чакага арзимайсан. Бир мўйлов қилсам борми, сени айик-пайинг билан қўшиб олдимга боғлаб келтирадилар, сен эса полвончанг билан бир бўлиб менга думларингни ўйнатиб рақс тушиб берасанлар. Уқдингми?!

– Мени кўркитаман деб овора бўлма, чакагинг оғригани қолади. Ундан кўра, кел, айикнинг ўзидан сўраб кўрайлик, у бунга рози бўлармикан ёки йўқ. Борди-ю, рози бўлса, шунга қараб иш тутамиз. Бўлмаса, начора, пешонага ёзилгани бўлади-да...

– Манови айиғингданми? Шу алвастидан-а?

– Бу алвасти – менинг вафодор дўстим.

– Жинни-пинни эмасмисан, ҳеч жаҳонда ёввойи хайвондан ҳам маслаҳат чиқарканми?

– Мен бўласи гапни айтдим. Бу ёғини ўзинг биласан.

– Бўпти, билганингни қил. Сўрасанг, сўрай қол. Кўрайлик-чи, у нима деб жавоб айтаркин.

Томошабинлар ва зиёфат иштирокчилари хайвон ўргатувчи ва маст одам ўртасидаги баҳсни диққат билан кузата бошлабди. Бундай фавқулодда ҳолатларга ўрганиб қолган хайвон ўргатувчи пинагини ҳам бузмабди, хотири жам эмиш. У ўз айиғининг феъл-атворию кайфиятини жуда яхши билар экан-да.

– Қадрдон дўстим, айт-чи, мана бу одамнинг тўйида ўйин кўрсатишни хоҳлайсанми?

Айикполвон индамай маст одамга тикилиб қарабди.

– Жавоб бер, илтимос! Тортинма! Қани, бир нима де!

– Жиннимисан! Ғирт жиннисан!

Айик бир неча марта ер тепинибди, кейин кўрқинчли ўкириб, йўқ дегандай бошини у ёқ-бу ёққа қаттиқ-қаттиқ чайкабди.

Томошабинлар гулдурас қарсак чалибди. Баракалла! Қойил!, деган қичкириклар янграбди. Ароқхўр бир зум ўзига келиб, ғазабдан кўзлари ёнибди.

– Ҳой, ҳаром қотгур махлук! Эганг иккаловинг ҳали совунимга кир юмбасанлар. Мен буни шундоқ қолдирмайман!

Айикполвон яна бир дунёни ларзага солиб қичкирган экан, кўрқ-қанидан маст одамнинг нафаси ичига тушибди, ўзича бир нималарни мингирлаганча тўйни ташлаб чикиб кетибди.

Ўша воқеадан кейин кўп ҳам ўтмабди. Ҳар гал маст одам билан тўқнашган ўша кунни эсласа, хайвон ўргатувчи ўзини ноқулай ҳис этар экан.

Бир йилдан сўнг, бу кўнгилсиз воқеа ҳамманинг эсидан чикиб ҳам кетди. Аммо хайвон ўргатувчининг ўзи билмаган ҳолда ароқ ва қиморни ҳамма нарсадан устун кўрувчи ва шундан ўзини тенгсиз, бахтиёр ҳис қилувчи ҳалиги бадбашара кишининг турқ-таровати, фаросати миёсида қаттиқ ўрнашиб қолган экан.

Иттифоқо, ҳалиги ичкиликбоз ва унинг икки қиморбоз ошнаси хайвон ўргатувчининг уйига келиб қолишибди.

– Айиғинг қани? – Салом йўк, алик йўк, сўради ширакайф қиморбоз. Чакирилмаган меҳмоннинг конталаш кўзларини кўриб, бека унинг бу ерга бекорга келмаганини англабди, аммо ўзини йўлатмабди:

– Ана, ёнғокка боғлаб қўйилган...

Овозларни эшитиб, ҳайвон ўргатувчининг ўзи ҳам чиқиб келибди.

– Хў-ў-ш, – дебди у ва кўзини дарғазаб қиморбознинг кўзларига тик қадаб унга яқинлашибди. – Нима истайсан?

– Ҳозир кўрасан, – дағдағали оҳангда хириллаб дебди у ва чўнтагидан шартта тўппончани суғуриб, қаҳ-қаҳ уриб қулибди. – Сени оғзингдан отаман, сен эса сигирни икковинг энди масҳара қилишга ҳам улгурмайсан! Аммо ўлимингдан олдин ибодат қилиб ҳамда узр сўрашингга муҳлат берман.

У тўппонча оғзини тўғри унинг манглайига тирабди.

Шунда айик ўкириб юборибди.

– Худонинг ғазабини кўзгама! – хотиржам оҳангда огоҳлантирибди уй эгаси.

Айик ундан-да каттиқроқ ўкирибди.

– Ўзи ҳайвон-у, эгасининг ажалини олдиндан сезаяпти, а? – муржа-ат қилди қиморбоз ўз шерикларига. – Қанака ғазаб билан ўкиришини кўрдиларингми? Сизлар эса гапимга ишонмаган эдинглар, айик ҳам одам боласининг тилини билармиди ҳеч маҳалда дегандинглар. Мен билан гаров ўйнагандинглар...

– Биз сенга ишондик. Қўй, дўстим, бошимизга бир балони сотиб олмайлик тагин, – дўстларидан бири уни тўхтатиб қолишга ҳаракат қилди.

– Йўк! Мен сизлар билан гаров боғлагандим, бу алвастини бир ўк билан йикитаман дедим! Энди ортга қайтиш йўк. Қани, айик ўйнатувчи, кўрсат маҳоратингни! Айикни занжирдан бўшат-чи! Бир умр у сени боқиб келди. Лоакал ўлимидан олдин бир нафас ўзини эркин ҳис этсин.

– Худонинг ғазабини келтирма деяпман!

– Худони тинч қўй! Қани, бўла қол энди!

Киши истамайгина шохлари тарвақайлаган улкан ёнғок дарахти томон йўл олди. Қуролли арокхўрдан фарқли ўлароқ у нима қилишни билмасди. У айикнинг бўйнидан темир ҳалкани олди, айик ҳайрат билан бошини кўтарди ва эгасига қаради.

Кейин от ўнг панжаси билан ерни бир неча бор тирнади.

– Қаранглар! Ўзига-ўзига қабр қазияпти! – қулди арокхўр. – Нари турчи! – буюрди у уй эгасига. Энди қараб тур, битта ўк билан тўрт оёқли дўстингни асфаласофилингга жўнатаман. Хайриятки, биринчи бўлиб сени отмадим.

У бир тиззасида чўккалаб ўтириб олди-да, тўппа-тўғри айикнинг калласини мўлжалга ола бошлади, айик эса тўппончага тикилиб турарди. Тўсатдан у орқа оёқларида тик турди.

Арокхўр тепкини босди. Ё қўрққаниданми, ё айикни бир ўк билан тамом қилиш ниятидами, нима бўлганда ҳам унинг қўли силкиниб кетди ва ўк нишонга тегмай айикнинг ёнгинасидан ўтиб кетди. Азбаройи ғазабидан айик арокхўрга ташланди, тирноқлари билан унинг томоғини шартта юлиб олди. Қон шариллаб отилди. Қутилмаган бу ҳолдан айик ўйнатувчи ва хотини тош қотиб қолди, тиллари калимага келмади.

Арокхўр қиморбоз эса қонига беланиб, ўлим талвасасида ўзини ҳар ёққа урарди. Унинг иккала шериги эса осмонга чиқдими, ё ерга кирдими ғойиб бўлганди.

Кўп ўтмай полиция зобити ва унинг икки ходими етиб келди. Аввал улар фожа рўй берган жойни сувратга олдилар. Қизиги шундаки, улар сал нарида хотиржам ётган айикқа қўлларининг учини ҳам теккизишмади. Мурданинг чўнтагидан икки даста пул олишди.

– Бу сизга, – деди терговчи, айикни пулнинг эгасига бир дастасини узата туриб.

– Нима учун? – хайрон бўлиб сўради у.

– Дўқ-пўписалар ва тажовузлар учун бўлади.

– Кераги йўқ. Ифлос пулларни нима қиламан. Уларнинг оилаларига берайлик...

“Тез ёрдам” машинаси етиб келди.

– Мурдани ўликхонага олиб боринг, – буюрди терговчи ...

* * *

Инсон ҳайвонлар шоҳи арслонни алдаб-сулдаб қафасга қамаб қўйди. Арслон овози борича дунёни бошига кўтариб ўқирди, аммо ўрмондаги жонзотлардан биронтаси ҳам унга ёрдамга келмади...

12

Қисқагина ҳол-аҳвол сўрашгач, ташвиш ичида бобо ва невара индамай дарё қирғоғи ёқалаб одимлаб кетишди. Икковидан бирортаси ҳам биринчи бўлиб орадаги сукунатни бузишни истамаётганди. Гўё улар оғиз очишлари ҳамоноқ мегаполис аҳолиси кўзғолон кўтарадигандек, тинчгина оқаётган дарё қутуриб тошадигандек. Ё бўлмаса, энг ёмони осмон узилиб ёрга тушади-да, қиёмат қойим бошланадигандек...

Улар соҳили бор қаҳвахонага яқинлашди. Чурқ этиб оғиз очмай, қария энг тинч жойни танлади, невара ҳам индамай унга эргашди.

Улар бир столга бориб ўтиришди-да, қаҳва буюришди. Сухбатимизга ҳалакат беришмасин деб қария аввал-бошидан ҳисоб-китоб қилиб олди.

Соҳилдан орол ва ўша ерда жойлашган ҳайвонот боғи яққол кўзга ташланиб турарди. Қариянинг ҳам икки кўзи ўша томонда эди. Афтидан, унинг тили танглайига ёпишиб қолганга ўхшарди.

– Бобо, нима қарорга келдингиз? – биринчи бўлиб сукунатни невара бузди.

– Ҳеч қанақа, – туриб жавоб берди қария ва ҳайвонот боғидаги ҳайвонларнинг барчаси билан қилган суҳбатларни бир бошидан ҳикоя қилиб берди.

Кейин яна тикилиб қолди.

– Ҳайвонлар тинчиб қолишди, демак, ташвишланмаса бўларкан-да, – секин сўради невара, бироқ бир лаҳзадан кейин худди уйғониб кетгандай деди: – Бобожон, ниҳоят англаб етдим! Сиз ҳайвонлар тилини биласиз, шунаками, улар ҳам сизни тушунади, а?

Қария гўё энг асосий сўзларни аввал айтишни мўлжаллаётгандек сукут сақлашда давом этди.

– Ёки сиз менга эртақ айтмаяпсизми-а, бобожон? – бобосининг нима дейишини билмаётганлигини кўриб сўз қотди неvara.

– Ундай эмас, қароғим. Қанийди бу эртаққа айланиб қолса, биз иккаламиз бу ерда мазза қилиб ўтирармидик. Дарё шовқинини тинглаб ҳузур қилармидик, турли бало-қазолар тўғрисида ўйлашмасдик, эртага ё индинга нима бўларкин деб ташвишга ботиб қолмасдик.

– Эртаққа ўхшатиб айтаяпсиз-да, бобо, – деди Шервон.

– Биласанми, нафсиларимни айтганда, мен оғиз очишга кўрқиб қолганман.

– Нега энди? Бу ерда гапларингизни ҳеч ким эшитаётгани йўқ. Хотирингиз жам бўлсин.

– Қафасдаги ҳайвонлар билан гаплашганимда улар билан келишиб олгандек уларнинг барчаси тинчиб қолишганди. Юрагимни босиш ва ўзимни қўлга олиш ниятида хиёбонга йўл олдим. Айни вақтда негадир таъбим ўша бокқа тортаверди, қандайдир кўринмас куч ўзи томон чорлар эди. Кучимни йиғиш мақсадида дарахт танасидан маҳкам қучоқлаб турдим...

Айтган сўзларини тасдиқлаган каби қария кўзларини боғ томон қаратди. Неvara чурқ этмай бобосидан кўз узмасди.

– Бу ерда қулоғимга дарахт учларидан келаётган овозлар чалинди. Бошимни кўтариб шохлардан бирида ўзаро гаплашиб ўтирган икки-та бойўғлига кўзим тушди, тўғрироғи, улар мен тўғримда сўзлашар ва устимдан қулар эди.

– Туш кўрмаяпманми, бобо?

– Ох, қанийди туш бўлса, бўталоғим! Сен қулоқ сол, мана, улар нима ҳақда сўзлашишарди. Улардан бири бундай деди: “Анави кишини кўргин, одам деган ҳам шунақа овсар бўларканми”. Иккинчиси уни қувватлади: “Овсар бўлмаса ҳайвонларнинг гапларига лакка тушиб ўтирармиди?” Биринчи бойўғли кўшимча қилди: “Бу ҳайвонлар ташки кўринишдан йирткичга ўхшайди, аслида, кўркқанидан унга дилидагини очиб солмади, сукут сақлашди. Киши эса уларга ишониб ўтирибди”. Иккинчи бойўғли деди: “Борди-ю, сеникига ҳар куни саккиз, ўн нафар бақувват, баданини ёғ босган, кўзлари ёнган деб келиб дўқ урса, таҳдид қилса, нафасинг ичинга тушмайдами?”. Биринчи бойўғли эътироз билдирди: “Бу одам бўлса, девни ҳужум қилмайди деб ўзини ишонтирди-да, тинчланиб кўя қолди. Бироқ ҳамма бало шундаки, бугун девлар келади-да, барча қафасларни ланг очиб ташлайди”. Қушлар жимиб қолди...

Ҳайратдан Шервон кўзларини катта-катта очиб ўтирибди, бир оғиз бир нима дейишга мажоли қолмаганди. Қанақа бойўғлилар? Нима учун аллақандай даррандалар ҳайвонларга таҳдид солади? Умуман, улар қаердан пайдо бўлишган? Арвоҳ-парвоҳ эмасмикан, тагин?

– Улар кимлар, нималар ва қаердан келиб қолган – ҳеч нима билмайман.

– Эй худойим! Бобожон, Сиз ростданам ҳайвонлар фикрини ўқий ва эшита оласизми? Агар шундай бўлса...

– Ҳе-йўқ, қаёқда, бўталоғим. Бу бир чўпчак десанг-чи...

– Бу ёғига нима қиламиз?

– Билмадим, шунга бошим қотган...

– Балки, ҳайвонот боғи директориға хабар бериш керакдир?

– Ҳм. У устимиздан бошлаб кулади-да, бизнинг гапларимизни алаҳсирашга, беҳуда нарсаларга чиқаради, бўлди.

– Шаҳар ҳокими ёки бош вазирга ёзса-чи?... Тўсатдан бу росманасига алвастилар бўлиб, бир офицерни бошлаб келган бўлса-чи? Унда нима бўлади?

– Унда шаҳар ҳокими ҳам, бош вазири ҳам бизни тентакка, жиннига чиқарадилар.

– Ахир биз олма пиш, оғзимга туш деб, жим қараб туrolмаймиз-ку?

– Йўқ.

– Нега, бобожон?

– Бобо билан неvara бараварига дарё томонга қаради. Аммо тинч оқар сув сатҳининг улар гапини маъқуллашига, кўнгилларини поклашига умид боғлаш мумкин эмасди.

* * *

Хўроз бонг урди ва сакрашга чоғланган арслон қочиb кетди. Товуқхона шохи билан бирга бўлганларнинг барчаси дадиллашди ва арслонни таъқиб қилишга тушишди. Бирмунча вақт ўтгач, арслон қайтиb келди ва эшакка ҳамла қилди...

13

Катта цирк ҳудудида бир катта кучук кўп йиллар яшаган экан, оддий ўрта осиеча искович ит. У ўзини ўша циркнинг тўла ҳуқуқли эгаси деб биларкан. Боғнинг бурчак-бурчакларида бемалол сайр қилиб юраркан. Яхши одамлар кўпда, уйларида унга суяклару саркит овқатларни келтириб берар экан, шунинг учун у ҳар доим тўқ яшаб, емак-ичмакдан зориқмас экан. Шунинг учун эрталаблари одатда цирк ходимларидан айримларига дуч келганда уларга қувнок ҳолда думини ликиллашиб кўяркан. Цирк ходималари ҳам уни кўрганидан хурсанд бўларкан.

Кўппакнинг бу ерга қандай, қачон ва қаердан келиб қолганини ҳеч ким билмас экан, аммо теvarак атрофдаги етти ёшдан етмиш ёшгача ҳамма унга меҳр қўйиб қолган экан. Кўппак ҳар замонда ҳайвонот боғига ҳам қараб қоларкан. Панжара ортидан туриб у ясама жасорат билан айиқлар, бўрилар, арслонлар ва йўлбарсларга қараб “вов-вов” деб хуриб кўяркан. Аммо ҳеч ким унинг хуриганига эътибор бермасди.

Аста-секин кўппак фақат йўлбарсга рўйхуш берадиган бўлиб қолибди. Фурсат топди дегунча дарҳол бораркан. Улар ўзарo суҳбатлашар, зерo, бир-бирини тилини яхши тушунар экан.

– Бунча дангаса бўлмасанг, – дебди бир кун и йўлбарсга кўппак, хафа бўлиб. – Қачон келмай, ё ухлаётган бўласан, ёки алланималар ҳақида хаёл сураётган бўласан...

– Хўш, сенингча мен нима қилишим керак? – сўрабди йўлбарс.

– Мен қаердан билай? Сен йўлбарссан! Қаддингни рост тут, силкиниб чангингни қoқ.

– Хўш, ундай кейин-чи?

Кўппак индамай дўстга хайрон тикилиб қолибди.

– Бир вақтлар мен росманасига йўлбарс эдим. Дахшатли кўринишим ва гумбурлаган ўкиригим ҳамманинг юрагини чиқарар эди. Томошабинлар менга қаттиқ қарсақлар чалишини, маҳоратимга қанақанги қойил қолишини сен тасаввур ҳам қилолмайсан. Тўсиклар оша, олов ҳалқа ичидан сакраб ўтганимда, ё бўлмаса улкан шарни айлантирганимда...

– Нега энди саҳнага чиқмай қўйдинг?

– Эй нодон, мени у ерда қайси аҳмоқ кутарди? Менинг эгам бирров олдимга келиб, қалайсан дейишга ярамайди-ку. Гўё, мен бу дунёда йўқдайман улар учун....

– Қўй қуюнаверма, хафа бўлишга арзимаيد.

– Нимага ҳам хафа бўлардим? Қаридим. Қари, қўсқи бир йўлбарсман. Фарзандларим ҳам бирров келиб хабар олмайди. Уларга мен эмас, анави думалоқ майдонча керак. Шон-шуҳратдан кўзларини ёғ босган... Худого шукур, вақти-вақти билан битта-яримта ҳайвон нимтасини ташлаб туришибди, ризким бутун.

– Бир ҳисобдан бу ҳам баҳарнав, ҳар қалай, оч қолмайсан, – деди кўшпак.

– Қўлимдан бошқа нима келарди? Сабр қиламан-да ...

– Буни цирк деб қўйибдилар, биродар. Гарчи йўлбарс бўлсанг ҳам сабр қиласан-да.

– Нимага сабр қиламан?

– Ажалга-да.

– Ажалга?

– Ҳа, биродар. Сен ўлсанг терингдан “қўриқчи” қилишади ва музейдаги қамишлар орасига тикиб қўйишади. Гўштингни эса бошқа ҳайвонларга ем қилишади. Цирк олами шунақа. Кўп қуйиб-ёнаверма...

* * *

Бир вақтлар мегаполисда юзлаб кутубхоналар ва китоб дўконлари ишлаб турган, вақти-соати келиб бу ноёб ижтимоий мулкдан бирдан айрилиб қолдик, уни “Ўтмиш саркити” деб аташди. Ҳаммасига сабаб – янги муҳит. Кимдир “электрон китоблар”ни ўқийди. Кимдир ўн минглаб нодир жаҳон адабиёти асарлар тўпламини маъқуллаштирганча топширади, қолганларини сувтекинга сотади. Ортиқча ашқол-дашқоллардан қутулдим деб суюнади.

Бахтга қарши деймизми, бахтсизликка қарши деймизми, бу тоифадаги одамлар тўсатдан англаб қоладик, китоб ўқимасдан туриб ҳам башанг машиналар, даста-даста бебилиска пуллар, қўп қаватли данғиллама ҳовли жойлар ва юқори лавозим соҳиби бўлиши мумкин экан. “Мана, ҳақиқий ҳаёт қаерда экан, биз бўлсак, оғзимизни очиб тураверган эканмиз”, – деб билдилар. Яна ўзларини тўққиз фалак эгасидек тутадилар.

Кутубхоналар ўрнида замонавий цирк ва супермаркетлар пайдо бўлди. Китоб ҳамманинг эсидан чиқиб кета бошлади.

Бир юз йигирма беш яшар муаллим замона йўриғи кетидан тушмади. У қадимги қўлёмаларни сотиб олиб, сақлаб қўярди. Вақти-замони келиб унинг мегаполис чеккасида жойлашган улкан кутубхонаси Китоблар музейига, шаҳарнинг диққатга сазовор жойларидан бирига айланди. Баъзан у бу ерга кўпроқ кўнгил ёзгани келиб турадиган ўсмир-ёшларга

қизик-қизик воқеаларни ҳикоя қилиб берарди. У ёки бу китобни қўлга олганда эса ҳаяжондан қўллари калтирай бошларди. Тасодифий мижозлар эса кекса муаллим устидан кулар ва унинг кутубхонасини тарқ этар эди. Китобларнинг эгаси эса жилла курса нечта одам келди ва китоблар борлигидан воқиф бўлди-ку, дея ўзига тасалли берарди бундай онларда. Бу ҳам баҳор нав экан. Кейин у кутубхонанинг ёнгинасида жойлашган ошиёнига йўл олар эди.

Кекса муаллимнинг кекса кулранг эшаги бор эди. Пешонасига қўлидан келмайдиган ишларни бажариш битилган шўрлик жонивор йил – ўн икки ой ҳовлида ивирсиб юарди. На жазирама офтоб ва на суякдан ўтувчи аёзли киш унинг парвойига келарди.

Иттифоқо, кекса муаллимнинг кутубхонаси ва ошиёнидан сал наридаги сайхонликда бўри галалари пайдо бўлди ва эшак борми, сигир борми, қўй борми – барчасига кирон сола бошлади. Одамлар қўркиб қолди. Полицияга мурожаат қилишди. Полициядан, биз ҳайвонлар билан эмас, одамлар билан ишлаймиз, деган жавоб олишди.

Бинобарин, оғил ё молхонаси бўлмаган муаллим эшакни Китоб музейи танобийсида сақлашга мажбур бўлди.

Бир куни кутубхонага чет эл сайёҳларидан бир гуруҳини олиб келишди, бундан кекса муаллимни хабардор қилишни ё эсларидан чиқаришди, ё бўлмаса буни жоиз деб билишмади. Кираверишдаги катта эшик қулфлог эди. Хотираси сустлашганидан азият чекиб юрадиган муаллим кутубхонадаги эшакни эсидан чиқариб, меҳмонларни ичкарига қўйиб юборди. Жонли эшакни биринчи марта қўриб турган олим сайёҳлар буни қўрди, аммо эътибор беришмади. Бироқ делегация бошлиғи жониворни шунақанги бўралаб сўқдики, буни эшитган ҳам эшитди, эшитмаган ҳам эшитди.

Эшак қаҳ-қаҳ уриб қулди.

– Мана бу шалпангқулоқ махлукни тезда кўздан йўқотинглар!

Кутилмаганда эшак тилга кирди:

– Мен ўқишни билмайман, қоғоз ҳам емайман. Шундай бўлгач, сиз мени нега ҳақорат қиласиз?

Ҳамма донг қотиб қолибди.

Кекса муаллим ҳушдан кетаёзибди. Ахир неча йиллардан бери у шу эшакнинг эгасию, одамлардай гапиришини билган эмас.

Эшакнинг сўзларини эшитиб, сайёҳлар ҳайрат ичида эсдалик учун биттама-битта эшак билан суратга тушибди.

– Қўрдингизми мени қанақа ардоқлашади! – ғурур билан деди эшак. – Сизлар бўлсангиз мени шалпангқулоқ махлук деб камситасизлар...

Мегаполисда бир йигит яшар экан, унинг юзлари дум-думалоқ, доим очик, жиддий боқувчи кўзлари қоп-қора экан, хандон отиб қулганида ҳам ўша-ўша жиддийлиги қолмас экан, гавдаси ва антиқа кўкси нақ тоғдай келаркан. Тунлари мегаполисларда ҳаёт маромлашади, тунги соат ўн бирдан кейин барча ички савдо марказлари, кўплаб беш юлдузли осмонўпар меҳмонхоналари ёпиларди, шаффоф эшикларга ичкаридан қулф уриларди, метрдотеллар эса тонггача хорижлик меҳмонлар келишини кутарди, одамлар ҳаракати тўхтарди, аҳён-аҳёнда хувиллаган

эстакада ва шоҳроҳларда енгил машиналар ўқдай учиб ўтарди, тепадан туриб осмонўпар биноларнинг чироқлари милтирашини кўриш мумкин бўларди, бу гўё шаҳар ҳаёти давом этаётганини фақат маст уйқудалигини билдириб тургандек.

Баҳор адоғидаги ўша тун чоғида ўрмон ва чакалазорларда мевали дарахтларнинг гуллари тугунаклаганда мусаффо юлдузли осмонни бирдан коп-қора булут қоплар, майдонлар, кўчалар ва ярқираган биноларнинг деразалари туман остида қолди.

Мегаполис чеккасидан бошланувчи, шаҳар ўртасидан ёриб ўтувчи ва икки километрли кўприкдан окиб ўтувчи асосий эстакадада қўққисдан ақл бовар қилмас ва даҳшатли ва ғалати бир воқеа содир бўлди, юз минглаб катта ва кичик илон ва ингичка олачипор заҳарли ва заҳарсиз узун ва катта илонлар худди улкан бир яхлит гиламдай бошқаси ягона ва ювош қабиладай шиддат ила теп-текис саф тортганча шаҳарнинг шарқий ва шимолий қисми томон интилди. Ўзини мағрур ва мардона тутган кўйи шоҳ илон аста бошини кўтарди. Малика илон ташвишланганча эрининг олди-га ўрмалаб келди.

– Ҳайвонот дунёсидаги барча ҳайвонларнинг юраги ғалати ураётганини ва барчалари ташвишга тушиб қолганини билиб турибман. Сен-чи? – сўради шоҳ илон.

– Мен ҳам, – эрининг сўзини тасдиқлади малика илон.

– Уларнинг қони қайнапти, қандайдир мавжудот ёки махлуқот уларнинг юрагига қариб олган, ғалаён ва кўзғолон кўтаряпти, чамамда, – тус-моллабди шоҳ илон.

– Ҳайвонларнинг барчаси кафас ичидами? – шубҳа билан сўради Малика илон.

– Барибир ҳам дарё сатҳи ўзгараётгандек, мавжлар шиддатлироқ тус олаётганини сезаётгандирсан? Балки дарё ҳам яқинлашиб келаётган фожияни сезаётгандир? – сўради шоҳ илон.

– Ҳар эҳтимолга қарши одамларни огоҳлантириб қўйсақ нима бўлади? – сўради малика илон.

– Кераги йўқ. Ҳозир барча одамлар уйқуда, қолаверса, бундан ҳеч қандай маъно чиқмайди.

– Нима учун? – ҳайрон бўлди малика-илон.

– Жудда соддасан-да, хотин! Чунки улар илон тилини билишмайди. Шаҳар уйғонганда одамлар ўзига келади ва эҳтимол, ўзлари ҳис қилиб қолар. Улар қар ва кўр эмас-ку... тезроқ туёқни шикиллатиб қолайлик! – кичкирди шоҳ-илон ўз қабиладошларига.

Баҳайбат, узун қарвон икки километрлик кўприкка етганда яна бир сирли ҳодиса рўй берди – илонлар бирин-кетин ўзини дарёга ота бошлади. Булар барчаси саробга ва рўёга учишарди.

Эртаси куни бутун мегаполис бўйлаб ваҳима ёйилди. Гарчи бир ёки икки миллион аҳоли бу барча ҳодисаларни шунчаки миш-мишга йўйиб астойдил ишонишмаган бўлса-да, одамларни қўрқув ва даҳшат чулғаб олганди. Аммо эстакада ва шоҳроҳни бир неча жойида ғилдираклари остида ўлик илонлар билан автомобилларни кўришди. Энг қизиги шунда эдики, барча ҳайдовчи ва йўловчилар ҳам ўлик ҳолда эди ва барчаларининг даҳшат тўла кўзлари катта-катта очик бўлиб, чақчайиб кетганди. Кечкурун хабар беришдики барчалари юрак ёрилишидан ўлган экан...

Маймунни ҳайвонлар маликаси деб тан олишибди. Азбаройи ҳасадининг зўридан тулки уни авраб олиб бориб қопқонга туширибди. Қопқонга тушган маймун тулкини қарғай кетибди.

– Эҳ маймун, ҳазинадан қопқоннинг фарқини ажрата олмас экансан, қандай қилиб ҳайвонлар маликаси бўла олардинг?

15

Ўша куни қария кечгача ҳайвонот боғининг бутун ҳудудини айланиб чиқибди. Ҳеч қанақа мусибат аломатини, нишонасини ё белгисини тополмабди. Шу боисдан бош вазирни бекорга безовта қилишга журъат этмабди ва умуман, буларнинг ҳаммаси йўқ деган қарорга келибди. Тўғрида, фожиа борасидаги унинг тусмолига ким ишонай деб турибди. Қариянинг ҳақиқатига мос келадиган тахминларини пучак гапга чиқаришади, тамом-вассалом. Шундай бўлса-да, у ўша куни ва тун бўйи ҳайвонларни қафасдан чиқармасликни маслаҳат берибди.

– Нима учун? – сўрашди ундан.

– Билмадим, аммо барибир ҳам чиқарманглар.

Бир чети “кўнглим бир нарсани сезиб турибди”, – деб юборай ҳам деди, аммо ўзини тутди. Хайриятки, подадан олдин чанг чиқариб, ваҳима кўтармади, бўлмаса ҳамкасблари орасида миш-мишлар тарқалиб, ҳамма қарияни акли суолганга чиқариб қўйиши ҳеч гап эмасди...

– Нима бўлса бўлар, – деди қария ўзича ва уйи томон йўл олди.

Агар у сал эртароқ чиққанда ўнг соҳил ортидаги марказий эшик олдида невараси билан кўришган бўлар эди. Аммо Шервон бобоси билан кўришишни мўлжалламаганди ва умуман унинг ичкарига кирганини ҳеч ким, хусусан, ҳайвонот боғи ходимлари кўриб қолишини хоҳламасди. Иш куни охирлаб борарди, сўнгги мижозлар шоша-пиша темир қафаслар ортидан ўта бошлади. Мижозлар орасига йўқолиб, Шервон сездирмайгина боғ ҳудудига ўтиб қолди.

Бу сафар тунда жониворларни бокка қўймасликларидан у ҳали беҳабар эди, бир неча кун муқаддам кўз тагига олиб қўйган сершоҳ ям-яшил дарахтга чиқмоқчи, йўғон бир шохга яхшилаб жойлашиб олмоқчи бўлган эди. Кимларни ва нималарни кўриши ва тонг отгунча нималарни суратга олиш мумкинлигини у тасаввурига ҳам келтирмаётганди. Бундай қадам қўйишга унга қандай куч, қанақа туйғу туртки бўлганини ҳеч тушунолмаётганди. Сафар халтасига у сув, нон, пишлок, колбаса, олма, бодринг ва помидорлар солиб олди. Ахир олдинда бутун бир тун турибди!

Атрофни зулмат пардасига чирмаб тун ҳам кириб қолди. Фақат пиёдалар йўлкалари ва кираверишдаги қоровулхоналардаги фонусларгина ёниб турарди... Тун батамом чўқди. Ҳаммаёқ сув куйгандек жимжит, бу жим-житликни йиртқишларнинг ўқтин-ўқтин қичқиришлари ва ўқиришлари бузиб турарди. Анушервонни уйку бозиб кела бошлади. У осмонга қаради. Осмон булутсиз, мусаффо эди. Юлдузлар ҳам, афтидан, сўнганди.

“Улар ҳам менга ўхшаб, хойнаҳой, қаттиқ изтироб чекмоқдалар, милтирашга ҳам мадорлари етмаётгандир, ё бўлмаса улар ҳеч нарсадан беҳабардир”, – ўйлади Анушервон.

Шу аснода Эй Худойим! Нимқоронғилик қўйнида сувдан аллақандай мавжудотлар чиқиб келаётгани элас-элас кўзга ташлана бошлади. Бир-икки марта қаттиқ-қаттиқ киприк қоқди, тирсагидан чимчилади. Йўк, бу туш эмасди. Энди кўзга яққол ташлана бошлаган жондорлар шиша-шиша сувдан чиқиб ва ҳайвонот боғи эшиги томон ўқдай учиб кела бошлаган эди. Олдиндан ҳозирлаб қўйган планшети билан Шервон суратга ола бошлади. Барваста қариган одамга ўхшаб кетадиган улкан одамлар бир зарб билан учала қоровулхона эшигини учуриб юборди, улардан бири бир қўли билан мудроқ қоровулни чангаллаб ушлади-да, худди мушук боласидек шафқатсизлик билан ташқарига улоқтирди. Иккинчи улкан одам иккала қўли билан уни ушлади-да, ердан узиб, худди бир қуруқ чўпдек белини карсиллатиб синдирибди. Лоқал кичкиришга улгуролмай қолган иккала қоровулнинг ҳам ҳоли шундай кечибди. Қўрқув ва даҳшатдан тош қотиб қолган Шервон бир амаллаб ўзини қўлга олди, шохдан юқорироққа чиқиб ўтирди ва чап соҳилга назар солди. У ерда ҳам шунақа қора одамлар кўзга ташланарди. Шервон уларни тўхтовсиз суратга олди.

Шундай қилиб, бойўғлиларни бобога башорат қилган, мавжудлигига энди Шервон ҳам шак келтирмайдиган инс-жинслар қафасма-қафас югурарди. Тонг ота бошлади, юлдузлар бирин-кетин кўздан ғойиб бўла бошлади. Йигитнинг кўз ўнгида ҳар томондан балойи азим – улкан махлуқлар учиб келиб, қулфларни осонлик билан суғуриб ташлар, ҳайвони бор қафас ичига кириб олар эди.

Тонг соат бешда мегаполис кўча ва майдонларида ҳаёт қайнай бошлади, одамлар ва нақлиё оқимлари шиддат билан ортиб борди. Ҳойнаҳой, даррандалар бундан беҳабар бўлса керак. Аммо бу ёқдан тонг ота бошлади-да, бошқа ёқдан ҳайвонот боғи узра ястанган осмон узра юзлаб ҳайвонларнинг даҳшатли ўқириги ва кичкириги борлиқни ларзага солди, улар ҳали бутунлай уйғониб улгурмаган мегаполиснинг кўча, майдон ва хиёбонлари томон отилиб чиқа бошлади.

Қўлида планшет тутиб, шох устида тош қотиб қолган Шервон бу ғаройиб манзарадан лолу ҳайрон эди. Аммо унинг кўз ўнгида содир бўлган воқеага қарамай, у ўзини йўқотмади, ваҳима қилмади ва бобосига қўнғироқ қилди:

– Бобожон, биламан, Сиз эрта уйғонасиз. Тахминларингиз тўғри чиқди: даррандалар барча ҳайвонларни қафасдан чиқариб, мегаполис томонга ҳайдаб кетди.

– Қаердан билдинг буни? Ўзинг ҳозир қаердасан? – совуққонлик билан сўради бобо.

– Менми? Ҳайвонот боғидаги дарахт устидаман. Суратга олган тасвирларни интернетга юбормоқчиман.

– Бироз сабр қил. Мени қут. Тушундингми? Тезда етиб бораман. Ўшанда ҳал қиламиз.

Ёнгинлар, тошқинлар, зилзилалар, рўзгор газ ускунаси портлашлар, автохалокатлар, самолёт ва поездлар ҳалокатлари оқибатларини туғатиш бўйича бошқа мегаполислар тажрибасини узоқ йиллар ўрганган бош вазир жониворларнинг шаҳарга хужум бошлагани ҳақида дарак топиб, даҳшатдан тош қотди. Бунақасини на илгари ва на ҳозир ҳеч ким кўрмаган ҳам, эшитмаган ҳам. Ёрдамчи унга бир стакан сув узатди. Булок сувидан бош вазирнинг хаёли сал жойига келди.

– Зудлик билан фавкулодда ҳолатлар қароргоҳи ташкил этилсин, – буйруқ берди у. – Ҳамма менинг кабинетимга йиғилсин!

Ёрдамчи оёғини қўлига олиб, ғойиб бўлди.

Котиба ички алоқа бўйича шаҳар мэри бош вазир билан гаплашмоқчи эканини хабар қилди.

– Жаноб бош вазир! Вазият қалтис, хатто ҳалокатли.

– Сизнинг таклифингиз, мэр?

– Агар йўқ демасангиз, мегаполиснинг бутун ҳудудида фавкулодда ҳолат эълон қилинсин...

– Полицияга топшириқ беришга, барча болалар боғчалари, гимназиялар, касалхоналарни қуролли мудофаа билан таъминласин. Агар шаҳарликлар болаларни уйда қолдирсалар яна яхши. Барча тегишли тузилмалар оёққа турғазилсин. Ҳар ярим соатда менга ва сизга аҳвол ҳақида хабар бериб турилсин. Ўзингиз ҳозирок бутун шаҳарни, асосий марказларни айланиб чиқинг, ҳақиқий аҳволни ўз кўзингиз билан кўриб, танишиб чиқинг. Биз воқеаларнинг ипидан-игнасиғача хабардор бўлишимиз керак. Кейин тўғри ҳузуримга келинг! Фавкулодда қароргоҳ ташкил этилди! Омад ёр бўлсин! Ўзингизни ҳам эҳтиёт қилинг!

– Ташаккур, жаноб бош вазир!

Шу тобда изн сўрамай қўлида катта ҳарбий бинокль турган ёрдамчи кабинетга кирди.

Бош вазир унга саволомуз қаради.

– Кўрсатмаларингизни барча вазирларга етказдим. Оғохлантирдимки, вазиятга муносиб тарзда чора кўрилсин ва фавкулодда қароргоҳига йиғилишсин. Бу эса – Сизга. Биномизнинг томидан кўпчилик кўчалар ва хиёбонлар қафтдагидек кўринади. Ҳар эҳтимолга қарши деб ўйладим, шаҳар ҳудудини ўз кўзингиз билан кўринг. Умумий фикрга келишингизда, балки, аскотиб қолар.

* * *

“Ахборотларга кўра, ўрмон ва чаманзорлар шоҳи – арслонлар одамлар туфайли ҳаддан ташқари жазирама ва овлоқ дашту чўлларга қочиб кетган”.

* * *

Чамаси бирор соатдан кейин бош вазир фавкулодда қароргоҳ хонасига кириб келди. Барча ҳозир бўлганлар оёққа қалқди.

– Ўтиринглар! Телефонларингизни ишлатиб қўйинглар! Ҳар бир янгилик ҳақида менга тезроқ маълумотлар беринг, – амрона деди у ва масъул котибга юзланди: – Нима дейсан?

– Жаноб бош вазир! Бизни барча радио ва телетрансляцияларимиз ва бир қанча халқаро ОАВ хабарлар ва ҳодиса тафсилотларини тарқатди. Бу дегани воқеадан бутун дунё хабардор. Аммо ҳалокат сабабларига келганда, аниқ маълумотлар йўқ.

– Ички ишлар вазири! – қисқа деди бош вазир.

– Фавкулудда ҳолат содир бўлган. Ҳеч ким буни кутмаганди. Фавкулудда ҳолатлар бўйича талабларга кўра юзлаб қуроолланган полициячи барча маъмурий биноларни йигирмата телекомпанияни, барча кўприкларни, вазирликларни, олий ўқув юр்தларини, мактаблар ва болалар боғчаларини муҳофазага олган.

– Сизнингча, ҳайвонлар тўнтариш қилмоқчи бўлибди-да, – мийиғида кулди бош вазир.

– Йў-ў-ў-қ ... талабларга мувофиқ... вертолётлар вазиятни ўрганияпти, айна вақтда суратга оляпти.

– Шаҳар мэри!

– Жаноб бош вазир! Умуман олганда, вазият нотинч, ҳайвонлар майдон ва хиёбонларга чиқиб келганида одамлар ишга кетаётган эди. Табиийки, йиртқичларга кўзи тушиб, ваҳимага тушган, дод-вой қилган, пана жой кидириб, одамлар бир-бирини урхо ур, сурхо сур қилган.

– Айтинг-чи, биронта йиртқич одамларга ташландими ёки йўқми, – тўсатдан сўради бош вазир.

– Ҳа, – жавоб берди ички ишлар вазири. – Ҳозиргина хабар беришди. Иккита арслон эстакадада пайдо бўлганда, ҳайдовчилар саросимага тушган... ўнлаб машина бир-бири билан тўкнашиб кетган. Бир неча одам, афсуски, ҳалок бўлган, бир қанчалари жароҳат олган. Полициячи тўппончасини чиқарган-да, арслонга қараб ўқ узган. Урғочи арслон полициячига ташланган ва унинг бўғзидан ғажиб ташлаган. Кейин қочиб кетган...

– Ўқ узишга ким рухсат берди?

– Ҳеч ким! Афтидан кўрқув туфайли ёки тартиб ўрнатиш мақсадида бўлса керак...

– Ҳар бир полициячини огоҳлантириб қўйинг, буйруқсиз йиртқичларга ўқ узилмасин.

– Ҳайвонот боғи директори таклиф қилинганми?

– Йўқ, – жавоб берди ёрдамчи. – У қароргоҳ аъзоси эмас, бу бизнинг айбимиз, узр, хатони тўғирлаймиз.

– Кераги йўқ, – деди ички ишлар вазири. – Биз уни эрталаб ҳибсга олдик, уйдан олиб келдик.

– Нима учун? – сўради бош вазир.

– Жиноий бепарволик ва масъулиятсизлик учун. У ҳатто йиртқичлар ғалаён кўтаргани ва ҳайвонот боғидан қочиб кетганини билмайди. Ҳар эҳтимолга қарши қўлга олдик. Қочиб кетади деб ўйладик. Мен фармойиш бердим, ҳозир уни келтиришади.

– Бир қошиқ конимдан кечинг, бош вазир жаноблари! – ўртадан кўтарилди соғлиқни сақлаш вазири. – “Тез ёрдам” машиналари касалхоналарга тикилинча жароҳат олган юздан ортик одамни олиб келган.

Бош вазир юраги тўла дард ила шу пайтгача эшитган ахборотни таҳлил кила бошлади. Бир соатнинг ичидаёқ улкан ва тинч шаҳар қандай қилиб тартибсизлик, қўрқув ва даҳшат қомига ғарқ бўлиши мумкинлигини, тўғриси, тасаввур қилиш амри маҳол эди. Масъул шахсларнинг айтишича, мегаполисининг барча ҳудуди ўрама довул билан қопланган, бошқа манбалардан маълум бўлишича, заиф ва бемор одамлар тоқ ургандек тил тортмай ўлмоқда.

– Жаноб бош вазир! – ўрнидан турди шаҳар мэри. – Майда ва кичик маймунлар галаси шимолий бозорга бостириб кирди. Барча сотувчилару харидорлар ҳар ёкка тумтарақай қочиб қолди. Банан дўкони эгаси маймунлардан бирининг қорнига пичоқ тортиб юборган ва у қонига бўялиб ётибди. Қолган маймунлар сотувчига ташланган ва...

– Нега жимиб қолдинг? – Тоқати тоқ бўлиб деди бош вазир:

– Унинг ўлик ё тирик эканини билиб бўлмайди. Дўконда бекиниб олганлардан ҳеч ким унга яқин боролмайди. Айтишларича, маймунлар хуррамлик билан шўрликнинг жасади атрофида ўйин тушмоқда. Кейин эса бутунлай ўзларидан кетган. Қадимги аждодларимиз¹ барча пештоқларни уриб, синдириб устидан мева, сабзавот ва маҳсулотларни ерга иргита кетганлар...

– Бу ер ҳайвонот боғи эмас, балки, дўзахи алим! Ҳайвонлар қутуриб кўзғолон қутурганини ким кўрган? Барча ишчиларни қўлга олмоқ зарур, йирқиқларнинг кўчага чиқиб кетишларига ўшалар айбдор, – деди кимдир.

– Аввал уларни топиш керак, – лўкма ташлади кимдир.

Ҳеч ким уларга эътибор қилмади.

* * *

Оппок махсус телефон жиринглади. Бош вазир телефон шишасига қаради. У ҳайрон бўлди: мутлақо ёт одам у билан гаплашишни истаяпти. Телефонни бу рақамига нариси билан ўн-ўн беш одам, шунда ҳам фавқуллодда ҳолларда кўнғироқ қилиш ҳуқуқига эга – шу боис жавоб қайтармади. Бунинг устига ёрдамчи ҳайвонот боғининг бош директори-ни олиб қелишди, деб хабар беришди.

– Олиб қиринг, – буюрди бош вазир ғижиниброқ.

Бу баланд бўйли, жиддий одам бўлиб, қўрққанидан ранги қув ўчган эди. Паст овозда салом-алиқ қилгач, у ўрнидан турди, бошини гуноҳкорларча эгиб олганди. Шунда матбуот қотиби ўрнидан турди ва телевизорни қўйгани рухсат сўради. Ўз ҳолича у ҳеч қачон ва ҳеч нима қилолмасди. Шу боис бош вазир розилик аломати сифатида бош ирғади.

– Халқаро телекомпания директори хабар қилдики, унинг журналистлари кизик лавҳа тайёрлаган ва ҳозир шу лавҳа эфирга узатилади.

Ҳамма катта мониторга юзланди.

– Жинни одам ҳақида! – деди диктор.

– Бизга битта жинни одам етишмаётганди! – бесарамжонланди бош вазир.

– Бу шунчаки жинни эмас, балким нотикдир. Эски одати бўйича йил фаслларига қарамай, ёмғирми, қорми йиғи майдонидаги фаввора олдига келади-да, ваъз ўқийди. Унинг ваъзинини минглаб одамлар диққат билан

¹ Одамнинг маймундан қелиб чиқгани ҳақидаги Дарвий таълимотига ишора. (Таржимон).

тинглаётгандек туюлади. Кўнглидаги гапларни тўкиб бўлгач, у тинчланади ва қушдай енгил тортиб, уйига йўл олади. Бунинг эндиликда ҳамма билади.

Лавҳа, сирасини айтганда, ғоят қизиқ эди.

Эскиб, ранги унникиб кетган костюмдаги новча киши эхтирос билан нималарнидир шивирларди ва... арслонлар, бўрилар, айиклар, коплонлар, бир неча туяқуш ва маймун унинг теварагида ўтириб олиб, диққат билан унинг “нутки”ни тингларди. Шуниси ғалати эдики, кишини кўзларида кўркувдан ном-нишон йўқ эди. Афтидан, бу телба ва яна бу жониворлар бир-бирларини азалдан билар эдилар. Жониворлар бу лавҳани содир бўлган фожаия жумбоғи деб аташган....

Гўё бу жумбокни топгандек, бош вазир ҳайвонот боғининг бош директориға мурожаат қилди:

– Нега сувға тушган мушукдай шумшайиб ўтирибсан? Қани, айт бизга, нима бало урди сени?

– Билмадим... Ҳеч нарса деёлмайман. Кеча кечқурун ўнлаб йиртқич ўз қафаслари ичида катта тўс-тўполон кўтарди. Нима бўлганидан асло хабарим йўқ. Кейин қарияга сабабини аниқлашни топширдим. Салдан кейин барча ҳайвон тинчланди.

– Қанақа қария?

– Ҳайвонот боғи ходими.

– Хўш, у ҳайвон ўргатувчиси? Модомики, ҳайвонларни тинчитибди-ми, шунақа бўлади-да, – қизиксинди бош вазир.

– Аниғини билмадим-у... лекин...

– Жаноб бош вазир, – ўрнидан турди ички ишлар вазири. – Икки талаба бўрилардан қочиб ўзларини кўприкдан дарёга ташлади, бироқ бетон плиталар устига тушиб, ҳар иккаласи ҳам нобуд бўлган...

– Қачонгача дахшатли хабарлардан дилимиз вайрон бўлади? Бунинг бош-кепи борми ўзи ё йўқ? Охирзамон бошландими ё? Элға кулги бўлганимиз қоляпти, бутун дунё устимиздан кулаяпти, бир ҳовуч жониворни сақлашнинг уддасидан чиқолмаяпти, дейишяпти.

– Бир ҳовуч эмас, жаноб бош вазир – ундан анча-мунча кўпроқ, – чайналиб деди ҳайвонот боғининг бош директори, ўзининг дадилланганидан ютиниб.

– Дарвоқе, ҳайвонот боғидан нечта жонивор қочиб чиққан?

– Ундан барча ҳайвонлар, йиртқичлар ва жуфт туёқлилардан ташқари, улар қафасларидан чиқмаган, – дея оёққа турди ички ишлар вазири.

– Хў-ўш, демак, уч юз олтмиш етти бош жонивор. Йигирматача кўнғир айик, ўттиз иккита маймун, ўн икки жуфт арслон... иккита фил, етти жуфт туяқуш, беш жуфт олкор, тўққизта йўлбарс....

– Бас! – қичкириб деди бош вазир. – Шунақа ақлли экансан, ҳайвонларни сақлаб қолишни уддасидан чиқмайсанми?! Сенга ўхшаган раҳбарларнинг айби билан бутунги кунда мегаполис йиртқич ҳайвонлар учун сайр ва безориликлар қиладиган очиқ, эркин ўйингоҳга айланган. Наҳотки шугина нарсага ақлинг етмаса?!

Кўркув ва уятдан бош директор бошини эгтанча қимир этмай турарди...

“– Инсон қўйнига яширган тошини сезиб қолган жониворлар ҳалокатли зарбадан жон сақлаб қолиши мумкин! – деб қичқирди майна ва темирканот бўлган полапонларини ташлаб учиб кетди...”

17

Яна бош вазирнинг оқ телефони жиринглади. Ўша нотаниш рақам у билан уланишни зўр бериб сўраётганди. “Шундай бемаҳалда кўнғирок қилиш кимнинг тушига кирибди, тавба?” Бу рақамнинг эгаси ким эканлиги сира ёдига келмаётганди. Махсус телефонига кимлар кўнғирок қилишга ҳақли эканини бош вазир билар эди. Аммо мана бу нотаниш рақам...

– Узр, жаноб бош вазир! – Ҳаяжон билан яна ўрнидан турди ички ишлар вазири. – Бир нечта бўйи ё шоколни, гўшт корхонаси ҳудудига бостириб кирди. Афтидан, сўйилган мол конининг ҳидини олган бўлса керак.

– Қон ҳиди ҳавони ёриб ўтадими? Нима учун шу пайтгача ҳеч ким буни сезмаган? – сўради бош вазир. – Ким жавоб беради менга?

– Билмадим. Эҳтимол, эҳтимол йиртқичлар қон ҳидини узокдан сезса керак-да...

– Улар одамга зарар етказмабдими? – ташвиш билан сўради бош вазир.

– Йўқ, – жавоб берди вазир. Ҳамма қочиб яширинган. Йиртқичлар дабдаласи чиққан нимталарга ташланган ва ҳозир улар шу нимталарни сийиш билан овора. Цех ишчилари фурсат ғаниматда қочиб қолган. Ҳаммадан кизиғи шундаки, гўштни кўриб, йиртқичлар кўрқиб қочиб кетаётган одамларга зинҳор эътибор қилмаган...

Халқаро телеканаллар кечқурун бирварақайига иккита лавҳани намойиш қилди. Турли зотдаги еттитами ё саккизтами дейди ит мегаполисининг кўча ва майдонлари бўйлаб бемалол изғиб юрибди. Уларни қаттиқ ақиллашиб, улиши манаман деган шерюрак ўткинчиларнинг ҳам дилига титроқ солар эди...

... Бошқа бир телекомпания шундай видеони намойиш этишганки, унда зотдор отлар комбинатининг излаб асов оти шаҳар хиёбонларига қўйиб юборилган. Эркинликдан маст-аласт отлар мегаполис атрофидаги ҳайдалган ўнлаб гектар ерни топтаб, унинг хиёбонлари, кўчалари ва чаманзорларигача чопиб борган...

– Худди мегаполис эгасиз ҳувиллаб қолган ташландиқ шаҳарга ўхшаб қолган, – тушунтиради суҳандон.

Шаҳар кўчаларида нималар бўлаётгани ҳақидаги ҳар бир ахборот ва янгилик ҳозир бўлганларни даҳшатга соларди. Аммо бош вазир қоядай мустаҳкам ва совуққон эди. У бошқаларнинг сўзини диққат билан тинглар, гоҳо саволлар бериб, жавоблар қайтарарди, мия, яъни қандайдир энг майда тўқимачалар жазавага тушиб, бошга тушган фалокатдан қутулиш, нажот йўлини топишга уринарди. Узил-кесил фикрга келиш гоят қийин эди. “Ҳарбий мерганларга ҳаммасини кириб ташлаш буюрил-

синми? Аммо қандай қилиб? Кундузи, ҳамманинг кўз ўнгида-я? Равшанки, шаҳарни барча таниқли халқаро каналларнинг журналистлари тутиб кетган ва фожиа нима билан тугагини кузатиб туришибди. Қолаверса, шунча ҳарбий мерганни қаёқдан топамиз. Ёки, кўшин туширайликми? Йўқ, бу асло мумкин эмас. Акс ҳолда бутун дунё ҳамжамиятига бизни бағритошлиқда ва чорасизликда айблайди. Турмадан маҳбуслар қочганда эди, бу бошқа гап. Аммо бу ерда гап тасодифан қаровсиз қолган тўрт оёқли жониворлар ҳақида кетаяпти. Ҳе-йўқ, бе йўқ уларни кириб ташлаш – зулм ва ваҳшийлик. Бошқа йулини ўйлаб топмаса бўлмайди...”

– Жаноб бош вазир! – телефондаги суҳбатини тўхтатиб, ички ишлар вазири ўрнидан турди. – Иккита ярадор фил хартуми билан қаршидан келаётган барча машиналарни ағдариб, абжағини чиқариб ташлаяпти... Эй, Худойим, ақл бовар қилмайди-я. Қайсидир эси паст полициячи филларга қаратиб ўқ узган ва филлар қутуриб кетган. Полиция бошлиғининг гапларига кўра, ўнлаб янги ва эски машиналарнинг абжағи чиққан. Ҳайвонларни кириб ташлашга изн сўрашмоқда.

– Йўқ! – Ўриндикдан туриб деди бош вазир. – Шу пайтгача битта ҳам жонивор одамларга ўзи ҳамла қилган эмас!

– Балки, ҳайвонларни махсус ухлатувчи ўқ билан отиб ташлашса-чи? – деди шаҳар мэри, худди бир кашфиёт қилгандек. – Кейин эса уларни ҳайвонот боғидаги қафасларга олиб бориб ташлашса?

– Тенги йўқ фикр!? – Кесатиқ билан деди бош вазир. – Бўлмаса-чи. Сехрли таёкчани қимирлатсак, шаҳарнинг барча бурчакларидаги ҳайвонлар тўпланиб келади-да, майдонда саф тортади. Кейин улар қачон бизга ухлатувчи ўқ отишаркин деб бетоқат кута бошлайди!...

Мэр индамай жойига тушди.

Мобил телефонда тинимсиз гапираётган хавфсизлик вазири кўрсатма берар экан, ўрнидан турди.

– Яна бир нохуш хабарми? – сўради бош вазир.

– Бир вақтнинг ўзида уч заргарлик дўконини яксон қилибди.

– Йирткичларми?!

– Йўқ, албатта, жаноб бош вазир, учта номаълум ўғри.

Кабинетга жимлик чўкди.

– Жаноб бош вазир! – Ўрнидан турди ички ишлар вазири.

– Яна бир кўнгилсиз воқеами?

– Ҳа. Айтишга ҳатто тил айланмайди.

– Гапирсанг-чи?

Бу сафар уч қуролланган маймун машинада келди-да, халқаро банкнинг қоровулларини отиб ташлади ва барча пулларни олиб чиқиб кетди. Бир неча миллион...

– Қуролланган маймунлар?

– Ҳа. Видеокамерадаги ёзувдан кўриниб турардики, улар ғоят тажрибали ва яшин тезлигида ҳаракатланишади.

– Ва жиноят содир этилган жойдан қочиб яширинган...

– Ҳар ҳолда, шундай.

– Худди шундай. Топдингиз. Очиқ жиноий иш. Суриштириш ишлари бошлансин. Айтишларича, улар маймун тилида ўзаро танишиб олган, аммо барча гувоҳлар уларни юзи тиниқ, қондан асар йўқлигини айтишяпти.

– Бундан чикди, қандайдир ўғрилар тўдаси пайтдан фойдаланиб қолган...

– Шунакага ўхшайди.

– Қачон тугайди бу ярамас ишлар? Кимдир жўяли бир нарса айта оладими ичларингдан? Ушбу воқеа ишчанлигимиз ва салоҳиятимизни бутун дунё кўзи олдида йўққа чиқаришини биласизми ўзи?

– Интернетда ҳам шуни ёзишяпти! – нидо солди матбуот котиби. Шундай туюлиб кетдики, гўё у бош вазирнинг арзини маъқуллаб, унга яхши кўриниб олмоқчидай.

– Нима деб ёзишяпти?

– Биздан қаттиқ домангир бўлишяпти, ярим кун ўтди, ўнлаб кўнгилсиз воқеалар содир бўлди, аммо фалон-фалон бош вазирнинг ҳукумати бирор чора кўришдан ожиз қолмоқда, кучсизлик қилмоқда ва ҳ.к.

Тўсатдан яна махсус телефон овози янгради. Яна ўша номаълум рақам. Бу гал бош вазир тугмачани босди.

– Хўш! Эшитаман? – деди у.

– Худога шукур-эй! Ассалому алайкум, жаноб бош вазир!

– Ваалайкум! Ким гапираяпти?

– Мен бир неча йил муқаддам овда сизга хайрихоҳлик қилган овчиман. Эсладингизми?

– Ҳа. Аммо ҳозир мен жуда бандман, шошилинч мажлисда ўтирибман, – деб суҳбатга чек қўймоқчи бўлди бош вазир.

– Йиртқиқларни шаҳарга ким қўйиб юборганини мен биламан.

– Жиддий айтаяпсизми? Ҳозир қаерда турибсиз?

– Сизнинг қашонангиз эшиги олдида бир ярим соатдан бери турибман. Қоровуллар киргани қўйишмаяпти. Сизга неча маротаба қўнғирок қилдим, аммо натижасиз...афсус.

– Бир дақиқа шошмай турунг. – Бош вазир ички телефонларга қўнғирок қилди, қоровуллар бошлиғига кўрсатма берди ва йиғилиш ахлига муроҷат қилди: – Яна бир неча дақиқадан кейин жониворларни қўйиб юборган кимлигини биламиз. Барча темир қафаслар ҳам қандай қилиб ўзидан ўзи очилиб кетганидан воқиф бўламиз!

Бош вазирнинг сўзларидан ҳамма донг қотиб қолди.

Эшик очилиб, ичкарига қария кириб келди.

Бош вазир уни дарҳол таниди.

– Ана! Ана! – деб юборди тўсатдан ҳайвонот боғи бош директори. – Мен айтмоқчи бўлган одам мана шу бўлади. Сизларга айтганди-ма? У жониворлар “тилини” билади деган миш-мишлар юради. Ким билсин, бу ишларнинг барчасини у қилгандир...

Бош вазир жилмайди, кириб келган эски ва янги дўстларинг кучоклади, бир бошидан суриштира кетди...

Бош вазир қариянинг устамонлиги, лаёқати, ҷаққонлиги, ақлли ва зехнли, топқирлиги ва узокни кўра билишлигини эслади, бундай топқир овчи билан бирга ўрмонзор ва ҷақалақзорларда юриш, тоғларга чиқиш, ҳатто йўлбарслар, арслонлар ва айиқлар билан юзма-юз бўлиш писанд эмас.

– Энг аввало, менинг матонатли дўстим айтмоқчи менга, ҳайвонот боғи ва мана бу фермага сенинг қандай алоқанг бор?

– Сирасини айтганда, ҳеч қанака алоқам йўқ. Мен оддий ҳайвонот боғи ходимиман.

- Анчадан берими?
- Уч йилга яқин.
- Хўш. Бу воқеалар замирида нима гаплар бор? Сири нимада?
- Айтган билан ишониш қийин. Аммо мана бунини – қария чўнтагидан флеш карта чиқарди. – Мутлақо, тасодифан суратга олишган.
- Бош вазир флеш картага қаради. Бир нарса тўғрисида сўрамоқчи бўлди-ю, бироқ фикри ўзгарди. У матбуот котибига қаради, котиб дарҳол туриб келди-да, флеш картани олди ва мониторга қўйди.
- Кўрамизми? – сўради ёрдамчи.
- Албатта, – деди бош вазир, – дарҳол, ҳозирок!

* * *

Айиқлар бир замонларда одамлар бўлган экан. Аммо ноинсоф ишлари ва эртақ дарахтлар – қарағайларнинг қарғиши туфайли улар айиқларга айланган ва ўрмонда жойлашиб қолган...

18

Видеоёзувни тик турганча томоша қилган бош вазир ўриндикка чўкди – видеоёзувда кўрганларига сира ишонгиси келмасди. У ҳар қандай нарсани қилишга тайёр эди-ю, аммо мана бу кеча дахшатини кўришга тоқати йўқ эди.

– Манави девлар ростданам балойи қазоми ёки дев либосидаги ёмон одамларми? Бирортангиз ҳозир кўрганларингизни шарҳлаб бера оласизми?

– Улар қаердан келиб қолган ўзи?

– Сувдан, – деди кимдир.

– Биламан, ўзим кўрганман. Аммо қаердан – дарё тубиданми ёки кирокданми? Балки осмондан тушгандир?

– Буниси ёзувда кўринмаяпти, – лукма ташлади ўша киши.

– Токи бундан каттарок ҳалокат содир бўлмай ва газандалар қаёққа қўйиб бўлгани номаълумлигича қолиб турганда, уларнинг қанақа мудҳиш режалари бизга маълум бўлгунча, келинлар, биронта йўлини ўйлаб топайлик. Бизнинг мегаполисимиз шаҳар диққат марказида турибди. Бу дахшатнинг охири нима билан тугар экан деб ҳамманинг кўнгли алағдалаётган! Бирон жиддий тақлиф борми? Тақлифми...

– Менга хабар беришди, – деди ички ишлар вазири. – Жаноб бош вазир Олий суд шахрига ёпирилган йиртқишларни қириб ташлашни ман этиш ҳақида қарор қабул қилган, биз бу ҳақда эрталабдаёқ хабар берган эдик.

– Расманми? – бош вазир аниқлашга қарор қилди.

– Ҳа, ёзма равишда.

– Балки, ҳарбийлар уларни битта-битталаб тўрда тутганлари маъқулдир? – деди мудофаа вазири.

– Йиртқишлар бутун мегаполис бўйлаб изғиб юрибди. Бунини уйдан қийин-ов. Аммо, ҳар ҳолда, ўйланглар, ўйлайлик. Ким билади, охири-оқибатда...

Бош вазир чора кидирарди.

Қария ҳам.

“ – Нодон бўри, қопқонга тушибсан-да, – аччиқ кулди айёр тулки. – Ўлимдан олдин ибодат қил ва Худодан барча гуноҳларингдан кечишини тила. – У қопқондаги бир бўлак қуйруқни жиғилдонига урди-да, думини ликиллашиб қочиб қолди”.

19

Нихоят ҳайвонот боғининг бош директори сингари бу ерда норасмий тарзда иштирок этаётган қария кўлини кўтарди.

– Марҳамат, жасоратли валломат дўстим! Ҳойнаҳой, бирорта фойдали нарсани сиздан эшитармиз?

Қария ўрнидан турди-да олдинга чиқди.

– Аслида, шаҳар кўчалари, хиёбонлари ва майдонларида пайдо бўлиб қолган жониворлар номаълум куч таъсири остида қўйдан ҳам ювош тортиб боради. Уларнинг кўпчилиги қафасда, тутқунликда тутилган ва униб-ўсган. Ва буни табиий деб билганлар. Улардан фақат айримларигина тоғлар, чакалқорлар, саҳролар ва далалардаги эркин ҳаётни қўмсайдилар...

– Бунча лағмондай чўзмасангиз, қисқароқ қилинг-да гапни, ҳадемай қоронғу тушади, – тўсатдан унинг гапини бўлди ўтирганлардан бири.

– Сизнинг кимлигингизни билмадим-у, ақлли йигит, аммо мен ҳеч кимнинг сўзини бўлганим йўқ. Қолаверса, мен сиз билан эмас, бош ваъзир билан гаплашяпман.

– Боладингиз, шерюрак дўстим. Давом этинг гапингизни. Қулоғим сизда. Узр...

– Менимча, орасида йиртқичлари ҳам бўлган мана бу жониворларнинг ҳеч қандай айби йўқ. Ўзимиз кўриб турганимиздек, кимдир ёки нимадир уларни шундай қилишга ундаган. Кейин, барча ҳайвонлар одамларга боғлаб қўйилган – ёш болаларга ва катта ёшлиларга. Модомики, биз жониворларни қайта ўз қафасларига ҳайдаб қирмоқчи эканмиз, бунда бунинг биргина йўли бор. Нима бўлганда ҳам шунга урилиб кўриш керак, бирдан ишимиз ўнгидан келиб қолиб, яхши натижага эришармиз. Биласизларми, гоҳо кечкурунлари жониворларни шамоллатиш учун ҳайвонот боғи ҳудудларида сайр қилдирганлар. Баъзан улар қайсарлик ҳам қилганлар, қафасларига қайтишни истамаган. Тўғриси айтсам, бундан жуда қайғимиз учган. Бир дўстимнинг маслаҳати билан (нима учундир қария бу унинг невараси Шервондан чиққан маслаҳат эканини айтмайди) арслонлар, бўрилар, йўлбарслар, шоқоллар, тулқилар ва қобонлар филлар, айиқлар, қоплонларнинг болалари қичқирик ва бақирикларини оҳанрабо тасмасига ёзиб олдик-да, радиокарнайни ишга солдик. Нима бўлди дерсиз? Жониворлар худди болаларини бир неча кундан бери кўрмагандек ва қаттиқ соғиниб қолгандек оёқларини қўлига олиб қафаслари томон учди.

Қария жимиб қолди.

– Бор-йўғи шуми? – хайрон бўлиб сўради бош вазир.

– Ҳа, – қисқагина жавоб берди қария...

– Бу тасмалар қаерда ётибди ҳозир? – қизиксинди бош вазир.

– Мана бу флеш-картада! Хоҳласангиз қўйиб эшитишингиз мумкин. Ғоят моҳирона ва тиниқ ёзилган.

Чиндан ҳам шундай эди. Кабинет мурғак жониворларнинг жонли чийиллаш, инграган, қичқирган овозига тўлиб-тошганида ҳамманинг нафаси ичига тушди.

– Бундан дарҳол нусха олинсин! Машиналар шаҳарнинг барча майдонлари, хиёбонлари, боғ-роғлари ва кўчалари бўйлаб ушбу тасмани бор овози билан янгратиб, юриб ўтсин. Зора, ҳайвонлар ўз болалари овозини эшитиб... Менимча, ёмон бўлмайди. Мудофаа ва ички ишлар вазирлари, бу ишни сизларга топшираман. Тезда чора кўринг! Бажаринг!

Бош вазир баъзи пайтда қаттиққўл, чўрткесар бир одамга айланишини англади.

– Ҳайвонот боғига олиб борадиган барча йўллар холийлаштирилсин. Қафаслардан биронтаси ҳам ёпик қолмасин, очик бўлсин! Керак вақтида сизни чакиришади. Бизга Аллоҳнинг ўзи ёр бўлсин! – барчага шундай ок фотиҳа бериб, бош вазир тўхтади ва дўстига қаради.

– Илтимос, айтинг, ўша ашаддий овчини вертолётда бу ерга олиб келишсин. Вақтимиз ғоят тигиз, – деди қария.

– Нега? Шу муҳиммикан?

– Ҳа, жаноб бош вазир. У ҳам қайсидир даражада ҳайвонлар “тилини” тушунади, улар билан муроса қила билади. Ҳаракатда – баракат. Зора, ёрдами тегиб қолса.

– Эркинлик лаззатига мазахўрак бўлиб қолган йирткичлар билан якка-ма-якка қолиш хатарли эмасми?

– Биз энг кичик имкониятдан ҳам фойдаланиб қолишимиз керак, – сўзида туриб олди қария. – Мана унинг манзили.

– Ички ишлар вазирига беринг. Вертолёт жўнатсин.

– Хўп бўлади! – деди вазир.

– Миннатдорман сиздан, жасур дўстим, – деди бош вазир ва қариянинг қўлидан сиқиб қўйди...

Ҳамма шоша-пиша кабинетни тарқ этиб, бош вазир танҳо қолгач, у ёрдамчисини чақирди:

– Ҳайвонлар билан андармон бўлиб, нонушта ҳам эсимдан чиқибди. Бу кабинетда чой ёки қаҳва, нон, пишлок ёки қолбасами деган нарсалар топиладими ўзи?

– Албатта, жаноб бош вазир! Тезкор мажлис чўзилиб кетди. Бизнинг ҳам эсимизга келмабди нонушта келтириш.

– Худо хоҳласа, дўстимнинг таклифи қўл келади, ҳамма иш жой-жойига тушмагунча томоқдан лўқма ўтмайди. Мана бу мудҳиш масала бир ёқлик бўлсин, дам олиш кунлари дўстим билан овга чиқамиз!

* * *

– Алифни кўрсам қалтак дейману, тагин айғир туёғидаги олтин тақа сирини билишга чиранишимга ўлайми? – ўзидан ёзғириб деган экан нодон бўри...

Кеч тушмоқда.

Шаҳарни забт этган ўнлаб арслон, йўлбарс, айик, бўри, маймун, туяқуш, тулки, шоқол ва ҳайвонот оламидаги бошқа жониворлар бутун мегаполис бўйлаб осиб қўйилган баҳайбат мониторларда уларнинг мурғак болалари ваҳима ичида олов қоплаган қафасда ўзларини у ён-бу ёнга ураётганини кўриб, гўё гўдаклари ҳаёти хавф остида қолганини сезгандек тош қотиб қолишди. Кейин эса худди буйруқ берилгандек барчалари бараварига орол томон отилишди. Кўзларига ҳам қарамай, улар аланга ичида қолган ҳайвонот боғигача иложи борица тезроқ етиб боришга ва мурғак болаларини қутқаришга ҳаракат қилгандай ўқдек учиб борар эди.

Уларнинг йўлида учраган тасодифий йўловчилар нима бўлаётганини билолмай ваҳимадан дағ-дағ титрар, кўпқаватли уйларда яшовчилар бал-қонларидан туриб бу манзарани юраклари ёрилгандек кузатар эди. Бу жониворлар не сабабдан ва нима учун фақат бир томонга қараб югураётганини ҳеч ким билмас эди. Бу орада анча жойга бориб қолган ҳайвонлар ортларидан қуюқ чанг ва нотаниш ачимсиқ хид қолдирганча кўздан ғойиб бўлди.

Бу манзарани кўриб бутун мегаполис ханг-манг бўлиб қолди.

Қош қорая бошлади.

Чиройли фонуслар чараклаб ёнди, кўчалар, хиёбонлар ва майдонлар кундузгидек ёришиб кетди.

Шаҳар ахлига бундай “томоша” энди ҳар куни такрорланадигандек туюлмоқда эди. Йирткичлар хоҳлаган жойларида югураверади, кимўзарга чопади, йўлларида учраган ҳамма нарсани нест-нобуд қилади, одамларни кўрkitиб юракларини ёраверади.

Одамлар ўзи табиатан шунақа яралган – бир қарасанг ажабтовургина содда-беаёв келади, у ёки бу ходисага тез кўникиб кетади, яна бир қарасанг ўзига етганча қайсар – айтганидан қилча қайтиш йўқ. Ҳаммасини Тақдир ихтиёрига талаб қўяди – бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар...

Ҳайвонот боғи яшовчилари эса шу дақиқаларда фақатгина аланга ичида ўзини у ёққа – бу ёққа ураётган мурғак жониворларни ўз болалари жонини сақлаб қолиш ҳақида ўйлар, фикру ёдларини юракни тилка-пора қилувчи савол банд этган эди: улар ўзларининг ночор, ҳаётдан эрта кўз юмаётган болаларига ёрдам беришга улгурармикан?

Ҳайвонлар оқими шиддат билан, ўқ тезлигида жонлари борица олға интиларди. Биронта ҳам жонивор ёнидагига эътибор бермас эди, зеро, барчаларини биргина мусибат, биргина офат камраб олган эди.

Ҳайвонлар барча тўрттала дарвозадан ҳайвонот боғи худудига югуриб кирганида, қараб кўзларига ишонишмади: ҳамма нарсани ямлаб-ютаётган олов қуюнидан ном-нишон йўқ эди. Шунга қарамай, улар ўз қафасларига ташланишди ва ўз фарзандларини омон-эсон тўрт муччали соппа-соғ кўриб, енгил нафас олишди, кўнгиллари тинчиди.

Фақат шунгача ланг очик турган қафасларнинг эшиклари қарс-курс қилиб ёпилганини кўришди. Қолбуки, бунга ҳеч қандай зарурат қолмаганди, чунки улар ўз гўшаларини тарқ этишни ҳаёлларга ҳам келтирмаётганди.

...Йигитча ҳайвонот боғи ва қафасларда рўй бераётган барча содирликларни суратга олишдан бир зум тинмаётганди, аммо қандайдир ташвиш ва кўркувга ўхшаш бир ғалати ҳис унга тинчлик бермас, юрагини ваҳм босганди.

Шу топ телефон жириглаб қолди, у яшил тугмачани босди. Экранда бобосининг чеҳраси кўринди.

– Қаердасан? Соғ-омонмисан?

– Ҳа, мен майдондаман... – Ёлғон гапираётганидан ерга киргудек хижолат тортди. – Жониворларга нима бўлди? Қалай улар?

– Барчаси ҳайвонот боғига, ўз катак ва қафасларига қайтди...

– Худога шукур. Аммо ўзингизга қаранг. Эҳтиёт бўлинг.

– Биласанми, жуда ғалати-да, аммо мана бу бало-казолар барча қафас-у катакларни беркитиб олиб, ишимизни енгиллаштиришди.

– Бу лаънатиларнинг ўзи қаерда? Сизга зиён-заҳмат етказмасин тагин...

– Унақа бўлмайти, бу ёғидан кўнглинг тўк бўлсин. Улар қандай бўлса, ўшандай шитоб билан кўздан йўқолди, бамисоли ер тагига кириб кетди.

– Қизиқ...

– Мен ҳам таажжубдаман. Ҳайвонот боғида зог учмайди. Кўрган-билганларини кимга айтиб, қандай дилингни бўшатишни билмайсан, киши...

– Сиз ҳам уйга боринг. Ўтган ишга салават... Эртага бир маслаҳатлашиб оламиз.

– Ҳозир ҳайвонот боғини айланиб чиқаман, кейин ўйлаб кўраман нима қилишни.

– Таваккал қилманг, бобожон. Илтимос, уйга қайтинг. Балодан узоқроқ бўлинг...

– Бутун шаҳарни алғов-далғов қилган, ҳайвонлар кўзғолони туфайли юзлаб одамларнинг ёстиғи қуриган мана бу тўс-тўполон олдида бошқа ҳар қандай офат ҳеч нарса эмас, шундай эмасми?

– Ким билсин? Аҳвол ҳалигача таҳликали, хатарли. Шаҳар ҳали нотинч, ўзига келганича йўқ.

– Начора, иложимиз йўқ.

– Худо ўзи паноҳида асрасин...

Серсоя дарахт шоҳидаги ўз ўрнидан туриб, йигит дурбинни кўзига олиб борди, синчиклаб кузатишда давом этди. Йирткичларнинг деярли барчаси ўз жойида ҳайкалдай қотиб қолди.

У дурбинни кўзидан олди, бироқ кўккисдан нимадир ёнига келиб тушди ва яна дурбинни қўлига олди. Ҳайвонот боғи худудини яшил нур қамраб олганди. Бир вақт қараса, қандайдир мавжудот дарвоза томон ётган кўйи эмаклаб келаётибди. У дурбинни бошқа дарвозага томон бурди – у томонда ҳам битта қандайдир маҳлук судралиб келарди.

Йигит суратга ола бошлади. Нега бундай бўлаётганини у тасаввурига ҳам сиғдирилмаётганди. Уларнинг боласи тасаввур қилган ва у (болакай) ўз кўзи билан кўрган газандаларга ўхшаб кетарди. Балки улар қафас эшикларини тагин очиб юборишга чоғлангандир? Аммо, во ажабо! Улар ҳеч қанақасига газанда-пазанда эмас, балки бош-оёқ қора либосга чулғаниб олган, қўлларида қурол тутган одамлар эди. Ҳаммадан таажжублиси шундаки, улар қафас эшикларини очишмади, балки яқинроқ бо-

риб, ўз масканларига, болалари олдига қайтаётган жониворларни аёвсиз ўкка тутта кетишди...

Эй Худойим-а! Бу қандай бағритошлик бўлди? Йигит овозсиз отилувчи тўппончаларни қафасда ётган чақалок жониворларнинг боши томон йўналтиришларини совуққонлик билан сувратга оларди. Ҳали бирор марта қафасни тарк этишган, эркинлик нашидасини сурмаган бегуноҳ болалар ўқдан думалаб тушар, типирчилай-типирчилай жон берар эди. Йигит кичкирмоқчи бўлди, аммо кичкиролмади, томоғи бўғилди, лоакал “ғинг” дейишга ҳам мадори қолмаганди. Бироқ сувратга олишдан тўхтамади.

Юракнинг туб-тубидан бир нидо келди. Кимдир унга “фожиа ҳали туғамади, ниҳоясига етганича йўқ...” деяётгандай бўлаверди.

Қора либосли ва ниқобли одамлар ҳодиса рўй берган жойдан ғойиб бўлди. Аммо бир лахза ўтар-ўтмас ўшаларга ўхшаган, қўлларида автомат тутган икки ёки уч нафар одам аллақаердан пайдо бўлди. Қизиқ, наҳотки улар ўлдиришган жониворлар номини олиб кетмоқчи бўлса? Кутилмаганда шаҳарда электрни узиб қўйишибди, энди автоматлар орасидан лип-лип чикиб турган заиф аланга зим-зиё тун-қунни базўр ёритиб турарди.

Энди ўлган жониворлар гуриллаб ёна кетди. Аччиқ қора дуд осмонга ўрлади.

Йигит сувратга олишдан тўхтади.

У бобосига кўнғироқ қилди. Тун қоронғусида телефон овози баралла янграрди. Аммо ҳайвонот боғидаги барча жониворлар каби бобо нафаси олмай юз-тубан ётарди.

Шаҳарнинг кулоғи қар, кўзи кўр бўлиб қолганди.

У ҳеч нарсани кўрмаётган ҳам, эшитмаётган ҳам эди.

Ёнгин бутун ҳайвонот боғидаги бойликни ямлаб-ютганди, аммо бу муҳиш манзарани йигитдан бошқа ҳеч ким кўрмади.

Тун ярмида йигит дарахтдан тушди ва эмаклаб ҳар бир қарич ерни пай-паслаганча ҳайвонот боғига яқин борди, ғужанак бўлиб ётган бобосининг қуйиб қулга айланган жасадини топди. Дунёда унинг учун энг азиз бўлган инсоннинг қолдиғини қучоклаганча аччиқ-аччиқ йиғлади. Кейин уни сохилдан сал наридаги жойдан қабр казиб дафн этди.

Тонг ёришиб келарди.

Йигит бобоси мазори устида Қуръон тиловат қилди.

Ота-онасию синглиси ҳам бобони бошқа шаҳарга кетиб, бедарак йўқолган дея қолишсин. Шунда улар ортик қайғуга ботиб, мотам тутмайдилар.

* * *

Туяни биринчи марта кўрган одам кўрқиб кетиб, ундан нарига қочиб кетган. Бироқ кейинчалик жонивор ўзининг ювош феъл-атвори билан унга ёқиб қолган-да, бунинг мутлақо беозор мавжудот эканини билгач, унга кажава боғлаган, боласини кажавага ўтқазган ва минишга одатланган...

Эртасига барча оммавий ахборот воситалари, интернет тармоклари расмий хабар таркатди. Ундан одамлар ҳозирча номаълум сабабларга кўра тунда ҳайвонот боғига ўт кетганда ундаги барча ҳайвонлар кирилиб битган. Тегишли идоралар содир бўлган ҳодиса сабабларини кидирмоқдалар... Яна хабар берилдики, ҳайвонот боғининг бутун раҳбарияти қўлга олинган ва қонун олдида жавоб бермоқда.

Тамом-вассалом!

Азонда Шервон бобонинг хонадонига келди. Ҳаммаёқ чиннидай қилиб супуриб-сидирилган, артиб тозаланган. Стол устида оилавий бўлиб тушилган, зарҳал ромчага солинган фотосуврат турарди: бобо, буви, ота, Шервон ва унинг синглиси. Бобонинг чехраси ўша-ўша жиддий, бироқ лабларининг бурчакларида енгил табассум ўйнайди...

Фотосуврат ёнида эса катта қоғоз пакет ётибди... Уни Шервон очди. Бобонинг васиятини ўқиди. Умрида биринчи марта у ўзини мутлақо ёлғиз ҳис этди. Бобонинг сувратига қараб туриб, аламдан ҳўнграб юборди. Сўнг ювиниб олди-да, ишга жўнади.

Агар инсоннинг қурби етганда эди, у от, сигир, туя, ит, қўй билан бир қаторда барча жониворларни, ер юзидаги жамийки тирик жонни қўлга ўргатган ва табиатдаги мувозанатни бузган бўларди...

* * *

Бир соатдан кейин барча ахборот каналлари ҳайвонот боғидаги қонли фожа – жониворларни беаёв кириб ва уларнинг бошларини куйдириб ташлаш тўғрисидаги видеотасмаларни намоиш этди. Бу ваҳшийлик ёруғ оламнинг барча бурчакларидаги одамлар қалбини даҳшат ва ларзага солди.

Вазиятга баҳо берар экан, мамлакат бош вазири ҳамма айбни аллақачондан пайдо бўлган, аввал жониворларни ҳайвонот боғидан шаҳар кўчаларига ҳайдаб чиққан, кейин эса уларни ёқиб юборган газандаларга тўнқиди...

ВЬЕТНАМ МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДАН

Рус тилидан
Карим БАХРИЕВ
таржимаси

Ман ЗАК

(XI аср)

Баҳор ўтиб кетар – сочилар гуллар,
Яна баҳор келар – очилар гуллар.
Кўз ўнгимдан ўтар бутун ҳаётим,
Кексалик бошимга тушди, сочим – оқ.
Баҳор ўтди, дема – гул сўлди, дема,
Ана, тунда ўрик гуллади оппоқ...

Ван ХАН

(XI аср)

Инсон бир чақмоқдир – бир чақнаб, сўнар,
Инсон бир япроқдир – яшнар ва сўлар.
Дунё сирларини анлагани он –
Тирилиш – ўлишдан қўрқмагай инсон.
Баргдаги шудрингдир бор-йўқ бу жаҳон...

Тэ ХАН

(1240–1290)

ҲАЁТ ТАҚВИМИ

Мен ўз ҳаётим кунларидан	Шунда бахтли кунлар варақларини
Қогоз тақвим тузишини истайман,	Узоқ қолдирардим тақвимда
Токим унинг варақларини узай	Ва қайгули кунларни
Истаган пайтда.	Тезда йиртиб отардим,
	Қарамасдим вақтга, замонга...

Тхэ ЛИ

(1459–1497)

* * *

О, илҳом париси! Ичим тўла ғам!
 Нилуфар гулида акс этмас офтоб,
 Шамоллар тебратмас япроқларни ҳам,
 Кўкарган осмон жим, жон йўқ булутда,
 Жимирламас ҳатто ҳовуздаги сув,
 Вақт тўхтаб қолган наҳот бу юртда...

Нгуен Бин КХИЕМ

(1491–1585)

* * *

Менинг мағлублигим, голибликларим –
 бугун арзимасдир қиммат бир пулга.
 Барча шон-ишхратим, ҳурмат-иззатим
 жон деб алмашаман бир донга гулга,
 бир пиёла майга... Оқ булутларни
 кўрпа қилиб ётсам менга етарли –
 сокинликни тотсам менга етарли.
 Тириклик ғамидан кечдим тамоман,
 ҳаммани кечирдим, кечдим ҳаммадан.
 Баҳор гулларига улфат бир жонман –
 майсалар – мезбоним, ерга меҳмонман.
 Кўкда ой – чирогим, мен парвонаси,
 ойнанинг ҳамдамиман, ой девонаси.

* * *

Воҳ, инсон, ҳасадга, ғазабга ёрсан,
 нафсга қул бўлмоққа мудом тайёрсан.
 Ахир биз дунёда – бегона жонмиз,
 раҳм этса, бир дамга келган меҳмонмиз.
 Ўрнини алмашар тинмай қўйи – ой,
 момо урчугидай кезар, ҳойнаҳой.
 Хуснимиз – ўткинчи, қалбнинг олови
 кундан-кун пасаяр, боради совиб.
 Хув, богда гунчалар нақадар алвон –
 охири тўкилар, бўлади хазон.
 Ана, сув жўш урар, қўлни тўлдириб,
 у ҳам буғланар ва қолади қуриб.

Ҳеч не тўқис эмас, мудом бири кам –
барин тақдир этмиш ул қодир Эгам.
Инсон тақдирини ўзгартиролмас,
ҳатто ҳув булутни озроқ суролмас...

Тан ДА

(1888–1939)

* * *

Куз туни нақадар қайгули, эй Ой!
Одамлар дунёси тегди жонимга.
Ой, тунги кўшингда менга йўқми жой?
Қайрагоч шохидан чиқсам ёнингга.
Ёнимда сен каби маҳбубам бўлса,
Ҳар булут, шамолга бўлар эдим шод.
Ой, сени бағримга босиб, тепадан –
Одамларга боқиб солардик фарёд...

Нят ХАН

(1924 йилда туғилган)

* * *

Қайга кетдинг, биродар?
Мана, ҳозир, бугун-эрта баҳор келадиган...
Сен ўлиб кетавердинг,
бойчечаклар очилишини кутмадинг...

* * *

Қирғоқ кимсасиз...
Ёмғир одамларнинг изларини ювмоқда.
Намчил қумлоқ
негадир дилга маҳзунлик солади.
Яланг оёқлар ҳали ҳам баҳор шамолининг титрогини унутолмаган.

* * *

Кимсасиз,
чирт узилиб тушган барглар
кўмган сўқмоқдан бораман.
Ҳазонлар қизғин рангга бўяган ер
чақалоқнинг қонталаш лабларига ўхшайди.

Бу ўхшашиликдан беҳосдан қўрқиб,
эхтиёткорлик билан
қадам қўяман.

* * *

Қуёш ичимга кирди.
У булутларни ва анҳорни ҳам ичкарига олиб кирди.
Мен муздай анҳорга кирдим
Ва қуёшни ҳам сувга тушишига кўндирдим.

Биз ҳамиша бир-биримиздамиз.

Қуёш менинг ичимга киришидан олдин ҳам
У менинг ичимда эди,
Худди шундай, булутлар ҳам, дарё ҳам.

Мен дарёга киришдан олдин ҳам
Аллақачон дарё ичида эдим:
Дунё – бир, олам – яхлит, яратган бирдир,
Бир нафасдан, бир зубордан, чангдан бунёддир.

Биз ҳамиша бир-биримиздамиз.
Шунинг учун, севгилим, то тирик экансан,
Сенда мени йўқ дема асло.

* * *

Сенинг иссиқ кўз ёшларинг
Менинг ҳам кўз ёшларимдир.
Биз ҳозир шу заминда бирга юриб боряпмиз,
Аммо бу ер
Тарихдан ҳам олдин бор эди.
Қишининг зимнида яшарди баҳор.
Навниҳол кўм-кўк барглар қобигида айни замонда хазонлар ҳам яшарди.

... Кел, севгилим,
Шу ҳамдамликни англаб яшайлик,
Токим кўра олайлик – қор чуп-чуп уриб ёгаётган қиш осмонида
Бодроқдек очилмоқда олча гуллари...

МЕНИНГ ИСМИМНИ ТЎҒРИ ЁЗИНГЛАР

Эртага барибир ўласан, деманглар,
Мен бугун ҳали йўлдаман, ахир.
Қаранг, ҳар дақиқа ўз танамни тарк этаяпман,
Ҳар лаҳза оз-оз кетаяпман.
Вужудимдан чиқарканман, баҳорги новдада куртакка айланаман,

Қушчага – қанотлари ҳали заиф,
 янги уясига қувониб чуғурлаётган полапонга айланаман,
 Айланаман атиргул новдасига осилган яшил шиллиққуртга,
 Сутранг нефрит тошида юз кўрсатаётган тарам-тарам йўлга айланаман.
 Мен яна қайтаман йиғламоқ ва қувонмоқ учун,
 Орзу қилмоқ ва ҳаяжонланмоқ учун қайтаман.
 Менинг пайдо бўлишим ва йўқолишим – бу бир нафасдир,
 Тугилишим ва ўлишим – миллион юракларнинг битта уриши.
 Мен пўстини сув юзасига ташлаб кетадиган илвирсинман
 Ва, айна пайтда, шу пўстлоқни илиб олиш учун баҳорда дарё устида учиб
 юрган сўфитўрғайман.
 Қўзғи ҳовузда беғам сузаётган қурбақаман мен
 Ва, айна пайтда, ўз қоринини
 қурбақа танаси билан тўйдирадиган сувилонман...

ҲАР ОҒУШДА ШЕЪРЛАР ВА ҲАР БУҒДОЙ ДОНИДА ҚУЁШ...

Қуёш кенгликка тўкиб юборилган,
 шеърларга тўладилар қуёшнинг нури.
 Шеърлардан қуёш тугилади, қуёш шеърларни дунёга келтиради.
 Қуёш чамбарагида барча ҳалокатлар яшириндир,
 Қишда, ташқарида шамол увиллаганда,
 косадаги шўрваннинг устидан
 шеър қўтарилади ва бугга айланади.
 Шеърлар шамол билан бирга учиб кетади
 олис даврларга,
 ҳувиллаб эгасини кутаётган
 похол томли қашшоқ хонадон томон йўл олади.
 Баҳор ёмғирининг ҳар томчиси шеърдир.
 Шеърдир гулхандан отилаётган ҳар олов учқуни.
 Қуёш ёғоч ҳидини таратаётган дарахтга беркинади,
 Оғочнинг иссиқ ифори
 шеърларни тарих варақларига қайтаради.
 Кенгликларда қуёш йўқ бўлган пайтда,
 у олов гуриллаётган ўчоққа кирган бўлади
 ва тутунга ўралиб, қўтарилади,
 шеърлар эса туман рангига кириб,
 туман ичиди кезади.
 Баҳор ёмғирини шимиб,
 уна бошлаган ҳар бир бугдой донида қуёш мужассам,
 унинг томчилари дон униб чиқиши учун
 гўё ерга сажда қилади ва заминни ўпади.
 Шеърлар ёмғир изидан
 дарахтлардаги ҳар бир қуртакка қайтади.
 Шундай қилиб, қуёш яшил рангга киради
 ва шеърлар – қуёшдай қизаради.
 Асаларилар ўз қанотларида қуёшни олиб кетадилар

ва унинг ҳароратини гулларга берадилар.
 Шеърлар қуёш ортидан
 олис ўрмонларга қайтадилар, асал шимадилар.
 Ғимирлаган, жонланган капалаклар ва арилар
 тўлдирадилар заминни.
 Қуёш асаларилар ва капалакларнинг рақсидир,
 шеърлар – арилар ва капалакларнинг қўшиғидир.
 Қуруқ тупроқни пешона терлари сугорганда,
 шеърлар шудгорнинг устида кезиб юради.
 Заминни омоч билан ҳайдаганинда
 шеърлар ҳар олган ва чиқарган нафасинга ҳамоҳанг
 кириб-чиқиб туради.
 Қуёш дарё бўйига узала тушганда
 ва оҳиста, гира-шира тун тушганда,
 Шеърлар қуёшни булутлар ўраган
 уфққа кетадилар.
 Қуёш янги узилган,
 барра сабзавотлар тўла саватда яшилланади.
 Қуёш гуруч солинган косада ифор таратади.
 Шеърдир кўзларининг нури, севгилим,
 бугдўйранг чехранинг рангида шеърлар.
 Дўстим, ҳар бир синчков назаринг шеърдир,
 дунёнинг бир четиди ерни омочлаётган
 бармоқларининг учларида шеър.
 Қуёш кунгабоқар бошоқларида хандон қулади.
 Қуёш августда шафтоли мевалари осилган
 дарахтларни ерга эгади.
 Ҳар бир онгли қадам шеърдир,
 шеърдир ҳар бир сатр,
 шеърят ҳар бир Дардли ва Дарддош юракда яшайди.

Стефан ЦВЕЙГ

(1881–1942)

КРИСТИНА

Роман¹

Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси

Фердинанд шляпасини ечиб, Кристинанинг рўпарасига келиб ўтирди. Шамдан таралувчи майин ёғду туфайли ёришаётган йигит чехраси Кристинага яхши кўриниб турарди. Тиролчасига қахрли, кўзи ва оғзи атрофида майда-майда ажинлар бор, жиддий, шу билан бирга, кўпни кўрган чехра. Бирок ғазабланган пайти ўзгарадиган товуши каби жилмаяётганда ҳам ажинлари елпигич каби ёйилганча, мардонавор нигоҳи ўзгариб, ёришиб борарди. Ўша пайт чехрасида болаларча майин, эркаловчи, ишонувчи яна нимадир пайдо бўлади ва поччаси уни мана шундай кўринишда билгани бехосдан Кристинанинг кўз олдидан ўтди: ўша пайтлар у айнан шунақа бўлган. Фердинанднинг чехрасидаги бу икки хил ифода бутун суҳбат давомида ҳайратланарли даражада ўзаро алмашилиб турди. У ковок солганда ёки лабларини жаҳл билан қимтиганда, юзи бирдан қайгули тус оларди. Ўтлок тепасида булут пайдо бўлган-у, янгигина кўкарган майсаларнинг ранги бирдан ўчгандек. “Ғалати-я, – ўйлади Кристина, – бир одамнинг ичида худди икки киши мавжуддек, шундай бўлиши мумкинми?” Бирок шу заҳотиёқ ўшанда, Швейцарияда ўзининг ҳам ўзгариб қолганини ва олисларда қолган меҳмонхонадаги унут бўлган, хонасида осиглик турган ва ҳозир бошқа биров акс этаётган кўзгуни эслади.

Официант буюртмани келтирди: жўнгина таом ва бир жуфт қадах – “Гумпольдскирхнер” оқ шароби. Фердинанд Кристинанинг кўзига тикилганча чўқиштириш учун қадахни кўтарди, аммо шу заҳоти енгилгина тикиллаган овози эшитилди. Камзули енгиди осилиб турган тугма узилиб, тутиб қолиш учун шунча уринганига карамай стол узра ғилдираганча ерга тушди. Бу арзимас ҳодиса ҳам Кристинанинг назаридан четда қолмаганини кўрган Фердинанд хижолатдан маъюсланиб қолди. Кристина унга карамасликка уринарди. Унинг ички бир аёллик туйғуси бу инсон ҳақида ҳеч ким қайғурмаётганини шипшиётганди. Шляпаси тозаланмаганига бундан аввал ҳам эътибор берувди – тасмаси чанг босган, шими эса

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

ғижим, дазмол кўрмаган. Йигитнинг хижолат чекаётгани унга тушунарли, бу ҳолат ўзининг ҳам бошидан ўтган.

– Тугмани олинг, – деди у. – Сумкамда ип-игна бор, доимо ўзим билан олиб юраман. Ахир ҳаммасини ўзимиз қилишимиз керак-ку. Беринг, шу ернинг ўзида қадаб қўя қоламан.

– Йўк, йўк, – шошиб рад этди Фердинанд. У ҳамон тихирлик билан тугмани муштида сиқиб турарди. – Йўк, йўк, – гўё ўзини оқларди у, – уйда тикиб қўйишади. – Кристина яна бир марта кўмагини таклиф қилганда эса ловуллаб кетди. – Йўк, керак эмас! Истамайман! – деди ғижинганча камзулининг бошқа тугмаларини ўтказиб кўяркан.

Унинг ўнғайсизланаётганини кўрган Кристина бошқа тирғилмади. Енгил ўтаётган суҳбат бузилган, киз унинг қаттиқ қимтилган лабларига қараб, ҳозир қандайдир қўпол, аччиқ сўзларни айтиб юборишини пайкагани: уялиб кетаяпти.

Шундай бўлди ҳам. У хурпайиб олди ва кизга қараб ўқрайди.

– Норасо кийиниб олганимни биламан. Аммо мени томоша қилишларини кутмаган бўлсам нима қилай? Ғарибхонага кийиб бориш учун ҳали ярайди. Билганимда, тузукрок кийиниб олардим... йўк, бу ҳам ёлгон. Тўғрисини айтсам, яхшироқ кийиниш учун пулим йўк. Ҳа-да, йўқни йўндириб бўладими! Ҳеч курса, ҳаммасини бирваракайига сотиб олишга ақчам етмайди. Янги бошмоқ олсам, шляпам титилган бўлади. Шляпа олсам, камзулим эскирган, бирда униси, бирда буниси – янгилашга улгурмайман. Бу менинг айбимми, бошқанингми, менга фарқи йўк. Демак, эътиборга олиб қўйсангиз: ёмон кийинганман. – Кристина оғиз очишга улгурмай у давом этди. – Илтимос, юпатишга асло ҳожат йўк. Нима дейишингизни олдиндан биламан: “Камбағаллик айб эмас!” Шундайми? Аммо бу нотўғри, агар уни беркита олмасангиз, камбағаллик – шармандалик! Нима ҳам қила олардингиз, лекин барибир уятли... У қилмишингга ярашами-бошқами, муносибми-номуносибми – барибир кўнгилга ёкмайдиган ҳолат. Ҳа, уйлар ортидаги пасткам ертўла ҳидидек, тез-тез алмаштира олмаётганинг кийим-бош ҳидидек ёқимсиз. Бу ҳидни йўқотиб бўлмайди, гўё ўзинг ювиндихонасан... Ҳеч нима ёрдам бермайди. Истасанг шляпангни кунига минг марта алмаштир, хоҳласанг тишингни кун бўйи тозала – ахир ҳид ошқозонингдан келади-ку. Бу нарса ич-этингга сингиб кетган, ёпишиб олган, дуч келган ҳар қандай одам буни дарров пайқайди, ҳис қилади. Худди шу сабаб опангиз ҳам бирдан пайқади – титилиб кетган манжетингга қараб турган аёлнинг тешиб юбуровчи бу нигоҳи менга таниш. Бунақа кийимларга қараш қанчалар ёқимсиз эканлигини ўзим ҳам биламан. Бироқ, жин урсин, ўзингга бундан ҳам ёқимсиз-ку! Ва бундан ҳеч қачон қочиб кутула олмайсан. Фақат ичишгина қолади, бунинг асосида эса... – У қадахни кўтариб, ютоққанча култиллаб намоийшқорона бўшатди. – Бунинг асосида эса улкан ижтимоий муаммо ётибди. Паст табақага мансуб кишилар нега ичкиликни кўпроқ истеъмол қилиши масаласи... хайрия жамоаларининг графиня, баронессалари бир финжон чой устида бош қотириши керак бўлган муаммо... Ичсанг, ўзингга оғирлик қилаётганинг, бошқаларга оғирлигинг тушаётганини бир неча дақиқа, соатга унутасан. Тушунаман, мана шунақа расво кийинган эркак билан ёнма-ён кўришлари сизга обрў келтирмайди,

ўзим ҳам кўп хурсанд бўлаётганим йўк. Агар уялтираётган бўлсам, илтимос, шафкат қилиб, сиз-биз қилиб ўтирмай, тўғри юзимга айтинг!

У курсини кескин ортга сурди ва ўрнидан туриш мақсадида кўлини стол четига тиради. Кристина шу заҳоти кафтини унинг кўлига қўйди.

– Бунчалик баланд овозда гапиришга не ҳожат? Кўшнилариимиз буни эшитишлари шартмикин? Менга яқинроқ ўтиринг. – Фердинанд бўйсуниб, важохати энди иккиланиш билан ўрин алмашди. Раҳми келаётганини пардалаш ниятида Кристина давом этди. – Нега ўзингизни бунча қийнайсиз ва мени ҳам қийнашни истайсиз? Ахир бунинг бари бемаънилик-ку. Наҳотки мени чиндан ҳам ўшанақа “хонимча”лардан бири дея ҳисоблайсиз? Агар мен ўшанақалардан бўлганимда, айтган сўзларингизнинг биронтасини тушунмаган, сизни эса баджаҳл, сурбет ва бўлмағур бир кимса деб ҳисоблардим. Лекин мен сизни тушундим ва нима учунлигини ҳозир айтиб бераман. Менга яқинроқ сурилинг, кўшнилариимиз учун бунинг кизиғи йўк.

У Фердинандга ўзининг сафари ҳақида сўзлаб берди, ҳаммасини айтди: қойилу лол қолгани, бошқа кизга айлангани, алам-изтироби, ер билан битта бўлиш доғи... Бойликдан сархуш бўлгани ҳақида гапиришга илк бор имконият топилгани унга маълум маънода хузур бағишлаётган эди. Энг сўнггида, эғнида фақирона қўйлак бўлгани учун эшикоғаси уни ўғри гумон қилиб ушлаб олгани, жомадонини ўзи кўтарганини айтаётган пайтида эса риёзат чекаётганидан аллақандай роҳат олгандек ҳам бўлди.

Фердинанд жимгина тинглар, фақат титраб-учаётган бурун парракларигина ҳаяжонини фош қилиб турарди. Йигит ҳар бир сўзни ич-ичига сингдираётганини Кристина ҳис этар, у Фердинандни қандай тушунган бўлса, у ҳам кизни шундай тушунмоқда эди. Иккисини хўрланганларнинг аламли туйғуси боғлаб турар, кўнгил тўғонини очиб юборган Кристинанинг отилиб чиқаётган ҳасрат тошқинини тўхтагишга қурби етмасди. У ўзи ҳақида истаганидан ҳам кўпроқ гапириб юборди. Қиз айтган ҳаётий, ифодали, таъсирли сўзлар забун этилган умри туфайли кишлоғига нисбатан нафрат, бутун оламга қарши ғазабга тўла эди. Ҳеч қачон, ҳеч кимга қалбини бунчалик очмовди.

Фердинанд жимгина, бошини осилтириб, дакика сайин қалби теранликларига ғарқ бўлганча тингларди.

– Авф этинг, – деди ниҳоят, товуши худди аллақандай пастликдан келаётгандек, – сизга аҳмоқлардек ташланиб қолганим учун авф этинг. Ўзимни нима қилишни билмайман. Доим шунақа, бирдан кутуриб кетаман, дуч келган одамнинг пойчасидан оламан – барчасига у айбдордек, бу дунёда ёлғиз менинг бахтим қулмагандек. Ахир миллионларнинг бири эканимни яхши биламан-ку! Ҳар куни ишга бораётиб, одамларнинг гуррас-гуррас кетишаётганини кўраман. Кириш йўлаклари ва дарвозалардан қандай чиқиб келаётганлари, чала ухлаганлари, хомушликлари, ўзларига ёқмас юмушларга қанчалик истамай киришаётганларини кўраман-ку! Кечкурун эса хориганларга боис кўрғошиндан қуйилгандек оғирлашиб, ўзларига номаълум маънони ахтариб тинкаси қуриган ҳолда қайтаётганларида уларни трамвайда учратаман. Фақат улар мана шу даҳшатли маънисизликни мен каби англамайди ва ҳис этмайди. Маошга бир ойда ўн шиллинг қўшиш ёки итнинг бўйинбоғидаги нишон каби янги унвон олиш улар учун муваффақият. Окшомлари эса капитализм таназзул остонасида, со-

циализм ғояси бутун оламни эгаллайди, яна ўн, йигирма йил ўтиб бу ҳол рўй беради, дея маъруза ўқиладиган мажлисларга боришади... Бироқ мен бунчалик сабрли эмасман, шунча пайт кутиб тура олмайман. Ҳозир ўттиз ёшдаман, шундан ўн бир йили шамолга соврилди. Ўттиз ёшдаман ва ким эканлигимни ҳалигача билмайман – қон, лой ва тердан бошқа ҳали ҳеч нимани кўрмадим. Ҳеч нима қилмадим, фақатгина кутдим, кутдим, кутдим. Мен мубтало бўлганча, ҳўрланганча ортиқ яшай олмайман, бу мени кутуриш даражасига олиб боради. Гарчи ундан кам нарсани билмасам ҳам меъморнинг ёрдамчиси бўлиб юришга маҳкум эканман, вақт қандай қилиб оёқларим орасидан ўтиб кетаётганини ҳис қилиб тураман... Ахир юқорида ўтирганларда ҳам сеникидек қон, ўпка мавжуд. Фақат сен жуда, жуда кечикиб келгансан – вагондан тушиб қолдинг, энди қанчалик югурма, қувиб ета олмайсан. Биламан, қўлимдан қўп иш келади – анча-мунча нарса ўрганганман, овсар эмаслигим ҳам аниқ. Гимназияда биринчи эдим, монастырь¹ мактабида мусиқа билан яхшигина шуғуллангандим, бир пайтнинг ўзида овернлик патер² қўлида француз тилини ўргандим. Бироқ роялим йўқ, бунақа қўл билан чалолмайман ҳам. Мана шунинг учун унутиб қўймоқдаман, француз тилида ҳеч ким билан гаплаша олмайман – ёдимдан кўтарилаяпти. Бошқалар қиличбозлик ва ичишни эрмак қилиб юрганда икки йил техникани ўргандим. Кейинроқ, Сибирдаги асирликда ҳам меҳнат қилдим, аммо шунга қарамай, ўзимга йўл оча олмайман. Менга бир йил етарли эди, сакраш олдидан югуриш керак бўлгани каби биргина бекорчи йил... Бир йил ва мен баландда бўлардим: қаерда – билмайман, қандай қилиб – буни ҳам билмайман, бироқ тишимни тишимга босиб, бор кучимни бир жойга йиғиб, қунига ўн, ўн тўрт соатлаб ишлардим... Бир неча йил ўтиб эса бошқалар каби бўлардим: толиққан, ўзимдан-ўзим мамнун ва эришганларимга кўз югуртириб: “Бас, йиғиштирдим!” – деган бўлардим. Аммо ҳали бундай деб айта олмайман. Бугун ўша мамнун одамларни кўргани кўзим йўқ. Улар мени шу даражада кутуртирадики, қўлимнинг қичиги баъзида шундай тутадик, фаровон, бир изга тушган ҳаётларини кунпаякун қилиб ташлагим келади... Ёнимиздаги анови уч-чаласига қаранг: бу ерга келганимиздан буён ғашимга тегишади. Нега – билмайман. Эҳтимол, ҳаддан зиёд хурсанд эканликлари ва ўзларидан мамнунликлари боис ҳасад қилаётгандирман. Қаранг – ҳув ановиси атторлик дўконидида ишбоши бўлса керак, хойнаҳой. Кун бўйи тоқчалардан мато ўрамларини олиб, тавозе қилганча бидирласа керак: “Энг сўнгги русумдаги, бир метри – бир шиллинг-у саксон, асл инглиз моли, чидамли, йиртилмайди”. Сўнг ўрамни тепага отиб, бошқасини олади. Кейин яна қандайдир майда-чуйдани... ва фақат шундай яшамок керак, деган ишонч билан кечқурун уйига қайтади. Наригиси, балки омонат касса ёки божхонада хизмат қилса керак. Кун бўйи ракамларни, юз минглаб, миллионлаб ракамларни ҳисоблайди. Фоизлар, фоиз устига фоизлар, кирим, чиким... Бу ҳисоб ракамлари кимга тегишли эканини тасаввур ҳам қила олмайди. Ким олади, ким қўйган, ким қарздор – ҳеч нимани билмайди ва ҳаётнинг асл маъноси шу деган ўй билан кечқурун уйига қайтади. Уччинчиси – билмадим, қаерда хизмат қилади, эҳтимол, магистрат³ ёки бошқа жойдадир. Лекин қийган қўйлагига қараб билаяпманки, уззу-кун қоғоз қоралайди,

¹ Монастырь – насронийлар ибодатхонаси.

² Патер – католиклар руҳонийси.

³ Магистрат – баъзи мамлакатларда шаҳар бошқармаси.

коғоз, коғоз, коғоз. Биргина столда, биргина кўли билан. Лекин, кўриб турибсиз, якшанба муносабати билан ҳаммасининг сочи мойланган, юзлари нур сочиб турибди. Футболда, пойгада ёки кизларнинг ёнида бўлишган. Энди эса ҳар бири қанчалик ақлли, эпчил ва ишбилармон экани ҳақида бир-бирига айтиб беришмоқда, мақтанишяпти... Уларнинг, якшанбада дам олаётган бу тирик “машиналар”нинг, ёлланган қулларнинг қанчалик ўз-ўзидан мамнун қаҳ-қаҳ уришяётганини эшитинг. Йўқ, бир эшитиб кўринг-а! Сидқидилдан, очилиб-сочилиб қулишади. Бу бахтиқароларни бир мартагина бўйнидаги занжирсиз қўйиб юборишган ва энди улар ҳам ресторан, ҳам бутун олам бизга тегишли, дея ҳисоблашмоқда. Тумшукларига яхшилаб туширсанг... – Фердинанд нафас ростлади. – Тентаклик, мен яна бўлмағур гапни гапираяпман, бутунлай бошқа одамларга ташланаяпман. Албатта, улар бебаҳт. Аммо тўнқа эмаслар ва жуда оқилона йўл тутадилар, яъни бориға қаноат қилишади. Улар тириклайин мурдага айланишга тайёр. Ахир ўшанда, ҳеч нимани ҳис қилмай кўясан. Бироқ омади чоппан мана шунақа майда-чуйдаларнинг ҳар бири устидан кулгим, авра-астарини ағдариб ташлагим келаверади мен аҳмоқнинг... Нима учун, ахир? Эҳтимол, ёлғиз бўлиш жонимга теккандир, оломонга қўшилгим келар... Бу тентаклик эканини тушунаман, бу иш билан ўзимга-ўзим зарар етказаман, аммо бошқача йўл тутма олмасам нима қилай? Ўтган ўша ўн бир йил мобайнида ғазабни худди заҳар янглиғ ичимга ютдим, у сал нарсага танамдан чиқиб атрофга сачрай бошлайди. Фақат яшяётган жойим ёки Халқ кутубхонасига бикиниб ўзимни сақлаб тураман. Яна бир гап: китоблар, эндиги романлар менга қувонч ҳадя этолмайди. Ҳанс қандай қилиб Гретага уйланиши ва Гретанинг Ҳансга турмушга чиқиши, Пауланинг Иоганга хиёнат қилиши, Иоганнинг эса Паулага... зардамни қайнатади... уруш ҳақидаги китоблар эса... у ҳақда менга айтиб беришнинг ҳечам кераги йўқ... Берилиб илм олишнинг ҳам ҳожати қолмади. Диплом ололмас эканман, ҳеч нима ёрдам беролмаслигини биламан-қу. Ўша ёрликсиз жойингдан жила олмайсан, аммо бунинг учун менда пул йўқ... ва мана оқибат: пул ишлаб топиш учун ҳам пул керак... Шунақа дарғазаб бўласанки, одамларни тишлаб олмайин деб, истасанг-истамасанг инингга бикиниб оласан. Ҳаммасидан ҳам кўра кутуртирадигани – заифлигинг. Ахир сенга қарши забт этиб бўлмас, қўл билан ушлаб бўлмас нимадир бор. Ана шу “нимадир” томоғидан маҳкам бўғиб олсанг бўладиган алоҳида бир кимсадан эмас, ялпи одамзоддан бошланади. Франц бунинг не эканлигини билади. Баъзида, тунлари, Сибирдаги баракнинг томига чиқиб, ночорлигу, ғазабдан ўкиришимизга сал қолганини эсласа керак. Чўкич билан соқчимиз Николайни ҳатто ўлдирмоқчи бўлувдик. Ҳолбуки, бу ювош, оққўнғил йигит бизга нисбатан дўстона муносабатда эди... уни ўлдирмоқчи бўлганимизнинг сабаби эса – бизни қамокда сақлаб турганлар орасидан фақат ўшангагина қўлимиз етгудек эди... мана нима учун! Ўйлашимча, Франц билан учрашув мени нега бунчалик тўлқинлантириб юборгани энди сизга аён бўлмоқда. Ахир мени англайдиган инсон бу дунёда борлигини унутиб қўювдим ва бирдан ҳаммаси аён бўлди – у мени тушунади... Яна, сиз ҳам.

Кристина нигоҳини кўтариб, унинг нигоҳи ичра ғарк бўлиб кетаётганини пайқади.

– Авф этинг, – деди шу ондаёқ хижолатга ботган Фердинанд ҳозиргина янграган кескин, зардали товушига сира мос келмайдиган бошқача, му-

лойим оҳангда, – авф этинг, факат ўзим ҳақимда гапираверибман, гапираверибман. Тушунаман, одобсизлик бу. Бироқ бир ойда ҳам сиз билан гаплашганимчалик кўп гапирмаган бўлсам керак.

Кристина шамнинг титрабгина турган ёруғига қараб турарди. Шуъла ўртасидаги кўкиш ёлқин салқин шамол забтидан бирданига тепага ўрлади.

– Мен ҳам, – деди Кристина озгина сукутдан сўнг.

Анча вақтгача жим қолишди. Укубатли, жўшқин суҳбат икковини ҳам толиктириб қўйди. Ён-атрофдаги “ложа”ларда аллақачон чироқ ўчган, уйлар деразаси қоронғилашган, граммофоннинг уни ўчиб, официант кўшни столларни намоийшқорона йиғиштирмоқда эди. Кристина ўзига келди.

– Кетиш пайтим бўлдим дейман – ўн-у йигирмада охириги поезд. Ҳозир соат неча бўлди?

Фердинанд унга зугум билан қаради-ю, шу ондаёқ жилмайди.

– Ана, кўраяписизми, тузалайпман, – деди у деярли қувноқ оҳангда. – Агар бу ҳақда ярим соат илгари сўраганингизда, ириллаб берган бўлардим. Аммо ҳозир, худди Францга гапирганимдек очиқ айтишим мумкин: соатимни гаровга қўйганман. Пул учун ҳам эмас. Ниҳоятда чиройли тилла соат, жавоҳирлар қадалган. Отам уни бир гал эрцгерцог қатнашган овда олган. Айтганча, падарим унинг юксак дидини қондириш мақсадида барча егуликларни ўзи етказиб берган ва ҳатто ошхонасини бошқарган... Ўшанака соатни қурилиш майдонида кўз-кўз қилиш ҳабашнинг фрак кийиб бодилик қилишидек бир гап. Мени тушунапсиз, сиз ҳамма нарсани тушунапсиз... Қўшимчасига, мен яшаб турган жойда тилла ва жавоҳирни ёнингда сақлаб юришни беҳатар ҳам деб бўлмайди. Аммо сотмадим, бошқача қилиб айтганда, у менинг дахлсиз заҳирам. Қисқаси, уни гаровга қўйганман. – Фердинанд қилган қилмишидан мамнун одамдек ишшайди. – Ютуқларимни кўраяписизми? Буни сизга мутлақо хотиржам сўзлаб бердим.

Ноқулай вазият ортда қолиб, ўртага яна илиқлик ва хотиржамлик қайтди. Улар энди бир-бирига қимтиниб, ҳадиксираб қарашмас, ораларида ишонч, ҳатто айтиш мумкинки, яқин дўстлик пайдо бўлганди. Вокзал томон йўл олишди. Сайр марокли эди, қизиқувчан нигоҳ-деразалардан уларни қоронғилик пана қилар, кундузи қизиган тошлардан яна салқинлик уфурарди. Бироқ манзилга яқинлашганлари сайин икковининг одими тезлашиб борар, зеро, ҳалигина чамбарчас боғланган қалблар пайдо қилган тугун тепасида айрилиқнинг ярқирок ханжари яна осилганди.

Чипта харид қилган Кристина Фердинандга қаради. Унинг юзи яна ўзгариб кетганди. Қошлар чимирилган, миннатдорчилик билан порлаб турган нигоҳи яна сўнибди. Ўзига диққат билан тикилишайтганини сезмай, совкотган одамдек ёмғирпўшини кўксига ўради.

– Яқин орада яна келаман, – деди беҳосдан раҳм-шафкат туйғуси чулғаб олган Кристина, – балки кейинги якшанбада. Мабодо, вақтингиз бўлса...

– Вақтим ҳамиша бор. Бу, менимча, камина эга бўлган энг кўп нарса, боз устига ошиб-тошиб ётганини айтмайсизми. Бироқ истамасдимки... – У тутилиб қолди.

– Нимани истамасдингиз?

– Мен... мени деб хавотирга тушишингизни... Мен билан шундай яхши муносабатда бўлдингизки... тушунаман, камина билан мулоқотда бўлиш

осон эмас... ва эҳтимол, бугун поездда... ёки эртага ўзингизга савол берасиз: “Ўзгаларнинг қайғуси етмай тургандими менга?” Ўзимдан мисол-да! Агарда бирон одам ташвиши ҳақида гапирса, ҳамдардлик билдираман, қайгураман. Кейин, кетгандан сўнг ўз-ўзимга дейман: “Баттар бўлмайдими, нега бор ташвишини менинг бошимга ағдаради, ўзимники каммиди?...” Демак, сиз ҳам мен ҳақимда: “Унга ёрдам бериш керак эди-ку”, – дея ўзингизни овора қилманг, ўйламанг.. Бир бало қилиб эпларман...

Кристина терс ўгрилиб олди. Фердинанд ўзини мана шундай қийнаётганда унга қараб туриш киз учун кони азоб эди. Бироқ Фердинанд унинг хатти-ҳаракатини нотўғри тушуниб, хафа бўлди деб ўйлади ва серзарда товуши бирданига тортинчоқ гўдакниқидек майин бўлиб қолди:

– Йўк... ўз-ўзидан маълум-ку... менга ёққан бўларди... фақат ўйладимки, агарда... мабодо...

У айб иш қилиб қўйган гўдак кечиришларини ўтинаётгандек гўлдиар, дудукланарди. Кристина унинг нима учун узук-юлук гапираётганини тушуниб, бу қаҳри қаттиқ, кизиккон одам унинг яна келишини истаётгани, аммо бу ҳақда илтимос қилишга журъати етмаётганини англади. Вужудини оналарга хос илиқлик ва раҳм-шафқат, йигитнинг гурурини поймол қилмаган ҳолда қандайдир бир сўз ёки ҳаракат билан овуттиш истаги камраб олди. Бошини силаб: “Тентаккинам!” – дегиси келди, бироқ хафа қилиб қўйишдан қўрқди. Ахир унинг кўнгли шунчалар нозик. Кристина иккиланганча деди:

– Қанчалик қайғули бўлмасин, поездга чиқар пайтим келди.

– Сизга... сизга чиндан ҳам қайғулими? – сўради Фердинанд унинг кўзларига тикилиб.

Фердинанднинг бутун борлигида ночорлик, тарк этилган одамнинг тушқунлиги сезилиб турар, Кристина эса унинг перронда қандай танҳо, хайхотдек шаҳарда яккаю-ёлғиз, поезднинг ортидан қайғу ичра термилиб қолишини ҳозирданоқ тасаввур қилиб, бу йигит ўзига жуда боғланиб қолганини ҳис этаётганди.

Қиз аросатда қолди: ўзининг йигитга кераклиги, аёл ва инсон сифатида кераклиги, ўзи яна кимгадир ёкиши, муҳими, аввал бўлганларига қараганда бир қадар кўп ёкиши, ниҳоят, ҳаёт унинг учун яна маъно касб этганини кўнгли беҳато шипшитиб турарди. Сени севишлари қанчалик соз!

Баногоҳ қалбида жавоб туйғуси жўш уриб, бу интилиш фикр-мушоҳадани ҳам ортда қолдирганча беҳосдан, қутилмаганда, яшин тезлигида рўй берди. У Фердинандга яқинлашиб, гўё ҳаёл ичида (аслида, идроки билан буни аллақачон ҳал қилганди) деди:

– Очиғи... мен сиз билан яна бирга бўлишим ва... тонгги поездда кетишим мумкин... беш яримда. Ўша севикли почтамга барибир улгураман.

Кўзлар бир зумда бунчалик порлаб кетиши мумкинлигини у тасаввур ҳам қилмовди. Қоронғи хонада гугурт чақилгандек бўлди. Фердинанднинг чехраси ҳам худди шу тарзда ёришиб, ранги очилиб кетди.

– Албатта, – деди у ҳадди сиғиб қизни қўлтиқлаб оларкан, – қолинг, қолинг...

Қўлтиқлаб олганлари ва етаклаб кетишларига у монелик қилмасди. Йигитнинг кўли илик, кучли, қувончдан титраб турар, бу титроқ унга

ҳам кўчиб ўтаётган эди. Қаёққа кетаётганларини сўраб ҳам ўтирмади, нима ҳожаги бор! Энди барибир, барчаси ҳал килиб бўлинди. Унинг ўзи тақдирини йигитнинг қўлига топширган ва бу тобеликдан роҳатланмоқда эди. Вужудидаги бор нарса – иродаси, ўйи гўё ўчириб қўйилгандек бўшашиб қолди. Ҳалигина танишгани бу одам ўзини севадими-йўқми, ўзи уни эркак сифатида истайдими-йўқми – бунинг ҳам ўйлаб ўтирмади. Иродаси ва ҳали идрок этилмаган туйғусидан бутунлай ҳалос бўлганидан роҳат-фароғат топаётганди, ҳолос. Олдинда нима кутаётгани ташвишлантормас, фақат ўзини бошлаб кетаётган қўлигина ҳис этарди. Сувда оқиб кетаётган пайраҳадек, ўйлаб ўтирмай бу қўлга ихтиёрини топширган, айни пайтда кимгадир кераклигини тўлароқ ҳис килиш учун дамбадам кўзларини маҳкам юмарди.

Мана, яна битта эхтиросли дақиқа. Фердинанд жойида тўхтаб, хижолатланиб деди:

– Сизни бажону дил уйимга таклиф этардим, бироқ... бунинг имкони йўқ... бир ўзим эмасман... у ер ўзаро туташган хона... балки бирон меҳмонхонага борармиз... аммо кеча тунаганингизга эмас... бошқасига...

– Яхши, – рози бўлди Кристина ўйлаб ўтирмай. “Меҳмонхона” сўзи унда ҳадик эмас, аллақандай завқ уйғотди. Гўё туманлар аро яраклаб турган хона, чакнаб турган мебель, туннинг кулоқни қар килувчи сукунати ва Энгадиннинг мусаффо ҳавоси уфургандек бўлди.

– Яхши, – такрорлади киз орзулар оғушида.

Юришда давом этдилар. Кўчалар борган сари торая бошлади. Фердинанд эса иморатларга иккиланиб-иккиланиб кўз ташларди. Ниҳоят, ёғду сочиб турган лавҳа осиглик, гира-ширада мудраб турган уй рўпарасида тўхташди. Кристина коп-коронги ғорга қадам босаётгандек, у билан бирга кириш йўлаги томон одимлади. Биргина хира фонус – атайин шундай қилингани аниқ-ку – ёритаётган даҳлизга киришларида ойнаванд эшик ортидан афт-ангори хунук, камзулсиз эшикоғаси чиқиб келди. У аллақандай жиноят бўйича битим тузаётгандек Фердинанд билан шивирлаша бошлади. Сўнг танга пулми, калитми секин жиринглади. Бу пайтда Кристина бу ғариб ковакни кўриб ҳафсаласи ниҳоятда пир бўлганча, ўнгиб кетган девордан кўз олмай, нимкоронги йўлакда кутиб турарди. Баногоҳ ўша, Швейцариядаги меҳмонхонанинг йўлаги, ойналари, ёп-ёруғ хоналари, ҳашами ва қулайлигини эсга олди.

– Тўққизинчи хона, – қарнай бўлиб маълум қилди эшикоғаси гўё бунинг бутун уй эшитишини истагандек, сўнг кўшиб қўйди. – Иккинчи қават.

Фердинанд ўзига ёлворгудек тикилиб турган Кристинага яқин келди.

– Балки...

Яна не дейишини билмаётган Фердинанд унинг нигоҳидаги жирканиш ва қочиш кетиш истагини пайқади.

– Йўқ, уларнинг бари шунақа... бошқасини билмайман... билмайман.

Қиз Фердинанднинг қўлигидан маҳкам тутганча зина бўйлаб иккинчи қаватга кўтариларкан, оёқлари майишиб, аранг қадам босарди. Уларга ажратилган хонанинг эшиги ланг очик бўлиб, ичкарида ислики, уйкусираган оқсоч турарди.

– Бир дақиқа, ҳозир янги сочиқ келтираман.

Битта деразали, тўғри тўртбурчак, каталакдек хонага кириб, ортларидан эшикни ёпишди. Биргина стул, кийимилгич, қўлювгич ва гўё ўзи

бу ердаги жихозлар ичида энг керакли эканини сурбетларча намойиш қилаётган икки кишилик кенг-мўл каравот. Бу бесўнақай каравот хонани деярли бус-бутунлигича банд этган, уни пайқамай илож йўқ, кўзингни ҳам яшира олмайсан, четлаб ҳам ўтолмайсан. Хона ҳавоси айниган, тамаки, расво совун ва яна аллақандай ачқимтил нарсанинг хиди анқийди. Бу туриб қолган хидни ичига ютмаслик учун Кристина беихтиёр лабларини қимтиди. Ирганганидан ҳушини йўқотишдан чўчиб, дераза томон юрди ва тавақаларни ланг очиб юборди. Сўнг газдан заҳарлангандек, тунги топ-тоза, салқин ҳавони ютоқиб симирди.

Эшик секин тақиллаганда Кристина чўчиб тушди. Оқсоч экан. У ичкарига кириб, қўлювгич устига тоза сочик қўяркан, ёп-ёруғ хона деразасининг очиклигини кўриб, огоҳлантирди:

– Ўша пайти пардани тушириб қўярсизлар.

У эҳтиром билан хонани тарк этганда Кристина ҳамон деразадан қараб турар, “ўша пайти” деган сўзлар ҳамиятига тегиб кетганди. “Мана нима учун бу ерга, бу бадбўй харобаларга келишар экан – мана нима учун!” Шу тобда кўнглига ваҳимали бир ўй келди: “Балки Фердинанд ҳам мени айнан шунинг учун, фақат шунинг учун бу ерга келди, деб ўйлаётгандир?”

Гарчи юзи кўринмаса ҳам кисинаётган вужуди, титровчи елкалари унинг бошидан қандай фикрлар кечаётганини яққол кўрсатиб турарди. Фердинанд яқинлашиб, бирон бир сўз билан хафа қилиб қўймаслик учун елкасидан то титраган бармоқларига қадар индамайгина сийпаб эркалади.

– Кечиринг, – деди ўзини юпатмокчи бўлаётганларини тушунган Кристина ортига бурилмай, – бошим бирдан айланиб кетди. Ҳозир ўтиб кетади. Озгина нафас ростлаб олсам бас... бу шунинг учунки... яъни...

У ўзининг илк марта шунақа уй, шунақа хонада турганини айтиб юборишига сал қолди ва бирдан тилини тишлади – буни билишнинг унга ҳечам кераги йўқ. Қиз деразани беркитиб, амр килди:

– Ўчиринг.

Фердинанд чирокни ўчирганда барча жихозларнинг киёфасини йўққа чиқарган қоронғилик чўкди. Энг кўрқинчли нарса ҳам ғойиб бўлганди. Энди тўшак беҳаёларча кўзга ташланмас, бўшлиқ ичра ғира-шира оқариб кўринарди, холос. Аммо ҳадик кетмади. Сукунат қутилмаган товушлар билан тўлиб борар, кулги, ингрок, ғичирлаш, шитирлашлар, яланг оёқларнинг сал эшитиладиган дупури ва сувнинг шилдираши кулоққа чалинарди. Ён-атрофида фахш рўй бераётгани, бу уй фақат жуфтлашиш учун яралганини Кристина хис этиб турар, кўркув енгилгина ваража билан бутун танига аста-секин сингиб борарди. Ваража аввалига териси бўйлаб югургилади, сўнг бўғинларини махв этиб, уларни жонсизлантирди. Айни шу дамда эса, эҳтимол мияси, юраги томон ҳаракатланаётгандир. Зеро, қиз бошқа ҳеч нимани ўйлашга қодир эмаслигини сезиб бормоқда, ҳеч вақони хис этмаяпти, унинг учун ҳаммаси барибир, маънисиз ва бегона, ҳатто ёнгинасида нафас олаётган одам ҳам бегона туюлмоқда эди. Хайриятки, у одоб сақламоқда, шошилтирмайпти. Фақат уни авайлаб тўшак четига ўтказгач, ўзи ҳам ёнига чўкди.

Иккиси ҳам ечинмай, сукут сақлаганча ўтиришар, Фердинанд унинг енги ва бармоқларини эркалаб-сийпаб, кўркуви ўтиб кетиши, бегоналик ҳисси муз каби эришини сабр-тоқат билан кутмоқда эди. Ниҳоят

унинг мулойимлиги ва итоаткорлиги Кристинанинг кўнглини юмшатиб, каршилиқ кўрсатмай қўйди.

Бирок бу қайноқ ва эҳтиросли қучишлари ҳам Кристинанинг кўрқувини тўлиқ сиқиб чиқаролмас, бу жисму жонига сингиб кетганди. Ундаги нимадир ҳеч эримаяпти, сархушликка берилмаяпти, ҳануз қаршилиқ кўрсатиб турибди. Ҳатто Фердинанд ечинганида ҳам Кристина нафақат унинг яланғоч, қучли, қайноқ тани, балки меҳмонхонанинг ҳўл пўкакдек нам чойшабини ҳис этиб турар, ҳатто эркалаб қучишларига қўйиб бераётганида ҳам иккисини таҳқирлаётган бу ғариб, искирт бошпанани унута олмас, асаблари қакшарди. Фердинанд ўзига тортганида, кўнглида қочиб қолиш истаги туғилди. Эркак кишининг ўт бўлиб ёнаётган эҳтиросидан эмас, балки одамлар пул учун ҳайвонлардек жуфтлашувчи, ночор кимсалар кейинроқ ташлаб юборилувчи почта маркалари, газеталардек ўзларини сотадиган мана шу уйдан қочиб кетгиси келди. У тери, нафас ва фаҳш хиди билан тўйинган биқик, нам ҳаводан бўғилар, ўзини кимгадир ҳадя этаётганидан эмас, балки бу тантана мана шу, ҳамма нарса жирканч ва шармисор жойда рўй бераётганидан уяларди. Асаблари бу босимга ортик дош беролмай, алами ва ҳафсаласи пир бўлаётгани ингрок ҳамда бўғик йиғи билан юзага чиқмоқда эди.

У ҳикиллаб, ёнида ётган Фердинандга тикилди, йигит эса ўзини айбдор сезиб, қизни овутгани бирон сўз айтишга журъат қилмай, фақат елкаларини силади.

– Менга эътибор берма, – деди унинг ўзини йўқотиб қўйганини пайкаган Кристина, – шунчаки кўнглим бузилиб кетди, ҳозир ўтиб кетади. Бунинг сабаби... чунки... – бироз жим қолгач, давом этди, – бунда сенинг айбинг йўқ, ўзингни қойима.

Фердинанд жим, у қизни тушунганди. Ҳафсаласи пир бўлганини ҳам англари, қалби, танини чулғаб олган тушқунлиқни ҳам ҳис этарди. Бирок ёнида бор-йўғи саккиз шиллинг бўлганидан тузукроқ меҳмонхона ахтармагани, рисоладагидек хона олмагани, агар хона қимматроқ турса, ҳатто узугини эшикоғасига гаров сифатида бермоқчи бўлганини айтишга уялди. У пул ҳақида гапира олмас ва истамас, шу боис сукут сақлашни афзал билиб, сабртоқат ва итоаткорлик билан қизнинг тинчланишини кутмоқда эди.

Кристинанинг динг қулоғига тинмай ҳар хил товушлар чалинар, чап ва ўнг томондан, пастдан, тепадан, йўлакдан қадам товушлари, кулги, йўтал, ингроклар эшитилиб турарди. Ён девор ортидаги мижоз ичиб олган шекилли, дам-бадам овозига эрк берар, шир яланғоч баданга шапиллатиб ураётганлари ва аёл кишининг ёқимсиз ўйноқи товуши эшитиларди. Бунга чидаш қийин эди. Бирдан-бир яқин одами сукут сақлаётганидан товушлар янада баландроқ эшитиларди гўё.

Кристинанинг сабри тугаб, Фердинандни туртди:

– Ўтинаман, гапир! Бирон нима гапириб бер. Девор ортидан эшитилаётган товушларга ортик тоқат қилолмайман. Эй худо, нақадар жирканч! Нақадар мудҳиш маскан! Ўтинаман, бирон нарса десанг-чи! Бирон нима ҳикоя қилиб бер, зора мен манови товушларни... фақат сени тингласам дейман... эй худо, қандай даҳшат!

– Ҳа, – чуқур хўрсинди Фердинанд, – даҳшат, сени бу ерга олиб келганимдан номус қилмоқдаман. Бундай қилмаслигим керак эди... аммо, нима қилай, ўзим ҳам билмовдим.

Фердинанд унинг баданини эркалаб силар, аммо титрок ҳеч ўтмайдигандек эди. Кристина азобини бостириб, нам тўшак, девор ортидан эшитилаётган хирс тўла бидирлаш, искирт уйдан жирканиш туйғусини енгишга уринар, бироқ ҳеч эплай олмас, титрок тани бўйлаб тўлқиндек югургилаб ўтарди.

– Нега жирканаётганингни тушунаман, – деди Фердинанд, – ўзим бир пайтлар буни бошимдан кечирганман... илк бор аёл билан бўлганимда... Армияга қадар аёл нелигини билмасдим, фронтда эса бирданига асирга тушиб қолдим... Ҳамма мени эрмак қиларди... поччанг ҳам бокира деб атарди – билмадим, бадниятлик ёки тушқунлик орқасиданми – бироқ мудом калака қилишарди. Албатта-да. Бошқа нима ҳақда ҳам гапиришсин. Кеча-ю кундуз факат хотинлар ҳақида, униси билан қандай бўлган, буниси билан нима қилган, наригиси-чи... ҳаммалари бу ҳақда юз марталаб хикоя қилиб беришар, ҳамма ёддан билиб олувди. Суратларни кўрсатишар, қўшимчасига, қамокдаги маҳбуслар сингари деворга беҳаё расмлар чизишарди. Албатта, эшитиб кўнглим айнирди, бироқ ўн тўққизга кириб қолгандим. Ахир бу ҳақда ўйлай бошлайсан-ку, ўзига тортади-ку. Сўнг инқилоб бошланиб, бизни янада ичкарироққа – Сибирга олиб кетишди. Поччанг кетганди, бизни эса қўй сурувидек у ёқдан-бу ёққа ҳайдайверишди... Ва бир окшом ёнимга аскар йигит келиб ўтирди... Аслида, бизнинг кўриқчимиз эди у, бироқ қаёққа ҳам қоча оласан у ердан?.. Умуман, Сергей – унинг исми шунақа эди – бизга яхши муносабатда бўлар, меҳрибон эди... ҳозир кўриб тургандекман: юзи баркашдек, бурни картошка дейсан, оғзи катта, оккўнгилларча жилмаяди... Гапни нимадан бошловдим?.. Ҳа, бир окшом у ёнимга келиб ўтирди ва аёллар билан охирги марта қачон бўлганимни сўради... Мен, албатта: “Ҳали бир мартаям бўлмаганман”, – дейишга тортиндим. Эрмак киши буни тан олгани уялади, албатта (“Аёллар ҳам”, – ўйлади Кристина) ва жавоб бердим: “Икки йилча аввал”. “Эй худо”, – деди у ва кўрқанидан оғзи очилиб қолди... Яқинроқ сурилиб, елкамга қоқди: “Шўрлик, шўрликкина... касал бўлиб қолишиг ҳеч гап эмас...”

Елкамга қоқиб турарди-ю, ўзи ўйлар, шундай зўриқиб ўйлардики, ҳатто юзи қорайиб кетди. Ўйлаш унинг учун оғир машғулот экани шундоқ кўриниб турарди. Ниҳоят, яна тилга кирди: “Шошмай тур, укажон, иложини қилиб сенга хотин топаман. Қишлоқда кўп, аскарларнинг аёллари, бевалар, кечкурун биронтасиникига олиб борарман. Биламан, қочиб кетмайсан”. Мен на ҳа, на йўқ дедим, жудаям ўлиб турганим йўқ эди... ахир қанақасини ҳам топарди... биронта тўпори дехқон аёлни-да... бироқ инсон тафтини жуда хис қилгим келар, кимдир эркалашини истардим... танҳолик роса қийнаб қўювди... Буни тушунармикансан?

– Албатта, – хўрсинди Кристина, – тушунаман.

– Кечкурун ростдан ҳам барагимизга келиб, шартлашганимиз бўйича секин хуштак чалганди, чиқдим. Ёнида, қоронғиликда, бир хотин турибди: паст бўйли, тикмачокдек, бошида гулдор дурра, сочи ёғланган. “Мана, – деди унга Сергей. – Ёқдими?” Хотин салгина ғилай кўзлари билан менга тикилиб: “Ҳа”, – деди. Учаламиз жўнадик. Сергей бизни озгина кузатиб борди. “Шўрликни жуда олисга олиб келибсанлар-ку, – деди ўша аёл Сергейга. – Биронта ҳам хотин йўқ, ҳамма вақт эрмаклар ичида, эх...” Хотиннинг овози мулойим, эшитиш ёқимли. У мени яхши

кўриб қолганидан эмас, раҳми келганидан уйига чақираётганини тушуниб турардим. “Эримни ўлдиришди, — деди у кейинчалик, — боши нақ шифтга етарди, айикдек бақувват эди. Ичмасди, менга бирон марта қўл кўтармаган. Ундан яхшиси қишлоқда йўқ эди, энди ўзим ва болаларим ҳамда қайнонам билан яшаяпман, худонинг бизга раҳми келмади”.

Уйига етиб келдик... кичкина туйнукли, томи похол билан ёпилган. У менинг қўлимдан тутди ва ичкарига кирдик. Қозонхонага киргандек кўзим ёшланиб кетди — дим, иссиқ. У мени яна олдинга бошлади. Тўшак печ устида бўлиб, ўша ёққа чиқишим керак экан. Тўсатдан бир нима қимирлаб кетганида чўчиб тушдим. “Болаларим”, — мени тинчлантирди у. Факат шундагина бу ерда кўп киши нафас олаётганини пайкадим. Кейин йўтал товуши янграб, яна чўчиб тушдим. “Бу бувимиз, — изоҳ берди у, — тоби йўқ, ўпкаси касал”. У ерда нечта одам борлигини билмасдим. Бешта-ми, олтитами. Уларнинг борлигидан ва дим ҳаводан гўё қотиб қолгандим. Шундоқ хонанинг ичида болалар, кампир-қайнонаси борлигида ўша хотинни куча олмаслигимни билардим. Нима қилай, қўлимдан келмасди бу. Хотин эса нега имиллаётганимни тушунолмай қаршимда тиз чўкди. Аввал бошмоқларим, сўнг эгнимдан френчимни¹ ечиб, гўдакни силагандек силай бошлади... кейин охиста, эҳтирос билан ўзига тортди. Кўкраклари юмшоқ, илик ва дўндиккина эди — янги узилган нондек... Лаблари жуда-ям мулойим. У мени жимгина ўпар, шунақа итоаткорлик билан пинжимга тикилардики... Жуда кўнгилчан хотин эди, у билан ўзимни жуда яхши ҳис этардим. Ундан миннатдор эдим, бироқ ҳамма вақт кулогим динг эди, ҳадиксираб турардим — гоҳ бола уйкусида ёнига ағдарилар, гоҳида кампир инграб қўярди...

Тонг отар-отмас кетдим... хаста кампир ва болаларнинг кўзига тик қарашдан жуда-жуда қўрқардим... у хотин учун эркак билан аёлнинг ёнма-ён ётиши мутлақо табиий ҳолат эди. Мен эса... бу ҳолатга чидолмай, кетдим. У мени дарвозагача кузатиб қўйди ва қўйдек ювош, мулойим ҳаракатлар билан бундан буён ўзи меники эканлигини билдирди. Кўрага олиб киргач, сут соғиб ичирди, нон берди ва чекиш учун трубка (эҳтимол, эриники бўлгандир) ҳада қилди. Сўнг жуда мулойим оҳангда илтимос қилди: “Бугун кечкурун келасан-а, шундайми?...”

Бироқ бошқа бормадим, ўзимни ўзим енга олмадим. Димиққан кулба, болалар, кампир, пол бўйлаб чопаетган сувараклар сира кўз олдимдан кетмасди. Аслида ундан миннатдор эдим, ҳатто ҳозир ҳам уни аллақандай ёқимли бир туйғу билан эслайман... қандай қилиб сигир соғгани, нон бергани, борлигини ҳада этганини эслаб... Келмай, ранжитганимни ҳам англайман... Бошқалар эса... бошқалар буни тушунмасди... Ҳаммалари менга ҳасад қилишарди. Шунақа бахтиқаро, ташландиқ эдиларки, ҳатто шуни ҳам кўра олмасдилар. Унинг уйига боришни ҳар куни мўлжаллардим ва ҳар сафар...

— Эй худо, яна нима бўлди?! — хитоб қилди Кристина ирғиб ўрнидан тураркан. Сўнг кулоқ сола бошлади.

“Ҳеч нима”, — демокчи бўлди Фердинанд, бироқ ўзи ҳам сергакланди. Кутилмаганда девор ортидан баланд товушлар, шовкин эшитилиб, талатўп бошланди. Кимдир кичкириб, яна кимдир кулар, бошқа биров буйруқ берарди. Нимадир рўй берганди.

¹ Френч — ҳарбий формада тикилган куртка.

– Шошма. – Каравотдан сакраб турган Фердинанд тезда кийиниб, эшикка яқин келди ва қулоқ сола бошлади. – Нима бўлаётганини ҳозир билиб оламан.

* * *

Нимадир бўлганди. Одам кўрқинчли тушидан инграб, кичкириб уйғонгани каби, ҳозирга қадар секин гулдираётган меҳмонхона-фоҳишахонада ногаҳонда бўғик гумбурлаган товушлар янграр ва англаб бўлмас бакир-чакир бошланганди. Шовкин-сурон, деразаларнинг зириллаши, телефон қўнғироқлари, зина ва йўлак бўйлаб югурган оёқларнинг дупур-дупури эшитиларди. Баланд овозлар, кичкириклар, талабчанлик билан эшикка урилаётган мушт зарби ва кескин товушлар, яланг оёқлар шипиллашига сира ўхшамайдиган гурс-гурс кадамлар бу уй мижозлариники эмаслиги аниқ эди. Нимадир бўлганди.

Кўкқисдан аёл киши чинқириб юборди. Эркаклар бор овозда баҳсга киришди, нимадир ағдарилиб тушди, эҳтимол, курсидир. Кўчада автомашина тариллади. Бутун уй оёқка турганди. Тепадаги хонадан кимдир югуриб ўтди, девор ортидаги ширакайф мижоз маъшукасига ниманидир ҳадиксираганча гапира бошлади. Чап ва ўнг томонда курсилар ҳар томонга сурилиб, калит қулф ичида ғижирлади. Бутун уй, одамлар жойлашиб олган бу асалари уяси ертўласидан тортиб чордоғигача ғувулларди.

Фердинанд ортига қайтди. Унинг ранги оқарган, асабий, оғзи атрофида иккита чуқур ажин пайдо бўлганди.

– Нима гап? – сўради ҳамон каравот четида ўтирган Кристина ва Фердинанд чирокни ёққанида кўрпага бурканди.

– Ҳеч нима, – деди Фердинанд тишини ғижирлатиб. – Патруль, меҳмонхонадаги навбатдаги текширув.

– Ким?

– Полиция.

– Бу ерга ҳам киришадими?

– Балки. Сен кўркма.

– Бунинг учун бизни нимадир қилишадими?.. Яъни, сен билан бирга бўлганим учун?

– Йўк, кўркма. Ҳужжатларим ёнимда, эшикоғасига ҳам ёздириб қўйганман. Хавотир олма, ҳаммасини бир ёқли қиламан. Фаворитендаги мен яшаган эркаклар ётоқхонасида бундай текширишлар расмиятчилик эди, холос... Тўғри, – унинг юзи тундлашди, – бу расмиятчиликлар фақат бизга нисбатан қўлланади. Фақат бизнигина тун ярмида оёқка турғизишади, бизнинг оптимиздан итдай қувлашади... Аммо сен кўркма, ҳаммаси жойида бўлади... ҳозир эса илтимос, кийиниб ол...

– Чирокни ўчир.

У ҳали ҳам Фердинанддан уяларди. Қўллари кўрғошиндек оғир бўлгандан ички кийим ва қўйлагини кийиш учун озмунча куч сарфламади. Тинкаси қуриб, яна тўшакка ўтирди. Бу мудҳиш масканда илк сонияларданоқ уни тарк этмаган кўрқинч энди ваҳимага айланди.

Биринчи қаватда эшикни муштлаш давом этар, хонадан хонага ўтиб юрганлари шундоқ эшитилиб турар, ҳар битта зарб Кристинанинг ваҳимага

тушган юрагида акс-садо берарди. Фердинанд унинг ёнига чўкиб, қўлини силади.

– Айбдорман, кечир. Буни олдиндан билишим лозим эди, бироқ... бундан бошқа жойни билмасдим, мен истагандимки... сен билан бирга бўлишни жуда истагандим. Кечир. – У кизнинг ҳамон титраётган, муздек қўлини силади. – Хавотир олма, – овути уни, – сенга ҳеч нима дея олишмайди. Агар бу лаънати кўппаклардан ақалли биттаси ҳаддидан ошса, ҳаммасига кўрсатиб қўяман. Мен билан бу ҳунарлари ўтмайди – мундир кийган алақандай тунги қоровуллар устимдан кулиши учун тўрт йил балчиқда думалаган эмасман. Кўрамыз, илиб ўйнайман ҳали уларни.

– Кераги йўк! – кўриб кетди йигитнинг чўнтагидаги револьверини пайпаслаётганини кўрган Кристина. – Ўтинаман, қизишма! Агарда мени озгина севсанг, ўзингни яхши тут, яхшиси мен... – У охиригача айта олмади.

Энди қадамларнинг зина бўйлаб кўтарилаётгани эшитилди. Жуда яқинлашиб қолдилар, шекилли. Ана, биринчи эшикни тақиллата бошлашди. Уларнинг хонаси – учинчи. Иккиси ҳам нафас чиқармас, юпка эшик ортидан ҳар битта товуш эшитилиб турарди. Биринчи хонада ишлари тезда битиб, мана, энди навбат иккинчисига етди. Так-так-так! Уч бор зарба. Сўнгра эшик очилиб, кимнингдир мастона товуши янгради:

– Инсоф-андишали одамларга тун пайти тирғилишдан бошқа ишларинг йўкми? Безориларни ушласаларинг бўлармиди бундан кўра!

– Хужжатларингиз! – деди унга жавобан кескин, йўғон овоз, сўнг салгина пастлаб, ниманидир қўшиб қўйди.

– Менинг қайлиғим у, ха-ха, қайлиғим! – ўдағайлади маст овоз, – исбот қилишим мумкин. Икки йилдан буён учрашамиз.

Афтидан, шунинг ўзи старли шекилли, эшик қарсилаб ёпилди.

Энди уларнинг навбати – қўшни хонадан тўрт-беш қадам нари. Мана ўша қадамлар: тўп, тўп, тўп... Кристинанинг юраги муз тортди – тақиллатишмоқда. Фердинанд очик эшикда одоб саклаганча туриб қолган полиция инспектори сари юрди. Инспекторнинг юзи тўлин ойдек, мулоийим, майсадек муртча ҳам қўйган, мундири ёкаси бўғиб тургандек. Шунданмикин, ёкимтой чехраси бўзариб турибди. Унинг фуқароча костюм ёки камзулда қай кўринишга эга бўлиши, озгина сархушланган бошини сарак-сарак қилганча раксга қандай таклиф этишини тасаввур қилиш унчалик ҳам қийин эмас... Бироқ ҳозир у ковогини уйиб сўради:

– Хужжатларингиз ёнингиздами?

Фердинанд унинг рўпарасида тўхтади.

– Мана. Агар лозим бўлса, ҳарбийини ҳам кўрсатишим мумкин. Улар доимо чўнтагимда. Биз, уруш катнашчилари, ҳар қанақа бўлмағур нарсаларни деб тирғилишларига қўниқиб қолганмиз.

Инспектор кесатикка эътибор қилмай, гувоҳномани рўйхатдан ўтиш бланки билан солиштирди. Сўнг курсида судланувчилар ўриндиғида ўтирган каби ортига ўгрилиб олган Кристинага тезгина кўз ташлаб, мулоийимгина деди:

– Сиз хонимни шахсан биласизми... яъни... у билан кўпдан буён танишмисиз? – Унинг хушмуомала бўлишга уринаётгани яккол кўриниб турарди.

– Албатта, – жавоб қайтарди Фердинанд.

Инспектор ҳарбийчасига ҳурмат бажо келтириб, эшикка бурилганда ер билан битта қилинган, фақат ўзининг бир оғиз сўзи туфайли омон қолган

Кристинага кўз ташлаб олган Фердинанд ғазаб билан у томонга кадам ташлади.

– Сўрашга рухсат этинг... мана шу каби тунги боскинларни “Бристоль” ва Рингдаги бошқа меҳмонхоналарда ҳам амалга оширасизларми ёки факатгина шу ердами?

– Сизга маълумот бериш мажбуриятини олмаганман, факат буйрукни бажармоқдаман. Жудаям тирғилмаганим учун миннатдор бўлинг, ахир хонимингиз ҳақида рўйхат дафтарида ёзилган маълумотлар унчалик ҳам, – инспектор шу сўзларга алоҳида ургу берди, – унчалик ҳам асосли бўлмаслиги мумкин.

Фердинанд муштларини қисди, уни ғазаб бўғиб бормоқда эди ва ҳукумат вакилининг тумшуғига солиб қолмаслик учун уларни ортига яширди. Бироқ бунақа қизиққонликларга кўникиб кетган шекилли, инспектор унга қараб кўйишни ҳам ўзига эп кўрмай, ортидан эшикни ёпди. Қутуриб кетган Фердинанд ўриндикда ўтиргандан ҳам кўра жонсиз танага ўхшаб унга мук тушган Кристинанинг шу ердалигини бирдан эслай олмади, сўнг елкасини меҳр билан силади.

– Кўрдингми, исмингни ҳам сўрамади... Одатдаги расмиятчилик... бироқ мана шу расмиятчилик билан одамнинг ҳаётини заҳарлаб, жонидан тўйишигача олиб боришади. Бир ҳафта аввал ўқигандим... ҳа, ёдимга тушди... бир қиз деразадан ўзини ташлабди, полицияга элтишади, таносил бўйича текширадилар... онамга хабар қилишади, деб қўрққан... ва бундан кўра учинчи қаватдан ўзини ташлашни афзал билган... Бу ҳақда газетада ўқигандим – икки қатор, бор-йўғи икки қатор маълумот... Чиндан ҳам арзимайдиган воқеа – ахир биз кимнингдир арзандалари эмасмиз-ку... жуда бўлмаганда, олдинги замонлардагидек умумий эмас, алоҳида қабрга дафн этишади... ҳа, бу одатий ҳол... бир кунда ўн минглаб одам ўлади, ўша биргина қиз ким бўлибди! Қўшимчасига биз билан бўлган каби нени исташса, шуни қилса бўладиган тоифадан бўлса. Албатта, яхши меҳмонхоналарда бунақа инспекторлар пошналарини бир-бирига уриб, ғоз туришади. Хонимларнинг қимматбаҳо буюмларини ўғирламасликлари учун изкувар саклашади, у ёқда ҳеч кимнинг ортидан пойламайдилар... Мендан эса уялиб ўтириш шарт эмас.

Кристина бошини янада пастроқ эгди ва беҳосдан мангеймлик олмон кизнинг сўзларини ёдга олди: “...бу ерда тун бўйи хонадан хонага кезиб юрадилар”. Яна бир нима ёдига тушди: кенг-мўл, қордек оппоқ тўшаклар ва тонгги нур, резинадан ясалгандек осон ва сассиз беркилувчи эшиклар, юмшоқ гиламлар ва каравотинг тепасида гулдон. Албатта, у ёқда ҳамма нарса гўзал ва осон эди, бунда эса...

У ижирғанганидан сесканиб кетди, Фердинанд эса қандай ёрдам беришни билмай, маъносиз сўзларни қайтаргани-қайтарган эди:

– Жоним, тинчлан, тинчлансанг-чи. Ҳаммаси ўтиб кетди.

Бироқ қотиб қолган вужуд кафти остида дийдирашда давом этар, ичида бир нимаси узилиб кетгандек, асаблари ҳаддан зиёд босимга дош беролмай, шамолда қолган телеграф сими каби титрамоқда эди. Кристина унинг сўзларини эшитмас, эшикдан эшикка, одамдан одамга қараб давом этувчи кадам товушларига кулоқ тутарди.

Энди улар учинчи қаватда. Эшик қаттиқ такиллаб, “Очинг! Қонун номи билан буюраман!” – деган сўзлар янада қаттикроқ янгради. Шун-

дан сўнг кискагина сукунат чўкиб, Фердинанд ва Кристина кулокларини динг қилишди. Ана, эшикни яна гумбурлата бошладилар, лекин бу сафар букилган бармок билан эмас, мушт билан. “Очинг! Очинг!” – амиро-на дўриларди товуш. Афтидан, ўша хонадагилар бўйсунмокчи эмасди. Хўштак чуриллаб, зинадан юқорига қараб кўтарилаётган оёқларнинг та-пир-гупури эшитилди. Тўрт, олти, саккизта мушт бараварига ура бош-лади: “Зудлик билан очинг!”. Шундан сўнг кулоқни қоматга келтирувчи зарба товушлари, ёғочнинг қасирлаб сингани ва аёл кишининг юракларни эзувчи, бутун уйни тешиб юборадиган чинкириғи янгради. Йиқилаётган курсилар тарақлаб, кимдир бошқа биров билан олиша кетди, таналар тош тўлдирилган қопдек ерга гурсиллаб урилди ва аёлнинг чинкириғи энди бўғик увуллаш билан алмашинди.

Кристина ва Фердинандга бу ҳолат ўзларида рўй бераётгандек туюл-мокда эди. Кутуриб кетган қандайдир бир эркак полициячи билан оли-шар, ярим яланғоч хотин машки олинган усул билан қўлини қайириб олишгани боис билангланганча, ит кўмагида овланган жонивордек чинкирарди: “Бормаيمان, бормаيمان!”. Олишиш пайтида уриб синди-рилган бўлса керак, чил-чил бўлган ойна жаранглаб кетди. Мана, хо-тинни энди икки ёки учовлашиб, пол узра судрай бошлашди – унинг типирчилаши, судраб кетаётганларнинг пишкириши деворнинг нариги томонидан эшитилиб турарди. Мана, уни энди йўлак ва зина бўйлаб судрамоқдалар, юраги ёрилган жабрдийданинг ох-воҳи борган сари секинлашиб, бўғилиб бормокда: “Бормаيمان, бормаيمان! Қўйиб юбо-ринг! Ёрда-а-ам!”. Ниҳоят, пастга олиб тушдилар, шекилли, саси ўчди. Тамом. Қўшча қафасга солинганди.

Яна жимлик чўкканига қарамай, ваҳима бутун уйни тумандек қоплаб олганди. Фердинанд чўкиб ўлган одамдек ялпайиб, ҳаракатсиз қотган Кристинани курсидан турғизиб, муздек пешонаси, қуруқ ва ҳиссиз лаб-ларидан ўпгандан сўнг ётқицаётганда, кизнинг қалби бўм-бўш бўлиб, беҳол, юзтубан тўшакка йиқилди.

– Кетамиз! – пичирлади у ниҳоят кўзини очиб. – Мени бу ердан олиб кет, энди бу ерда бир сонияга қолишга ҳам қурбим етмайди. – Сўнг беҳос-дан, жонидан тўйган одам каби, унинг қаршисида тиз чўкди. – Кетамиз, ўтинаман сендан, бу лаънати уйдан кетайлик!

– Жоним, қаёққа ҳам борамиз... соат эндигина тўртдан ошди, поезд ке-тишига яна икки ярим соат бор. Қаёққа борамиз, яхшиси, шу ерда бироз дам ол.

– Йўк, йўк. – Кристина ғижимланган тўшакка ақлдан озгандек, ижирғаниб нигоҳ ташлади. – Кетайлик, кетайлик бу ердан! Сўнг қайтиб ҳеч қачон... мана шу каби... ҳеч қачон!

Полициячи пастда эшикоғасининг иш столидаги рўйхатлар дафтарига алланималарни ёзмокда эди. У нигоҳини кўтариб, зинадан тушиб кела-ётган жуфтликка шунақа ўткир, найзадек тешувчи зийрак кўз ташлади-ки, чайқалиб кетган Кристинани Фердинанд аранг тутиб қолди, бироқ бу пайтда полициячи қозғалар устига яна мункайиб олганди.

Кўчага чиққанларида ниҳоят озодликни ҳис этган Кристина яна бир бор умр ато этилгандек, роҳатланиб нафас олди.

Тонгтача ҳали анчагина вақт бор эди. Фонуслар ёнишдан чарчаганга ўхшар, гўё ҳамма-ҳамма нарса: тор кўчалар – бўшаб колганидан, уйлар – зулмат қаърига чўкканидан, дўконлар – беркитилганидан, дайдиб юрган бир неча кимса эса – ўзларини кўтариб юрганидан чарчагандек эди. Отлар бошларини пастга эгганча, оғиркарвон йўртиш билан деҳқонларнинг сабзавот юкланган қатор араваларини бозорга элтар ва ўзларидан келаётган нам, нордон ҳидни йўлида дуч келган одамнинг юзига елпиб ўтарди. Кейинроқ сут фургонлари тош ётқизилган йўл бўйлаб бидонларини тарақлатганча чопкиллаб ўтди ва ҳамма нарса яна жимиб, кўримсиз ва ғамгин бўлиб қолди. Ҳар-ҳар замонда учраб қолувчи йўловчиларнинг – новвойнинг шогирдлари, канал тозаловчилар ва яна аллақандай ишчиларнинг чехраси гўё кулранг никоб таккандек уйқусираган, зардали. Уларга қараб турган Кристина ва Фердинанд тонголди кайфиятни – уйқусираган шаҳар ва ишга шошилаётган одамларнинг ўзаро зиддиятини ниҳоятда ўткир ҳис қилдилар. Зулмат аро, вокзал томон жимгина юришди. Ўша ерда, бошпанасизлар ғарибхонасида ўтириб, дам олиш мумкин.

Кутиш зали бурчагидан жой олдилар. Атрофдаги эркагу аёл сумка, тўрва ва тугунларига ўраниб ўриндикларда ухлашар ва ўзлари ҳам тақдир амри билан бўшлиқ аро сочиб юборилган ғижим тўрваларга ўхшардилар. Ташқаридан дам-бадам пихиллаган, шарақлаган товушлар эшитиларди. Демак, локомотивларни у издан бу изга олиб ўтишмоқда, қозондаги бўғни текшириб, вагонларни бир-бирига улашмоқда.

– Бўлиб ўтган ишларни кўп ўйлама, – деди Фердинанд. – Унут, янаги сафар бундай бўлмаслигига ҳаракат қиламан. Ранжиганингни кўриб турибман, аммо бунда менинг айбим йўқ.

– Ҳа, албатта, – деди киз тўғрига қараб, – айб сенда эмас. Лекин, кимда? Нега биз билан доим шунақа бўлади, ахир биз ҳеч кимга ёмонлик қилмадик-ку?.. Қадам қўйишга улгурмайсан, бирдан ташланиб қолишади... Ҳаётдан ҳеч қачон кўп нарса талаб қилмадим, бир мартагина таътилда бўлдим. Бир-икки ҳафта одамлардек, хурсандчилик билан, ғам чекмай дам олишни истовдим, бироқ кутилмаганда онам вафот этди... мана шу сафар ҳам бир мартагина... – Кристина жим бўлиб қолди.

– Азизам, озгина эсли бўл, ахир ҳеч нима бўлмади-ку... кимнидир ахтаришди, хужжатларни текширишди, буларнинг бари мутлақо тасодиқ-ку...

– Албатта, бор-йўғи тасодиқ. Бироқ бўлиб ўтган воқеа моҳиятини сен тушуна олмайсан – бунинг учун аёл бўлиб туғилиш керак. Бу борада аёл нимани ўйлаётганини тасаввур ҳам қилолмайсан... ахир ҳар қанақа киз, ҳатто қизалок ҳали ҳеч нимани тушунмай туриб бу нарса қачон бўлмасин рўй беришини орзу қилади. Бир кунмас бир кун ўзига ёқадиган, севадиган эркак билан ёлғиз қолади... Бу ҳақда киз зотининг ҳаммаси ўйлайди ва дугоналари неча марталаб айтиб берганига қарамай, қандай рўй беришини тасаввур қила олмайди. Аммо ҳар қандай аёл, ҳар қандай қиз буни байрамдек... жуда гўзал бир нарсасек... ҳаётдаги энг гўзал нарсасек қабул қилади... Тўғриси, қанақалигини ўзим ҳам аниқ айта олмайман... шундай бир нарсаки, дейлик... айнан шунинг учун яшаб юрибсан, айнан шу ҳаётингга маъно берадигандек. Бу ҳақда йиллаб орзу қиласан, шақлини хотиранда чизасан... йўқ, чизмайсан... бу ерда чизадиган нарса-

нинг ўзи йўқ. Бу ҳақда ўйлаш ҳам мушкул, энг латофатли ходисадек орзу қиласан — ғира-шира, ноаниқ ҳиссиёт... Ва марҳамат: буларнинг ҳаммаси ўрнига даҳшат, разиллик, бадномлик... Йўқ, ҳаммаси шармсор бўлиб турганда бунинг имкони йўқ, имкони йўқ... ахир ҳаммаёқни булғаб ташлаган бўлсалар, оёқости қилган бўлсалар, буни қайта тиклай олмайсан, ҳеч қачон...

Фердинанд унинг қўлини силади, лекин Кристина сезмаётгандек, қарахт бўлганча нигоҳини искирт полга тикди.

— Ўйлаб кўр-а, буларнинг бари фақат пулга, жирканч, кишининг нафратини кўзгатадиган пулга боғлиқ. Икки-учта қоғоз пул ва биз машинада шаҳардан ташқарига чиқишимиз мумкин эди... Ортингдан кузатишмайдиган жойга, фақат иккимиз ёлғиз қолардик... Ох, ҳеч бир кемтиги йўқ эркинлик нақадар соз, роҳат... Албатта, сен ҳам ўшанда ўзингни бошқача ҳис қилардинг, ҳеч нима хижолатга солмасди, оғир ботмасди... Бирок биз бошпанасиз итлардек бировнинг бостирмасига кириб олишга мажбурмиз. У ердан эса калтак билан ҳайдаб чиқаришади... Эй худо, бунинг бари шунчалик даҳшатли бўлишини билганимда эди... — Кристина Фердинанднинг юзини кўриб, тезда қўшиб қўйди. — Йўқ, йўқ, сенинг айбинг йўқ. Шунчаки мен ҳануз ваҳимадан кутулолганим йўқ. У менинг жиесму жонимда ўтирибди... Дилим нега бунчалар хуфтонлигини энди тушунасан. Озгина вақт бер, ўтиб кетади...

— Лекин келасанми... яна келасанми?

Фердинанднинг саволида янграган ҳадик дастлабки илиқ чорлов сингари хуш ёкди.

— Ҳа, — деди Кристина. — Келаман, шубҳаланма. Янаги якшанбада, фақат... Ахир нима демокчилигимни биласан-ку... биргина ўтинчим шуки...

— Албатта, — хўрсинди Фердинанд, — тушунаман, тушунаман.

Кристина жўнаб кетгандан сўнг у тезда буфетга йўл олди ва устмает ичилган икки қадах ароқ қакраган томоғини ўтдек куйдириб, вужудига яна илиқлик югурди. Кўчага чиққач, қадамини борган сари тезлатаркан, кўзга кўринмас рақиби билан олишаётгандек қўлларини силқир, ўткинчилар эса унга ажабланиб қарашарди.

Аслида камтарин ва босиқ ўнбоши ўша куни қўл остидагилар билан терс муомалада бўлгани, ҳар нимани баҳона қилиб, зарда қилганига қурилишда ҳам этибор беришдан бўлса, Кристина ўзининг почтасида илгаригидек дили хуфтон, иш вақти тезроқ тугагини жимгина кутарди. Ҳар иккиси ҳам бир-бири ҳақида севги ва иштиёқ билан эмас, аллақандай раҳмдиллик ва ҳамдардлик билан ўйлашарди. Одам маҳбуби эмас, балки бошига ўзиникидек кулфат тушган инсон ҳақидагина мана шунақа ўйлайди...

* * *

Ўша илк учрашувдан сўнг Кристина ҳар якшанба Венага қатнайидиган бўлди. Бу унинг бирдан-бир дам олиш куни, ёзги таътилдан аллақачон фойдаланиб бўлинган. Иккиси бир-бирини жуда яхши тушунарди. Муҳаббатнинг бутун борлиқни ўз ичига олувчи, тўлиб-тошган умидидан баҳраманд бўлмоқ учун ҳар иккиси ҳам ниҳоятда чарчаган эдилар. Туш-

кун кайфиятда бўлсалар-да, иккови бир-бирини топганидан, кимгадир ишониш мумкинлигидан мамнун эдилар. Иккови ҳам мана шу якшанба учунгина пул йиғишарди. Зеро, бир умрлик тежамкорликдан воз кечиб, чиким устида титраб-қақшамай, ҳар бир шиллинг устида тавалло қилмай ресторан, кафе, кинога киришни, шу кунни биргаликда ўтказишни исташар, айтадиган сўз ва туйғуларини бутун ҳафта мобайнида авайлаб-асрашарди. Кимдир чин юракдан, берилиб, ҳамдардлик билан ўзини тинглашига аввалдан ишонган ҳолда бир-бирига нималар айтишни ўйлаб кўярдилар. Йиллаб давом этган етишмовчиликлардан сўнг шунинг ўзиёқ кўп нарсани англатар, чидам билан душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, жума ва шанбани ҳисоблаганлари ҳолда, жимитдек бахтни кутиб яшардилар.

Ўзаро муносабатларида маълум маънода масофа сақлаган ҳолда одатда маҳбублар лабидан енгилгина учиб чикувчи маълум сўзларни тилга олишмас, тўй ҳақида ва умрбод бирга бўлиш ҳақида гап очмасдилар. Одатда Кристина тўққизлар атрофида етиб келарди. Шанбадан якшанбага ўтар кечаси у Венада тунаб қолишни истамас, бир ўзи учун меҳмонхона номери қимматлик қилар, иккиси учун олишга эса кўрқарди – ўша ваҳимали онлар ҳали ёдидан чиқмовди. Фердинанд кутиб олганидан сўнг иккиси кўча бўйлаб сайр этиб, хиёбондаги скамейкаларда ўтиришар, электр поездда шаҳардан ташқарига чикиб, тушлик қилишар ва ўрмонда дайдиб юришарди.

Бир-бирига қараб тўймай кўкламзор бўйлаб сайр этишдан шодланишар, ҳаётдаги энг оддий, энг ночорларнинг ҳам ночорига тегишли нарсалардан – кузнинг мовий осмони ва тилларанг офтобдан, гулдаста ва ўзлари учун байрам бўлмиш ҳафтанинг бўш кунидан бахт туярдилар. Шуларнинг ўзи улар учун кўп нарсани англатар ва ҳаётдан сабоқ чиқарган, камсуқум инсонларнинг чексиз қаноати билан ҳар сафар навбатдаги висолни кутишарди.

Инсонларга саховат кўрсатишдан чарчаган куз бу сафар октябрнинг сўнгги якшанбасида довул тухфа этиб, кўкда булут тўплади. Эрталабдан қуйишни бошлаган ёмғир остида қолган Кристина ва Фердинанд ўзларини бу оламда ортикча деб ҳисоблардилар. Кун бўйи ёмғирпўшда, соябонсиз кўчада тентираб бўлмайди-ку. Гавжумлиги ва бегона одамлар борлигидан гурунглашиб ҳам бўлмайдиган, фақат стол тагидангина оёқларни бир-бирига яширинча теккизиб, умринг, бебаҳо умринг ўтиб бораётганини изтироб билан ҳис қиладиганинг кафеда ўтиришнинг маъноси йўқ эди. Бунинг устига кишига алам қиларди.

Ўзларига нима етмаётганини иккиси ҳам тушунарди. Кулгили даражада оз нарса: фақат бугун учунгина керакли каталакдек хона, танҳоликнинг аллақандай уч метри ва тўрт девори! Бир-бирига талпиниб турган бир жуфт навкирон вужуд учун шалаббо бўлган эгни-бошда кун бўйи шаҳар бўйлаб тентираш ёки одам тўлиб-тошган кафеда ўтириш бемаънилик эканини иккиси ҳам тушунарди. Биргина кеча учун яна бир марта хув ҳалигидақа хонани ижарага олишга эса юраклари бетламасди. Бунақа учрашувлар учун алоҳида хона ижарага олиш Фердинанд учун энг мақбули эди. Бирок унинг маоши бор-йўғи бир юз етмиш шиллинг бўлиб, аллақандай кампирга тегишли хонага бир эшикдан қириладиган каталакда яшар, ишсиз юрган пайтларида оккўнгил кампир на яшагани,

на емаги учун пул олманидан ҳали унга ҳам икки юз шиллинг қарздор эди. Бинобарин, агар ойма-ой тўлаб борганда ҳам, уч ой тўлмай қарзидан қутула олмайди. Ўзининг ночорлиги ва қарзлари ҳақида у ҳатто энг яқин одами, Кристинага оғиз оча олмасди. Пул билан боғлиқ муаммолар кампирнинг уйидан қўчиб, бошқа жойни ижарага олиши учун халакит бераётганини Кристина балки англаб ҳам тургандир. Жон-жон деб пул таклиф қилган ҳам бўлармиди, бироқ унинг эркаклик ҳамиятига тегишдан қўчиб, индамасди.

Шунинг учун ҳам ёмғир тўхтайдими-йўқми деган ўйда, роса тутунга тўлган танобийлар деразасидан кўчага маъюс термилиб ўтиришар эди. Пул бор пайтда унинг чек-чегарасиз кучи ва у йўқ пайтда янада қудратли таъсирини, озодликнинг фақат пулгина тақдим этишга қодир сурурини ва иблисона маккорлик билан озодликдан воз кечишга мажбур этгувчи ҳам пул эканини иккиси ҳам ҳис қиларди. Тилларанг пардалар тутилган ёруғ деразалар ортида юз минглаб эркаклар борлиги ва ҳар бирининг бошпанаси ва суюкли ёри мавжудлигини тасаввур этардилар. Ўзлари эса бошпанасиз, ёмғир остида бемақсад дайдиб юришга маҳкум эканлигини тонг ғира-ширасида ҳис қилганларида, иккисини ҳам ғзаб қулғаб оларди. Табиатда денгизгина мана шундай бешафқат – сув ичидасан, бироқ чанқокликдан нобуд бўлишинг мумкин.

Шаҳарда жуда кўп ёруғ, иссиқ, юмшоққина қаравотли, кўздан пана ва сокин хоналар мавжуд. Уларнинг қанчаси бўш ётганини санаб санаётганда ета олмассан балки. Фақат икковида ҳеч бўлмаса бўса олгани бир сонияга бир-бирининг пинжиги кириш учун, танларини қуришиб бораётган чанқокни қондириш учун ҳеч нима йўқ. Бутун оламга қаратилган бемаъни қаҳрни совутиш учун ҳам. Умр мудом мана шундай давом этмаслигини ўйлаб ўзини ўзи юпатишдан бошқа уларда ҳеч қандай чора қолмади ва мана – иккиси ҳам ёлғон гапиришни бошлади. Кафеда ўтириб эълонларни ўқиётган Фердинанд неларнидир белгилаб қўйгач, ажойиб ўринга зўр имконияти борлиги ҳақида қизга шунчаки бир гапдек маълум қилди. Эмишки, ўзи билан бир полкда хизмат қилган дўсти қаттақон қурилиш фирмасининг қотибиятига ишга олишни ваъда қилибди, у ерда шунчалик кўп маош оладики, ўқишни давом эттириши ва ниҳоят, меъмор ҳам бўлиши мумкин. Ўз навбатида Кристина ҳам Венага ўтказишлари ҳақида почта маъмуриятига ариза билан мурожаат қилганини гапира бошлади (лекин бу рост эди). Амакиси эса қўмаклашишга ваъда берибди, унинг шаҳарда обрўли танишлари бор эмиш. Бир-икки ҳафтадан сўнг жавоб ҳам келса керак. Ижобий жавоб қилиши эҳтимоли жуда катта.

Бироқ амакиси уни аслида қандай кутиб олгани ҳақида қиз индамай қўя қолди. Бир куни кечки соат тўққиз яримларда у яшайдиган уйга борганди. Оқиб деразаларидан эшитилаётган шовқинга қараганда, бутун оила бир жойда. Кристина қўнғирок тугмачасини ишонч билан босди. Бир неча дақиқа ўтиб хиёл асабийлашган амакиси дахлизга чиқиб келди ва таассуф билдирди: бахтга қарши, Кристина келинотиси ва амакиваччалари сафарда бўлган пайтда қелиб қолди. Қиз уларнинг илгичдаги пальтолларини кўрган ва амакисининг гапи ёлғон эканини сезиб турарди. Унинг ўзи эса икки нафар жўрасини кечки овқатга таклиф қилган ва шу боис қабул қила олмаскан. Бироқ агарда Кристинанинг бирон илтимоси бўлса... Илтимос баён этилгач, тинглаган амакиси: “Ҳа, ҳа, албатта” –

деди. Кристина унинг нега чўчиётганини аниқ билиб турарди – пул сўраб келган дея фараз килмоқда ва имкон борида тезроқ ундан қутулмоқчи.

Буларнинг бари ҳақида Кристина сўзлаб ўтирмади, шусиз ҳам тушқун кайфиятда ўтирган одамни ноумид қилишнинг нима кераги бор. Ҳамма камбағаллар катори мўъжизага ишониб лотерея чиптаси сотиб олганини ҳам гапирмади. Ундан кўра Америкадаги холасига мактуб ёзиб юборгани ҳақида ёлғон тўқиш қулайроқ эди. Шу ернинг ўзида тузукроқ жой топишга кўмаклашиб юборар, ёки Америкага таклиф қилади. Ўшанда Фердинанд иккиси кетади ва балки бирон яхши ишга жойлашиб олишар – ахир эпчил, ишбилармон кишиларга у ёқда доимо эҳтиёж бор-ку...

Фердинанд тинглар экан, Кристина унга ишонмаётгани каби, у ҳам қизнинг гапларига ишонмасди. Мағзи пуч суҳбат ва ясама шодликни гўё ёмғир ювиб кетаётгандек, нигоҳлар эса тунд осмон рангини олган, улар учун фақат буткул ночорлик кундек очик ва равшан эди. Ахён-ахёнда рождество¹ ва миллий байрам ҳақида суҳбатлашардилар. Кристина шу муносабат билан икки кун дам олади, бирон жойга саёҳат қилиш мумкин, бироқ бунга ҳали анча бор. Ноябрь ва декабрь сўнгиди! Кутиш ва яна кутиш керак, узок вақт, ҳеч нимадан умид қилмай кутиш даркор.

Улар бир-бирини сўз билан алдар, бироқ қалбан алданмасдилар. Ёлғиз қолишни истаётган пайтинг сершовкин хонада ўтириш, дилинг, вужудинг ҳақиқат ва муҳаббатга ташна пайтда бир-бирига чўпчак сўзлаш қанчалар азоб эканини иккиси ҳам тушунарди.

– Келаси якшанба ҳаво очилиб кетиши аниқ, – дейди Кристина, – бир умр ёмғир ёғмайди-ку.

– Албатта, – жавоб қайтаради униси, – албатта очилиб кетади.

Аммо бу билан кўнгиллар қувонмасди. Бошпанасизларнинг душмани – қиш яқинлашмоқда. Яхши кунни кутмай қўя қол. У якшанбадан бу якшанбага қадар иккиси ҳам мўъжизага ишонар, бироқ у юз кўрсатмасди. Худди аввалгидек, фақат сайр этиш билан чекланишар ва бу висол онлари аста-секин лаззатдан қийноққа айланиб борарди. Баъзан уришиб ҳам қолишар, бироқ бу бир-биридан ранжигандан эмас, балки тақдирга нисбатан исёндан эканини тушунишар ва ҳар иккиси ҳам бундан уяларди. Олдинда турган янги висолни бутун ҳафта интиқлик билан кутишар, хайрлашаётганларида эса ҳаётларида нимадир нотўғри ва ақлга зид эканини янада теран ҳис этишарди. Ночорлик сабаб ҳар иккисининг қайноқ ҳис-туйғулари деярли музлаб бўлган, бироқ гарчи баъзан бир-бирига аранг тоқат қилиб туришса ҳам, орага ҳали совуқчилик тушмаганди.

* * *

Тунд ноябрь осмони яхши артилмаган дераза орқали хонани хира ёритиб, Кристина иш столида чиқимни ҳисобламоқда эди. Ҳар якшанба Венага катнай бошлагандан буён маоши учма-уч бўлиб қолди. Йўлқира, кафе, трамвай, тушлик, турли майда-чуйдалар. Харажат ортиб борар, соябон йиртилган, қўлқоп йўқолган ва ниҳоят – нима бўлганда ҳам аёл киши эмасми – янги блузка ва бир жуфт жимжимадор туфли харид қилинганди. Чиқим аслида унчалик кўп эмас, бор-йўғи ўн икки шиллинг. Гарчи у хув ўшандан ортиб қолган швейцар франклари билан керагидан ҳам ортик

¹ Рождество – насронийларнинг Исо пайғамбар туғилишига бағишланган байрами.

копланган бўлишига қарамай, барибир савол туғиларди – бўнак сўрамай ва қарзга ботмай ҳар якшанбалик учрашувни давом эттира оладими? Шундай экан, нажот йўли қайда?

Икки кун аввал, ўтган учрашув пайтида ёмғир ва шамол шунчалик ваҳимали эдики, кун бўйи кафе ва бостирма тагида кутиб туришга, ҳатто черков ичида беркинишга тўғри келди. Кристина шалоббоси чиқиб, ниҳоятда ҳолдан тойган ва эзилган ҳолда қайтди. Фердинанд илгари ҳеч бошидан кечирмаган тушқун аҳволда эди. Балки ишида нохушлик рўй бергандир, ёки бошқа сабаб бордир. Бироқ ўзини тутиши қуруқ, сал кам кўпол, ичидагини сиртига чиқармас ва камгап эдики, уришиб қолгандек, жимгина сайр этишди. Унинг қайфиятини бунчалик бузган нарсани нима эди? Кристина ижирғанишини яшира олмаётгани, яна худди ўшандай расвои радди бирон меҳмонхонага бормаётгани учун хафами? Балки бунга сабаб об-ҳаводир? Имконсизликдан у кафеда бунисига тентирашлари, висол дамларини ҳар қандай маъно ва қувончдан мосуво қилувчи лаънати бошпанасизликми хафалигига сабаб? Ўзаро муносабатларида нимадир сўнаётгани қизга сезилмоқда эди. Дўстлик эмас, биродарлик ҳам эмас, йўқ. Бироқ қандайдир куч ҳар иккисида баробар сусаймоқда эди. Энди иккиси ҳам бир-бирини орзу-умидлар билан алдашга журъат қилишмасди. Аввалига, шу билан бир-биримизга кўмаклашамиз, бир-биримиздаги ишончни қўллаб-қувватлаймиз, муҳтожликнинг боши берк кўчасидан чиқишнинг иложини қиламиз, дея ўйлашганди, бироқ энди бунга ишонишмас, киши эса гўё шафқатсиз ёвдек ўзининг рутубатли намлиги билан бостириб келмоқда эди.

Кристина яна қайда умид борлигини билмасди. Столининг чап тортмасида машинкада битилган хат. Венадаги почта маъмуриятидан кеча келган:

“17.9.1926 йил санаси билан олинган илтимосномангизга жавобан афсуслар билан шуни маълум қиламизки, ҳозирги пайтда Сизни Вена почта округига ўтказишнинг имкон йўқ. Зеро, вазирлик қарорига (рақам, сана) кўра Вена почта бўлимларида ходимлар сонини кўпайтириш кўриб чиқилмаган ва ҳозирги пайтда бўш ўрин йўқ”.

Бошқача бўлишини Кристина кутмаганди ҳам. Эҳтимол, амакиси илтимос қилгандир, эҳтимол унутгандир. У кўмак бериши мумкин бўлган бирдан-бир киши эди. Бошқа ҳеч кимдан нажот йўқ. Демак, бир ёки беш йил, балки бир умр бу ерда қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Олам мана шундай бемаъни яратилган.

У қўлидаги қаламни ўйнаб ўтираркан, бунини Фердинандга айтиш керакми-йўқми, дея ўйларди. Қизиқ, илтимосномаси нима бўлгани билан сира қизиқмади-я! Эҳтимол, бундан бирон иш чиқишига ишонмагандир. Йўқ, индамагани маъқул, индамаса, демак, ростдан ҳеч бир иш чиқмаган бўлади. Бу Фердинанд учун ортикча қайғу, холос. Ҳеч бир маъно йўқ. Бу ёғига энди ҳеч нимада маъно йўқ.

Эшик гичирлаганда Кристина қаддини ростлаб, стол устини йиғиштиришга тушди. Бунини у бирон киши кирганида ғайришуурий равишда қиларди – хомхаёлга берилмай, ишни ҳам қилиш керак, ахир. Бироқ ҳозир унга бир нарсани ғалати туюлди. Эшик авваллари бўлганидек, деҳқонлар кирган пайтлари сингари очилмади. Улар бостирма эшигини очгандек тараклатиб очадилар ва ортларидан гумбурлатиб ёпишади. Бу сафар эшик

охиста очилди – чўчигандек, енгил шабада туфайли бўлгандек, ниҳоятда секин, ошиқ-мошиқлари салгина ғичирлади, холос. Кристина беихтиёр бош кўтариб, кўркқанидан калтираб кетди. Фердинанд! Бу ерда кўришни ҳаммасидан ҳам кўра камроқ эҳтимол қилган одами ойнаванд тўсиқ ортида турарди.

Кристина ҳазилакам кўркиб кетмади. У ҳадеб Венага қатнайвермаслиги, яхшиси ўзи бу ерга келишини Фердинанд кўп марта таклиф қилган, бироқ бу ғариб идора ва хонаки иш жомасида йигитга кўринишдан уялганиданми, хуллас, аёлларга хос тортинчоқлиги ва орияти боис Кристина доимо эътироз билдирарди. Балки кишлоқдаги гап ташувчи аёллар ғийбатидан ҳам кўркқандир. Агар уни Венадан келган аллакандай йигит билан ўрмон ичида кўрса бека ва кўшни аёл нима дейди? Фуксталер эса жуда хафа бўлади. Мана, у барибир ҳам келибди, бу яхшиликка эмас.

– Хайрон қолаяпсанми? Кутмаганмидинг? – Бу саволларни кувноқлик билан беришни мўлжаллаганди, бироқ томоғидаги бир нима халақит бериб, товуши хириллаб чиқди.

– Нима? Нима бўлди? – сўради Кристина чўчиб.

– Ҳеч нима. Нима бўлиши керак эди? Шунчаки, бекорчи кун келиб қолди, ўйладим: бир марта бориб келсам нима қилибди! Хурсанд эмасмисан?

– Ҳа, албатта, – бидирлади Кристина, – албатта.

Фердинанд хонага кўз югуртирди.

– Демак, бу сенинг салтанатинг. Шёнбрунндаги меҳмонхона бундан ҳашаматли ва чиройлироқ, аммо бу ерда якка ўзинг ва тепангда хўжайининг йўқ. Нима, шунинг ўзи камми?

Кристина жавоб қайтармай, фақат бир нимани ўйларди: унга нима керак?

– Менимча, ҳозир тушлик пайти, шундайми? Балки озроқ сайр қилиб, суҳбатлашармиз?

Кристина соатга кўз ташлади. Чорак кам ўн икки.

– Лекин ҳозир эмас, оз қолди. Биласанми, фақат... менимча... бу ердан иккимиз бирга чиқмасак яхши бўларди. Бундаги одамлар қандайлигини сен ҳаёлингга келтира олмайсан. Мабодо, мени биров билан бирга кўриб қолишса, гап-сўз бошланади, дўкондор, хотинлар бараварига тирғилишади: “Ким билан эдинг? Йигитинг қаерлик?..” Мен эса ёлгонни хушламайман. Яхшиси, биринчи бўлиб чиқ ва Черков кўчаси бўйлаб ўнг томонга, тепаликкача бор. У ёқдан сўкмоқ бўйлаб тепага... йўқ, адашиб қолмайсан. Авлиё Михаил черкови томонга юр, у тоғ тепасида. Ўрмон қўйнида катта хоч турибди, кишлоқдан чиқишинг билан кўзга ташланади, рўпарасида – ўриндиклар. Ўша ерда ўтир ва мени кут. Ҳамма тушликка чиққанида, чошгоҳ пайти у ерда ҳеч ким бўлмайди ва... албатта, ҳеч ким бегона одамга эътибор қилмайди. У ерда фақат художўйлар бўлиб туришади. Кутиб тур, беш дақиқача ўтиб, ортингдан етиб бораман. Икки-уч вақтимиз бор.

– Бўпти, – деди Фердинанд. – Топаман. Ҳозирча хайр.

Эшик қия ёпилгандан сўнг ҳам унинг кескин, лўнда жавоблари оҳанги Кристинанинг қулоғи тагида турарди. Нимадир бўлган. Сабабсиз келмасди, ахир бугун унинг иш куни. Йўл ҳам текин эмас – олти шиллинг бу ёққа, олти шиллинг у ёққа. Албатта, қандайдир сабаби бор.

Ойнани тушираётган Кристинанинг кўллари титраб, эшик калитини аранг буради. Оёқлари эса кўрғошиндек оғир эди.

– Йўл бўлсин? – кизиксинди даладан келаётган Хубер исмли деҳкон аёл почтачи хонимнинг тушлик пайтида ўрмон томонга йўналганини кўриб. Бунакаси илгари сира бўлмаганди.

– Айлангани, – жавоб қайтарди Кристина. “Босган ҳар битта кадаминг учун изох беришинг керак, сендан бир сонияга ҳам кўз узишмайди!” Борган сари кадамини тезлатаётган Кристина кўркув ортидан таъкиб қилаётгандек, ниҳоят югургилаб кетди. Фердинанд тош скамейкада ўтирар, тепасида – кўллари хочга михланган, тиканли чамбар кийдирилган боши фожиали итоаткорлик билан ёнбошига осилган Исо. Йўнилган хоч тагидаги Фердинанд қайғули ҳайкалнинг бир қисмидек туюларди. Кўксига эгилган боши ва бутун қомати қаттиқ, чуқур ўйга чўмганида гўё тошга айлангандек. Қўлидаги таёк ерга чуқур ботган. Дастлабки кадам товушларини эшитмаган Фердинанд кейинроқ қаддини ростлаб, таёкни тортиб олди-да, бефарқ, ғамгин, меҳрсиз нигоҳ билан Кристинага боқди.

– Э-э, келдингми, – деди у. – Ўтир, бу ерда ҳеч ким йўқ.

– Хўш, нима бўлганини айтасанми? – сўради киз.

– Ҳеч нима. – У рўпарасига қаради. – Нима бўлиши керак эди?

– Мени қийнама. Кўриб турибман-ку. Бугун бекор экансанми, демак, нимадир рўй берган.

– Бекорман... ҳақсан, шекилли. Чиндан ҳам бекорман.

– Нега ахир... Ахир... ишдан бўшатишмагандир?

Фердинанд заҳархандалик билан деди:

– Бўшатишмагандир? Йўқ. Буни ишдан бўшатиш ҳам дея олмайсан. Бор-йўғи қурилиш тугади.

– Яъни... қанақасига, буни қандай тушуниш керак, нега тугайди?

– Тугаш бу – тугаш. Фирмамиз касодга учради, пудратчи ғойиб бўлди. Энди уни каллоб демокдалар, куни кеча эса товонини ялашаётганди. Мен шанба куниданоқ баъзи нарсаларни пайкагандим: ҳали ишчиларга маош келтиришмай туриб у ҳар ёкка узок-узок кўнғироклар қилди. “Ҳақимизнинг ярмини тўлашди, холос. Нима ҳам қила олардик, ҳисоб-китобларда хатолик ўтибди. Банкда керагига қараганда кам пул ёздиришди, душанба куни ҳаммасини тўлаймиз”, – деди фирма вакили... Душанба куни эса сарик чака ҳам келтиришмади, сешанбада ҳам, чоршанбада ҳам... Бугун ҳамма жойини тақа-тақ ёпишди, пудратчи қочиб кетди, қурилиш вақтинча тўхтатилди ва мана – менда ҳеч бўлмаганда бир марта ўйнаб қолишдек қулай имконият туғилди.

Кристина унга жонсиздек қараб турарди. Уни ҳаммасидан ҳам кўрқитаётгани, Фердинанд буларнинг барини бамайлихотир ва масхараомуз оҳангга гапирмоқда эди.

– Лекин қонунга биноан бундай вазиятда сенга товон тўлашлари керак, шундайми?

– Ҳа, қонунда шунга ўхшаш алланима бордек. Бўпти, кўрамиз. Ҳозир ҳатто почта маркалари учун пул тўлаш ҳам кўлларида келмайди. Узок муддатга берилган қарздан бир мири ҳам қолмаган, ҳатто ёзув машинкалари гаровга бериб юборилди. Биз-ку кутиб тура оламиз, вақтимиз бор.

– Энди нима қилмоқчисан?

Фердинанд таёғи билан ердан майда тошчаларни индамай кавлаб олди ва шошмай, бирин-кетин бир тўдага йиғди.

– Гапирсанг-чи ахир... нима қилмоқчисан? – деди буни кўриб турган Кристина ваҳимага тушиб.

– Нима қилмоқчиман? – Яна ўша қисқа, ғалати кулги. – Хўп, бундай пайтлари нима қилишади? Банкдаги маблағим ҳисобига яшайман. Тўғриси, бу ҳали қандай бўлади, билмайман. Сўнг, бир ярим ойдан кейин, ишсизларга бериладиган нафақадан маза қилиб фойдаланишга рухсат бўлади. Бизнинг Дунай бўйида жойлашган, худо ярлакаган мамлакатимиздаги уч юз минг киши кун кўраётгани сингари мен ҳам шу билан кун кўришга уринаман. Агарда бу мардонавор уриниш муваффақиятсизлик билан яқунланса, жон беришга тўғри келади.

– Сафсата! – Унинг совуққонлиги Кристинани жунбишга келтираётганди. – Буларнинг барини юракка якин олишнинг нима кераги бор? Сен ўрнингни топа олмас экансанми?.. Ахир сендайин одам ҳамма вақт ишга жойлаша олади, бирнинг ўрнига юз жой топади.

Фердинанд бирдан қизишиб, таёкни ерга урди:

– Мен эса ишга жойлашишни бошқа истамайман! Ҳикилдоғимга келди! Бу сўзнинг ўзиёқ мени кутуртириб юборади. Мана, нақ ўн бир йилдан бери жойлаштирадилар ва қайта жойлаштирадилар. Ҳар сафар бошқа-бошқа ишларга! Бирон марта ҳам ўзимни қониктирадиганига эмас. Тўрт йил қон кечдим, кейин эса, худо билади, яна қайларда тентирамадим. Ҳар гал ўзгаларнинг истагини бажарганман, ҳеч қачон ўз истагимга кўра эмас. Ҳар сафар ҳуштак товушини кутиб яшаганман: “Жўна! Бас! Бошқа жойга! Яна бошидан бошла, ҳар гал бошидан!” Бўлди, ортиқ бардош бера олмайман. Истамайман, жонга тегди.

Шошиб қолган Кристина уни гапдан тўхтатмоқчи бўлди, бироқ у кулоқ солмасди.

– Бардошим тугади! Кристина, сенга қасам ичаманки, бардошим тугади. Яна бир марта даллол идорага бориб, тиланчи сингари яна худди шундай бошқа бир қоғоз учун соатлаб навбатда тургандан кўра ўлганим яхши. Кейин қаватма-қават елиб-югуриш, ҳеч ким жавоб қайтармайдиган хатлар ёзиш ва эрталаб ахлат идишларидан йиғиштириб олишгагина лойиқ таклифларни ҳар томонга жўнатиш керак. Йўқ, мен итларга хос бу ҳаётга бошқа чидай олмайман. Сени пастдаги аллақандай қуйи амалдорнинг ёнига тушириб юбормагунларича қабулхонада тик оёқда турасан. У эса бирданига тушуниб олишинг учун калондимоғларча, яхшигина машқ қилинган совуқ, бефарқ табассум билан сенга бош-оёқ кўз ташлаб, кейин гапиради: “Нима ҳам қилардик, сизга ўхшаганлар юзлаб топилади. Умуман, сизни тинглаётганим учун ҳам раҳмат дейишингиз керак”. Сўнг, ҳар доимгидек юрагинг муз тортиб кутиб турасан. У эса беписандлик билан қоғозларингни варақлайди ва башарасига шундай бир ифода берадики, индамасанг, узатган қоғозларингга жон-жон деб тупурган бўларди. Ниҳоят, тантановор оҳангда дейди: “Сизни назарга олиб қўяман, эртага кириб ўтинг”.

Эртасига кирасан, индинига ҳам – бари беҳуда. Охир-окибат қайгадир жойлаштирадилар ва яна кетингга тегишади. Йўқ, бунга ортиқ тоқатим етмайди. Кўп нарсга чидадим: йиртиқ бошмоқларда рус кишлоклари бўйлаб етти соатлаб кезганман, қўлмақлардан сув ичганман, елкамда

учта пулемётни кўтариб юрганман, асирлигимда гадолик қилганман, жасадларни қўмганман. Ротадагиларнинг этикларини тозалаб, қорин ғами учун беҳаё фотосурат сотганман – қилмаган ишим қолмаган ва барига чидаганман. Зеро, бу ғурбатлар вақти келиб тугашига, қачон бўлмасин ўз ўрнимни топиб, биринчи, иккинчи пиллапоyani босиб ўтишимга ишонган эдим. Аммо биз кабиларни ҳар доим йўлдан супуриб ташлаганлар. Ҳозир шундай аҳволдаманки, бировдан бир нима сўрашдан қўра, яхшиси, уни отиб ташлай қоламан. Қабулхоналарда судралиб юришга ва меҳнат бир-жасида навбатга туришга менда куч қолмади. Ёшим аллақачон ўтгизда, энди бундай юра олмайман.

Кристина унинг елкасига қўлини қўйди, бироқ ниҳоятда раҳми келатганини йигит пайқашини истамас, тош қотган каби кизнинг шу ердалигини сезмасди.

– Мана, энди ҳаммасини билдинг, бироқ мени йиғи-сиғи қилгани келибди, деб ўйлама. Кўнгилчанликнинг менга кераги йўқ. Уни бошқалар учун асраб қўй, кимгадир асқотиб қолар. Энди менга ҳеч нима ёрдам беролмайди. Сен билан видолашгани келдим. Учрашиб юришимиздан энди маъно йўқ. Хижолат тортишинга йўл қўймайман, худоги шукр, ғурурим ҳозирча жойида. Энг мақбул йўл – бир-биримизга ташвишларимизни юкламай, яхшилиқча видолашайлик. Мана, сенга нимани айтмоқчи бўлиб келгандим... ва яна... барчаси учун миннатдорчилик билдириш учун...

– Фердинанд! – жон ҳолатда уни қучиб олди киз. – Фердинанд, Фердинанд, – такрорларди у ваҳима босган қўйи, айтишга бошқа сўз топа олмай.

– Хўп, ўзинг ростини айт, қандай маъно бор? Ахир лой кўчалар бўйлаб кезишимиз, кафедра серрайиб ўтириб, бир-биримизга ёлғон гапиришимиз ўзингга ҳам алам қилмайдими? Мана шу тарзда яна қанча давом этиши мумкин? Нимани кутиб яшаймиз? Мен ўттиз ёшдаман, бироқ ҳар ойда бир йилга қариётгандекман. Мен ҳаётни кўрмадим, фақат орзулар билан яшадим. Қачон бўлмасин даврим келиши ва янги ҳаёт бошланишига ишондим. Бироқ энди аниқ биламан – бошқа ҳеч нима ўзгармайди. Мен маҳв этилдим, энди қайтиб оёққа тура олмайман. Бундай одам билан тақдирингни боғлама – кераги йўқ... Опанг буни дарров англаб, унга тегмаслигим ва бошқа томонга бошлаб кетмаслигим учун Франц иккимизнинг ўртамизда туриб олди. Сени ҳам бекорга ёмон йўлга бошламайин. Демак, кел, муносабатимизга яхшилиқча, инсонларга хос тарзда яқун ясаймиз.

– Албатта, бироқ... бундан кейинги тақдиринг нима бўлади?

Фердинанд сукут сақлаганча, бутун диққатини жамлаб, таёқ билан ер қавлай бошлади ва Кристина пастга кўз ташлаб, унинг ҳаракатидаги ваҳимали маънодан қотиб қолди. У ерда чуқурча қовлаб, кириб кетишга шайлангандек, афсун қилингандек, ичига тикилиб турарди.

– Наҳотки сен... – гапини тугатолмай тутилиб қолди ҳаммасини тушунган Кристина.

– Ҳа, – бамайлихотир жавоб қайтарди Фердинанд. – Бу бирдан-бир оқилона йўл. Ҳаммасини бошидан бошлашга менда хоҳиш йўқ. Аммо яқунлаш учун ҳали қучим бор. Шу ишни қилганларнинг тўрт нафарини биламан. Бир зумда рўй беради. Юзларини кўрганман... кейинроқ.

Оккўнги, мамнун, очик чехралар. Унчалик кийин эмас. Мана шундай яшашдан кўра осонрок.

Кристина уни ҳамон кучиб турарди, аммо бирдан қўлларида мадор кетиб, пастга шалвираб тушди.

– Айтганларим сенга тушунарли эмасми? – сўради Фердинанд хотиржамлик билан қизга қараб. – Сен доимо мен билан очикчасига гаплашгансан-ку.

Бироз сукутдан сўнг Кристина очигини айтди:

– Худди шу ҳақда мен ҳам кўп бор ўйлагандим, фақат ҳаммасини сен каби ўзимга очик айтишга кўрққанман. Ҳақсан, энди бундай яшашдан маъно йўқ.

Фердинанд унга шубҳаланиб қаради, сўнг оҳангида тушқунлик ва умидворлик қоришиқ сўзлар билан деди:

– Журъат эта оласанми?..

– Ҳа, агар сен билан биргаликда бўлса. – Қиз бу сўзларни мутлақо хотиржамлик ва қатъият билан, худди сайр қилиш ҳақида гап кетаётгандек айтди. – Бир ўзимнинг журъатим етмасди, яна билмадим... бу қандай қилиниши ҳақида ўйлаб кўрмагандим, акс ҳолда, эҳтимол, аллақачон...

– Мен билан?.. – қувониб ғўлдиради Фердинанд ва кизнинг қўлини тутди.

– Ҳа, – аввалгидек хотиржам жавоб қайтарди қиз, – қачон хоҳласанг, аммо... биргаликда. Сени бошқа алдашни истамайман. Мени Венага ўтказишга рухсат беришмади, бу ерда, қишлоқда эса тамом бўламан. Шунинг учун, чўзиб ўтирмай, тез бўлгани яхши. Америкага ҳам ҳеч нима ёзмаганман, улар ёрдам беришмайди. Хўп, ўн-йигирма доллар юборишлари мумкин – лекин бу нима беради? Ҳақсан, азобланиб юргандан кўра, дарҳол шу ишни қилиш керак.

Фердинанд унга узоқ тикилиб турди. У қизга ҳеч қачон бунчалик меҳр билан боқмовди. Чехрасидаги қаҳрли ажинлар текисланиб, ғазабнок кўзларида эркаловчи табассум порлади.

– Мен билан ана ўшандай олис сафарга... бирга кетиш учун рози бўлишинг хаёлимга ҳам келмовди. Энди икки қарра енгил тортдим, ахир сендан хавотир олаётгандим-да.

Иккиси қўл ушлашганча ўтиришар, кўрган одам уларни севишганлар деб ўйларди. Гўё ҳозиргина никоҳдан ўтишган-у, хоч қаршисида никоҳни янада мустҳкамлаш учун сўқмоқ бўйлаб шу ерга кўтарилишган. Улар ўзларини ҳеч қачон бунчалик беғам ва дадил ҳис этишмаганди. Илк марта бир-бирига ҳамда келажакка ишонч пайдо бўлди. Улар қўлларини жипс-лаштириб, нигоҳларини бир-бирига қадаб узоқ ўтиришди. Чехралари очик, мамнун ва нузли эди.

– Айт-чи, бунини... қандай амалга оширасан? – секин сўради қиз.

Фердинанд орқа чўнтагидан револьвер чиқарди. Силлиқ пўлати но-ябрь куёшида товланган қурол қизга ҳечам кўрқинчли кўринмади.

– Чакканга тирайсан, – деди Фердинанд. – Кўрқма, қўлим бакувват, қалтирамайди... Сўнгра ўз юрагимга отаман. Бу мутлақо ишончли, энг йирик калибрли ҳарбийча револьвер. Икки бор янграган ўқ товуши-ни қишлоқда ҳеч ким эшитиб улгурмай, барчаси тугайди. Кўркишнинг хожати йўқ.

Қиз ҳеч бир ҳаяжонсиз, ишнинг кўзини биладиган одамнинг қизикиши билан револьверни томоша қилди. Сўнг нигоҳини скамейкадан бир неча метр нарида бўй чўзган, қора ёғочдан қилинган, Исо пайғамбар парчинланган қўйи уч кун азоб тортган улкан хочга қаратди.

– Бу ерда эмас, – ховлиқанча деди у. – Бу ерда эмас ва ҳозир эмас. Биласани... – Кристина йигитга кўз ташлаб, меҳр билан қўлини сиқди. – Бошланишига... сен билан бир мартагина бўлишни истайман... қандай керак бўлса, шундай... ҳадиксиз, ҳеч қанака ваҳимасиз... Тўлалигича бир окшом... биз бир-биримизга ҳали кўп нарсаларни айтишимиз керак... ви-долашув олдидан... холбуки, ҳаётда ҳеч қачон бу ҳақда гапиришмайди... Сен билан бўлишни истайман... тун бўйи... Саҳарда эса майли, топиб ола-веришсин бизни.

– Майли, – рози бўлди Фердинанд. – Ҳақсан, ҳаётга яқун ясашдан аввал ундан энг тотли нарсани олиб қолмоқ керак. Кечир, мен бу ҳақда ўйламаган эканман.

Улар яна жим қолишди. Енгил шабада юзларини сийпаб ўтар, ҳатто куёш бироз илитар, иккисининг ҳам кўнгиллари хотиржам ва ҳайратланарли даражада сокин эди. Шу пайт жомхона кўнғироғининг то-вуши уч бора янгради.

– Ўн бешта кам икки! – ховлиқиб қолди Кристина.

Фердинанд шарақлаб қулиб юборди:

– Мана биз қанақамиз – ўлиш учун журъатимиз етади, аммо ишга ке-чикишдан қўрқамиз! Мутелик қанчалар жон-жонимизга сингиб кетган. Ростдан ҳам, шу бемаънигарчиликдан халос бўлиш пайти келди. Наҳотки сен ишга бормоқчи бўлаяпсан?

– Ҳа, – деди киз. – Шуниси тузук. Ҳамма нарсани тартибга келтириб қўймоқчиман. Тентақлик... аммо йиғиштириб қўйсам, ўзим енгил торта-ман. Ҳали хат ҳам ёзишим керак. Яна, агар у ерда соат олтигача ўтирсам, йўқлигимни ҳеч ким сезмайди. Окшомда эса Кремс ёки Санкт-Пёльтенга борамиз, ёки Венага. Яхшигина номер олиш ва кечки овқат буюриш учун менда ҳали пул бор, бир мартагина бўлса ҳам одамлардек яшайлик. Буни шунчалар хохлаяпманки... фақат ҳаммаси гўзал, чиройли бўлиши керак... эртага тонгда топиб олганларида эса бизга барибир бўлиб қолади... Соат олтида ортимдан бор. Энди менга фарқи йўқ – қарашса қарайверишсин. Нима истасалар гапираверишсин ва ўйлайверишсин. Соат олтида эшик-ни беркитаман ва барча-барчасидан қутуламан... том маънода эркин бўламан... иккимиз ҳам эркин бўламиз.

Фердинанд ундан кўз олмас, кизда баногоҳ пайдо бўлган собитлик унга ёқиб бормоқда эди.

– Бўпти, – деди у. – Олтида. Ҳозирча эса сайр қилиб, яна бир бор олам-га боқаман. Кўришгунча.

Кристина қувонч билан сўқмоқ бўйлаб югургилади ва пастга тушгач, ўғирилди. Фердинанд унинг ортидан қараганча тепада турарди. Сўнг дастрўмолини олиб, силкитди.

– Кўришгунча! Кўришгунча!

Кристина идорасига кирди. Бирдан ҳамма нарса енгил бўлиб қолганди. Ёзув столи, ўзи ўтирадиган жой, стул, тарози, телефон, бир уюм қоғоз энди сира асабини бузмасди. Бу буюмлар энди гўё устидан қулиб, писмикланиб: “Минг марталаб, минг марталаб, минг марталаб”, – деяётгандек туюлмас, зеро, у эшик очиклигини, бир одим қўйса, озодликка чиқишини биларди. Оқшомнинг илк сояси тушар пайти ўтлоқдан уфуриб турувчи ўша ғаройиб, оидин сукунат сохибасига айланганди беҳосдан. У ҳамма нарсани ўйнаб қилаётгандек осонгина бажарарди. Бир нечта видолашув мактубини битди – опаси, почта маъмурияти ва Фуксталерга. Имлоси накадар чиройли экани, сатрлар канчалар текис ётиши ва сўзлар оралиғи бир хил эканлигига ҳайратланди. Мактаб давридагидек, уй вазифаларини бажараётганда маъносини тушунмай, тоза ва батартиб ёзганидек мактуб битарди.

Бир пайтнинг ўзида мижозларни ҳам ёдидан чиқармасди. Унга мактуб, жўнатмалар топширишар, ҳисобга пул туширишар, телефон сўзлашувига буюртма беришарди ва уларнинг ҳар бирига Кристина фавқуллода қуйинчаклик, илтифот билан хизмат кўрсатарди. У бу етти ёт бегона кишилар – Томас, деҳқон аёл Хубнер, ўрмончининг ёрдамчиси, чакана савдо дўкони эгасининг шогирди, қассобнинг хотинида ўзи ҳақида яхши хотиралар қолдирмоқчи эди. Бу аёлларга хос иштиёкнинг энг сўнгги, энг кичик зарраси эди. Унга: “Кўришгунча”, – дейишса, хотиржам жилмайиб қўяр ва самимият билан: “Кўришгунча!” – дея жавоб қайтарар, зеро, бутун борлиги энди бошқача ҳаво, ҳалос бўлиш ҳавоси билан нафас олмакда эди.

Сўнг чала қолган ишларини бажариб, қарзлар бўйича ҳисоб-китоб қилди, ҳисоб рақамларини ёзди, ажратди. Стол усти ҳали ҳеч қачон бунчалик батартиб бўлмаганди. У ҳатто сиёҳ доғини тозалаб, қийшайганча осилиб турган таквимни ҳам тўғрилаб қўйди. Ҳа, ўрнига келувчи ҳамкасби энди ҳеч нимадан шикоят қилолмайди. У хурсандлигида эса, ҳеч қандай шикоятга ўрин қолмайди – ўз ҳаётини тартибга солаётган бир пайтда бу ерда ҳам барчасини тартибга келтириши шарт.

Кристина ишга берилиб кетганидан вақтни ҳам унутиб қўйди ва остонада Фердинанд кўринганида ҳазилакам ҳайрон қолмади.

– Олти бўлдим? Эй худойим-эй, мен ҳатто сезмабман ҳам. Яна ўн-ийгирма дакикадан сўнг тайёр бўламан. Биласанми, барчасини шундай қолдириш керакки, ҳеч нимага тирғила олмасинлар. Фақатгина баланс натижасини чиқариб, ғазнани ҳисобласам бас, бутунлай ихтиёрингда бўламан. – Фердинанд ташқарида кутиб туришини айтганда у бош чайқади. – Йўк, йўк, шу ерда ўтир, пардани тушириб қўя қоламан. Бу ердан бирга чиқиб кетганимизни биров кўрганда ҳам, энди бунинг аҳамияти йўк. Эртага ажабланишларига ҳолат қолмайди.

– Эртага, – жилмайди Фердинанд. – Эрта бўлмаслигидан хурсандман. Ҳеч бўлмаганда биз учун. Сайр ажойиб бўлди: осмон, турфа ранглар, ўрмон... ҳа, сеvimли яратувчимиз унчалик ҳам ёмон меъмор бўлмаган. Бироз алмисокдан қолган демаса... аммо бирибир ҳам, менинг тимсолимдаги меъмордан тузук.

Қиз уни даҳлсиз худудга, ҳали биронта бегона одам қадам қўймаган ойна тўсиқ ортидаги хизмат ерига ўтказди.

– Курси таклиф қила олмайман, давлатимиз унчалик ҳам сахий эмас. Дераза рафига ўтириб, чекиб турсанг, ўн дақиқадан сўнг якунлайман. – Кристина енгил тортганча хўрсинди. – Ҳаммасига якун ясайман.

У рақамларни тез, устун кетидан устун қилиб натижалади. Сўнгра ён-майдиган шкафдан волинкага¹ ўхшаш қора сумкани олиб, пулларни санай бошлади. Уларни бешталиқлар, ўнталиқлар, юзталиқлар, мингталиқлар қилиб алоҳида-алоҳида тахлади. Кейин ўз ишининг устасига хос тарзда бармоқларини тили билан ҳўллаб, ҳар бир уюмдаги банкнотларнинг умумий миқдорини қалам билан белгилаб чиқди. Нақд пулларни ғазна дафтарчаси билан тезгина такқослади, кейин сўнгги, ҳалоскор натижани чиқариш учун кўкимтир қоғозларни санай бошлаган бир пайт, қутилмаганда нафас товушини эшитиб ортига ўтирилди. Фердинанд дераза рафидан тушиб, секингина стол ёнига келганча елкаси оша қараб турган экан.

– Нима дейсан?

– Рухсат берсанг, – бўғиқ товушда деди Фердинанд, – бир дақиқага биронтасини олсам. Мингталиқни кўпдан кўлимда тутмовдим ва умуман, бунча пулни аввал сира кўрмаганман.

У пулни олаётганда нафис бир нимани ушлаётгандек қўли титраганини Кристина пайқади. Унга нима бўлди? Кўк қоғозга шундай ғалати тикилиб турибдики, бурун катаклари титраб, кўзлари тушунарсиз тарзда йилт-йилт этмоқда.

– Қанча пул бор? Бу ерда ҳаммаси бўлиб қанча пул бор?

– Бугун негадир кам – ўн бир минг беш юз етмиш шиллинг. Аммо чорак сўнггида, миришқорлар солиқларини тўлашса ёки фабрика иш ҳақини ўтказса қирқ, эллик, олтмиш минг йиғилиб қолади. Бир гал ҳатто саксон минг бўлганди.

Фердинанднинг нигоҳи столга михланиб қолди. У кўркиб кетгандек, кўлларини ортига яширди.

– Ва сен... шунча пулни сақлаб туришга чўчимайсанми?

– Нимадан чўчишим керак экан? Деразалар панжараланган, қарагин, қанақанги йўғон темирлар. Иккинчи қаватда Вайденофлар истиқомат қилишади, ёнимизда сут дўкони, агар кимдир кирмоқчи бўлса, албатта эшитишади. Тунда эса сумкани шкафга беркитаман.

– Мен эса кўрккан бўлардим.

– Сафсата! Нимадан кўрқасан?

– Ўзимдан.

У нигоҳини қизнинг ҳайрат тўла кўзидан олиб қочди ва хона бўйлаб юра бошлади.

– Менинг бир соатга ҳам бардошим етмасди. Бу пул уюми ёнида нафас ҳам ола билмасдим. Эртадан кечгача санаган бўлардим. Мана, мингталиқ, қоғоздақа қоғоз, бироқ уни чўнтагимга урсам, уч ой, ярим йил, бир йил тараллабедод кун кечиришим ва нимани истасам шуни қилишим мумкин... Мана буларнинг ҳаммасига эса – қанча деб айтдинг? – ўн бир ярим мингта иккимиз икки-уч йил яшай олардик. Дунё кўрардик, ҳаётдан роҳатланиб умргузаронлик қилардик. Қандай истасак шундай, туғилганидан бери ҳеч нимага зорикмаган, оёқ-қўлига кишан урилмаган инсонлардек яшардик. Қўлингни узатсанг бас – озодсан... Йўқ, менинг бардошим етмасди, ақлдан озардим. Ҳамма вақт уларга тикилиб туриш, ушлаб кўриш, ҳидлаш ва бу пуллар инсониятнинг кишиларни эзиб-ян-

¹ Волинка – дам билан қалинадиган мусиқий асбоб.

чувчи тўмтоқ ихтироси бўлмиш олабўжига – давлатга тегишли эканини билиш – азоб... Мен аклдан озардим... калитни олиб шкафни очмаслик учун ўзимни тунда боғлаб қўйган бўлардим... Сен эса уларнинг ёнида бемалол яшаб юрдинг! Наҳотки бу ҳақда бирон марта ўйламаган бўлсанг?

– Йўқ, – қўрқиб жавоб қайтарди қиз, – сира ўйламаганман.

– Демак, давлатимизнинг омади келибди. Ҳа, ярамасларнинг омади доимо чопгани-чопган. Бўпти, бўл, – деди Фердинанд деярли ғазаб билан, – пулларни йиғиштир. Уларни қўришга бошқа тоқат йўқ менда.

Идорани тезгина беркитган Кристинанинг ҳам энди қўллари титраётганди. Иккиси бекат томон йўл олди. Аллақачон коронги бўлиб қолган, одамлар кечки овқатга ўтиришаётгани ёруғ деразалардан кўриниб турарди. Улар энг охирги уйни ёнлаб ўтишаётганда кулоқларига сокин, бир хил оҳангдаги гўлдираш эшитилди – кечки дуо ўқилмоқда эди. Улар гўё бирга эмасдек жимгина боришар, ортларидан фақат ўша хаёл соядек эргашарди. Уни жисмларида, атрофларида ҳис этишар, кўчадан бурилаётиб, кадамларини беихтиёр тезлатганларида ҳам ушбу соя ортлардан қолмаганди.

Охирги уйлардан ўтгач, бирданига зим-зиё жойга тушиб қолишди. Осмон ердан кўра ёруғроқ бўлиб, қуйган бармоқларни эслатувчи дарахтларнинг қоп-қора, яланғоч бутоклари гўё хавони чангалларди. Йўлда яккадудкам йўловчи ва аравалар учрар, бироқ улар деярли кўзга ташланмай, ғилдираклар ва кадам товушларигина эшитиларди, холос.

– Бекат томон бу ерда яна бошқа йўл борми? Ҳеч ким йўқ бирон бир сўқмоқ?

– Бор, – жавоб қайтарди Кристина, – ана, ўнгда.

Фердинанднинг тилга кириши Кристинага бироз енгиллик бахш этди. Кўркинчли қўлкадек товуш чиқармай, ўжарлик билан, почтаданок кадамбакадан эргашиб келаётган хаёлдан жилакурса бир дақиқага чалғиш мумкин. Фердинанд уни унутиб қўйгандек бир муддат сукут сақлади, ҳатто қўлини теккизмади ва кутилмаганда, осмондан тушгандек, савол янгради:

– Сенингча, ойнинг охирига келиб ўттиз минг йиғилиб қоладими?

Унинг нима демоқчи бўлаётганини бирдан англаган қиз ҳаяжонини билдириб қўймаслик учун катъий товушда деди:

– Бўлиши мумкин.

– Агар пул ўтказмалари сақлаб турилса-чи... Агарда солиқлар ва... яна сизларда бор-ку... ўшалар бир неча кун ушлаб турилса, ахир Австриямизда унчалик ҳам каттик текшириб ўтиришмайди, ўшанда қанча йиғилади?

Кристина ўйлаиб қолди.

– Қирк мингча йиғилиши аниқ. Эҳтимол, эллик минг чиқар... Аммо бунинг сенга нима кераги бор?..

– Негалигини ўзинг ҳам тушуниб турибсан, – жавоб берди Фердинанд ғижиниб.

Эътироз билдиришга қиз журъат қилмади. Фердинанд ҳақ, нега эканлигини тушуниб турибди. Сукут сақлаганча юришда давом этдилар. Шундоқ ёнларида қурбакалар эсини йўқотгудек қуриллар, ҳар хил товушларнинг бу қурамасидан кулоқларга ҳатто оғриқ қирарди. Фердинанд бирдан тўхтади.

– Кристина, билмасликка олишнинг иккимизга ҳам кераги йўқ. Аҳволимиз ҳаддан зиёд жиддий ва энг охиригача бир-биримиздан ҳеч нима яширмаслигимиз керак. Кел, биргалашиб ўйлаймиз. Хотиржам ўтириб, бафуржа мушоҳада қилайлик.

У сигаретасини тутатганида гугурт олови бужмайган чехрасини бир сонияга ёритди.

– Демак, фикр юритиб кўрамиз. Бугун биз жонимизга қасд қилмоқчи эдик. Ёки бўлмаса, газеталарда чиройли ёзганларидек, “ҳаёт билан видолашмоқчи” эдик. Бу нотўғри. Биз ҳаёт билан ҳеч ҳам видолашмоқчи эмасмиз – мен ҳам, сен ҳам. Фақатгина ғарибона турмуш тарзимиздан қутулмоқчи эдик, иккимиз учун бошқа йўл йўқ эди. Биз ҳаётдан эмас, кишининг қўл-оёғини ипсиз боғловчи, тоқат қилиб, ҳеч қайсига қочиб қутулиб бўлмас ночорликдан қутулмоқчимиз. Бор-йўғи шу. Револьвер энг охириги, бирдан-бир йўл эканлигига ишончимиз қомил эди. Аммо биз хато қилдик. Эндиликда, ҳеч бўлмаганда яна битта йўл мавжудлигини иккимиз ҳам биламиз. Энг сўнггисидан аввалгиси! Муаммо энди мана нимада: бу йўлга қадам қўйиш учун иккимизда ҳам журъат етадими? Биз уни қай тарзда босиб ўтамиз? – Фердинанд сигаретасини тортар экан, жим қолди. – Арифметика масаласини ечаётгандек барчасини хотиржам, ишнинг кўзини билган ҳолда тарозига тортиб кўриш ва ўйлаб олиш керак... Ўз-ўзидан маълум, сени нотўғри йўлга бошламоқчи эмасман. Ростини айтай: иккинчи йўл биринчисига қараганда кўпроқ довжурликни талаб қилади. Биринчисининг иши осон эди: бармоғингни босасан, ўқ овози янграйди – тамом. Иккинчи йўл оғирроқ, зотан, анчайин узун. У пайтда сониялар эмас, ҳафталар, ойлар мобайнида зўриқилишнинг лозим, ҳар доим яшириниб, беркиниб юришинга тўғри келади. Мавҳумликка бардош бериш аниқ нарсасига бардош беришдан кўра ҳар доим қийин кечган. Қисқа муддатдаги кучли кўрқув узок давом этувчи, ҳеч тугамайдиганидан енгилроқ. Олдиндан тарозига тортиб кўриш керак, бу босимга бардош беришга қудратинг етадими? Ўша нарса шунга арзийдими? Ҳаётга тезда нукта қўйиш шартмикин? Ёки ҳаммасини бошидан бошлаш керакми? Менинг фикрим шу.

Фердинанд юришда давом этаркан, Кристина беихтиёр унга эргашди. Уни оёқларининг ўзигина элтар, идроки эса жим эди. Фақат йигитнинг яна нимадир дейишини кутиб, ҳар битта сўзини пойлар, жуда кўркиб кетганидан фикрлашга ҳам қодир эмасди.

Фердинанд яна тўхтади.

– Тўғри тушун. Мен давлатимиз олдида заррача ҳам маънавий азоб ҳис этмай, ўзимни ундан мутлақо холи ҳисоблайман. У бизнинг олдимизда, бизнинг авлод олдида шунақанги ваҳшатли жиноятлар содир этдики, нима қилсак ҳам ҳақлимиз. Биз унга ҳар қанча зиён етказмайлик, бу жувонмарг этилган ёшлигимиз учун қасос бўлади, холос. Мабодо ўғирлик қиладиган бўлсам, ундан бўлак ким менга буни ўргатди ва шу йўлга бошлади? Уруш даврида буни реквизиция¹ ва экспроприация² деб, тинчлик шартномасида регресс³ деб аташарди. Агар қаллоблик қилаётган бўлсак, бу “санъат” учун кимдан миннатдор бўлмоғимиз даркор? Фақат ундан, “устозимиздан”! Уч авлод тўплаган пулларни қандай қилиб икки ҳафта

¹ Реквизиция – мулкни мажбурий равишда давлат ёки ҳарбий ҳокимият ихтиёрига ўтказиш.

² Экспроприация – мулкни тортиб олиш.

³ Регресс – таназзул.

ичида ахлатга айлантириш, оилага юз йилдан буён тегишли бўлган уй, ўтлоқ ва далаларни қандай муғомбирлик билан олиб қўйиш мумкинлигини давлатимиз исботлаб берди. Ҳатто кимнидир ўлдирадиган бўлсам, мени бунга бошлаган ва шундай тарбиялаган ким? Олти ой казармада ва бир неча йил фронтда ўлдиришга ўргатишди!

Худо шоҳид, давлатга қарши суд жараёнимиз аъло даражада бормоқда, биз барча маҳкамаларда унинг устидан ғалаба қозонамиз. Давлат ҳеч қачон ўзининг улкан қарзи, биздан олган нарсаларини қайтара олмайди. Давлатга нисбатан виждонан муносабатда бўлиш узоқ ўтган замонларда, у меҳрибон ҳомий, инсофли, тежамкор, ахлоқли кўринишда бўлган пайтларни мумкин эди. Эндиликда у бизга қарши аблахларча йўл тутдими, демак, ҳар биримиз аблах бўлишга ҳақлимиз. Англаяпсанми?.. Қасос олишга ҳақли эканлигимизга менда заррача шубҳа йўқ, сенда ҳам бўлмаслиги керак. Мен, ниҳоят, қонун бўйича асосланган, аммо улкан хурматга лойиқ давлатимиз ғазнаси беришни лозим топмаган ногиронлик бўйича нафақамни оламан. Иккимизнинг оталаримиздан ўғирланган пулларни оламиз. Биз тирик одамлардан тортиб олинган инсоний ҳуқуқларни ўзимизга қайтарамиз. Сенга онт ичаманки, виждоним кийналмайди. Ахир биз тирикчимизми ёки ҳаром қотдикми, давлатга ҳам асло фарқи йўқ-ку! Қанча олмайлик, камбағаллар кўпаймайди: давлат учун юз, минг, ёки ўн минглаб кўк қоғозчалар қамомади ўтлоқда сигир уч-тўрт чимдим ортиқча майса егандек сезилмайди. Бу мени сира хавотирга солмайди. Ўн миллион ўмарганимда ҳам банк бошқарувчиси ёки ўнлаб жангни бой берган генерал каби хотиржам ухлай оламан. Мен фақат иккимиз – сен ва ўзим ҳақимда ўйлайман. Аммо ҳожасининг ғазнасидан ўн шиллинг ўмариб, нега бундай қилганини ўзи ҳам билмаган ҳолда бир соатдан сўнг пулларни ҳавога совурадиган ўн беш яшар ўспириндек нодонларча иш тутмаслик керак. Бунақанги “тажрибалар” учун биз энди кексалик қиламиз. Бизнинг қўлимизда бор-йўғи икки дона қарта бор: ё униси, ё бунисига тикишимиз лозим. Ва танловни ҳам обдон ўйлаб олиш лозим.

Кўнглида борини айтгач, Фердинанд яна юришда давом этди. Унинг мияси қандай зўриқиб ишлаётганини Кристина сезиб турар, хотиржам, мантикий фикр юритиши, устунлиги ва ўзининг унга тобе эканлигини жуда чуқур ҳис этганидан, ҳатто хавотирга тушаётганди.

– Демак, шошмасдан, қадам-бақадм, ҳеч қанақа сакрашларсиз, ҳаёлпарастлик ва орзу-умидларга берилмай ўйлаб кўрайлик. Агар бугун жонимизга қасд қилсак, барчасидан бирданига халос бўламиз. Биргина ҳаракат ва ҳаёт ортда қолади... Умуман олганда, бу жуда кизиқарли фикр. Мен ҳар доим гимназия муаллимимизни эслайман. У тез-тез такрорлаб турарди: инсоннинг ҳайвондан бирдан-бир устун жиҳати шундаки, қачон ўлиши лозим бўлганда эмас, истаган пайтида ўла олади. Эҳтимол, ҳаётингда бир умр ўзинг эгалик қиладиган эркинлигинг шудир – ҳаётни тарк этиш эркинлиги. Аммо биз ҳали ёшмиз ва аслида нимани тарк этмоқчи бўлаётганимиз мағзини чақа олмаймиз. Моҳиятан, фақатгина ўзимиз кўниқолмаган, рад қиладиган ҳаётни тарк этмоқчимиз. Бироқ бизга ёқадигани ҳам бордир! Пул борлигида ҳаёт бошқача. Ҳарқалай мен шундай ўйлайман, эҳтимол, сен ҳам шу фикрдадирсан. Ҳамонки шундай экан, ҳаётни рад этишимиз – шошқалоклик. Демак, ўзимизнинг ҳуқуқимиз йўқ нарсага, бошқача айтганда, охиригача яшаб бўлинмаган ҳаёт ҳомиласига,

янги ва эҳтимол, ажойиб имкониятга қасди жон қилмоқдамиз. Ким билади, пул бўлса мендан тузукроқ шахс етилиб чиқармиди. Эҳтимол, менда бирон ниманинг уруғи қадалган-у, бироқ ҳали ниш урмай, манави майса каби нобуд бўлаётгандир. Ахир каминада ҳали нимадир ривожланиши мумкин эди-ку... Сенда ҳам, албатта... Сен, мисол учун, фарзанд кўришинг мумкин эди... Ким билади... Ажабланирлиси шундаки, буни биров билмайди... Тушунайсанми? Демокчимаанки... биз яшаган ҳаёт тарзи давом эттиришингга ҳам арзимайди. Якшанбадан якшанбагача, таътилдан таътилгача бўлган азоб-уқубатли ҳаётни айтаяпман. Бироқ, ким билсин, балки ҳаммасини ўзгартира олармиз. Бунинг учун фақат жасорат талаб этилади – ўзингни ўлдиришдан кўра каттарок жасорат. Нима бўлганда ҳам, агарда иш чаппасига кетса, револьвер ҳар доим ёнимда. Демак, нима деб ўйлайсан, қўлимизга ўзи оқиб келаётган пул олишимизга арзийдими-йўқми?

– Албатта, бироқ... уларни олиб, қаёққа борамиз?

– Хорижга. Мен тил биламан, французча гаплаша оламан, ҳатто жуда равон гапираман. Рус тилида бемалол гаплашаман. Озгина инглизча ҳам биламан, қолгани бир гап бўлар.

– Албатта, лекин... ахтаришади-ку... Бизни топа олишмайди, деб ўйлаяпсанми?

– Билмайман, буни ҳеч ким била олмайди. Эҳтимол, топишар ҳам. Эҳтимол, топа олишмас. Ўйлашимча, ҳаммаси, авваламбор, ўзимизга боғлиқ. Бардошимиз етадим, ақл билан, эҳтиёткорона иш тутта олашимиз, ҳаммасининг ҳисобини олдикми... Албатта, беҳад улкан босим остида бўламиз. Менимча, бизни олдинда хотиржам ҳаёт кутаётгани йўқ. Бир умр қувғинда бўламиз. Оптимиздан тушадилар, биз эса қочамиз. Бу борада ҳеч нима дея олмайман, жасоратинг етадим-йўқми, ўзинг ҳал қил.

Кристина ўйланиб қолди. Ҳаммасини бирданига ўйлаб олиш бунчалар қийин бўлмаса.

– Ёлғиз ўзим ҳеч нимани ҳал қилолмайман. Мен аёлман, битта ўзим учун бўлса жасоратим етмайди. Фақат бошқа инсон учун, ўша бошқа одам билан биргаликда бўлса... майли. Иккимиз учун, сен учун қўлимдан ҳар иш келади. Демак, агар шуни истасанг...

Фердинанд одимини тезлатди.

– Ҳамма гап шунда-да, истайманми, йўқми, билмайман. Иккаламиз бўлсак ўзингга енгил бўлишини айтаяпсан. Мен эса ёлғиз ўзим бу ишни осонроқ бажарган, нимами гаровга қўяётганимни билган бўлардим – адо бўлган, абжағи чиққан ҳаётимни! Очик мазорларга кириб кетмайдими ўша ҳаёт! Бироқ сени ҳам чоғга тортишдан кўрқаман, ахир буларнинг барини сен эмас, мен ўйлаб топдим-ку. Сени йўлдан урмоқчи ҳам, оптимдан судраб кетмоқчи ҳам эмасман. Агар бирон нимага аҳд қилсанг, буни менинг истагимга кўра эмас, ўз ихтиёринг билан қилишинг керак.

Дарахтзор ортидан чироклар ялт-юлт этиб, йўлнинг охири кўриниб қолди, тез орада бекаатга чиқишади.

Кристина бошига тўқмоқ билан урилгандек гарангсиб қолганди.

– Бироқ... буларнинг барини қандай эпламоқчисан? – сўради у. – Қаёққа кетишимизни сира миямга сиғдирилмаяпман. Газеталарда ёзишларича, унақаларни ҳар доим тутиб олишаркан. Нимани таклиф қилмоқчисан?

– Менга ортикча баҳо берайпсан, мен ҳали ҳеч нима ўйлаб топганим йўқ. Ғоя сониялар ичида туғилади, бироқ фақат нодонларгина уни тезда амалга оширишга шошадилар. Шунинг учун ҳам уларни доимо ушлаб олишади. Одат бўйича атаганларидек, қонунбузарлик ёки жиноятнинг икки хил кўриниши бор. Бири жаҳд-жадал, қизғинлик билан, бошқаси ҳисоб-китоб билан, обдон ўйлаб-жўйлаб амалга оширилади. Жаҳд-жадал билан бажараладигани, эҳтимол, чиройлидир. Аммо, умуман олганда, муваффақиятсизликка учрайди. Чакана ўғрилар аксарият шундай йўл тутишади. Хўжайиннинг ғазнасидан ўнталикни ўғирлаб, омадга ёки бошлиғи пайқаб қолмаслигига умид қилганча, отчопарга чопқиллашади. Уларнинг бари мўъжизага ишонади. Мен эса мўъжизага ишонмайман, икки киши эканлигимизни ҳам биламан. Бизга қарши эса асрлар мобайнида яратилган ва ўзида минглаб изкуварлар ақл-заковатини жам қилган улкан ташкилот. Ҳар бир изкувар алоҳида олиб қаралганда тўнқанинг ўзгинаси, мен улардан юз марталаб ақлirroқ ва айёrhoқ эканлигимни биламан. Бироқ улар ортида тажриба ва бутун бир тизим турибди. Агарда биз – кўраяпсанми, мен ҳали ҳам “биз” демокдаман – охир-оқибат шунга аҳд қилсак, ҳар қанақа енгилтакликка мутлақо ўрин қолдирмаслигимиз керак. Шошган қиз эрга ёлчимас. Қиладиган ишимизнинг режасини майда-чуйдасигача ўйлаб, ҳар қанақа майда нарсанинг ҳам ҳисобини олишимиз керак. Бу математикадаги эҳтимоллик назариясидек гап. Демак, аввало ҳаммасини обдон ўйлаб олайлик. Якшанба куни эса Венага кел, ўшанда бир қарорга келамиз. Бугун эмас.

Фердинанд тўхтади. Унинг товуши кутилмаганда яна жарангдор, бола-ларга хос тиник янграй бошлади.

– Ахир ғалати эмасми: кундузи сен идорангга, мен эса айланишга кетдим. Оламга бокиб, уни сўнгги маротаба кўриб турганимни ўйладим. Ёруғ, куёшли, ҳаёт қайнаган ажойиб дунё. Мана – у, мана – каминалари! Ҳали ҳам анча ёш, тирик ва соғлом. Шу тарзда хулосага келиб, ўз-ўзимдан сўрадим: айт-чи, бу дунёга келиб нималар қилдинг? Жавоб қайғули эди. Моҳиятан олиб қаралса, ҳеч нима қила олмаганим ва ҳеч нима ярата олмаганим қайғули. Мактабда мен учун муаллимлар бош қотиришар, нима керак деб ўйласалар, ўшани ўргатишарди. Урушда ҳар бир қадамимни буйруқ бўйича босдим. Асирликда эса нодонларча орзу бор эди: тезроқ озодликка чиқсам эди! Ва изтиробга тўла фаолиятсизлик. Кейин ҳамма вақт ўзгалар учун тер тўқдим, мақсадсиз, маъносиз, бир бурда нон ва олаётган нафасимга пул тўлаш учун, холос. Мана, ниҳоят нақ уч кун – якшанбага қадар фақат ўзимга тааллуқли иш ҳақида ўйлайман. Ўзим ва сенга тааллуқли. Тан олай, мен бундан ҳатто хурсандман. Биласанми, ҳамма нарсани кўприкни лойиҳалаштираётгандек режалаштириш керак – ҳар бир болт, ҳар бир парчин ўз жойида бўлмоғи даркор. Бир миллиметрлик хато мувозанатни бузиши мумкин. Ҳаммасини йилларга етадиган қилиб яратишни истайман. Масъулият улкан эканлигини тушунаман, бироқ ҳаётимда биринчи марта ўзим ва сен учун масъулман. Қўлимиздан келадими-йўқми, кейин маълум бўлар. Аммо ғоянинг борлиги ва уни амалга ошириш, эҳтимолий оқибатлар ва хатти-ҳаракатларни аввалдан режалаштиришнинг ўзи менга шундай лаззат бахш этадики, бу ҳақда орзу ҳам қила олмасдим. Бугун сенинг ҳузурингга келганим қандай яхши бўлди.

Бекат жуда якин колганди, баъзи бир фонуслар аниқ кўзга ташлана бошлади. Улар тўхташди.

– Бундан буёғига бориб ўтиришинг шарт эмас, – деди Фердинанд. – Бизни биргаликда кўрадиларми-йўқми, ярим соат аввал барибир эди. Энди эса ҳеч ким сени мен билан бирга кўрмаслиги лозим, буни, – у кулиб юборди, – буюк режамиз талаб қилмоқда! Ёрдамчинг борлигини ҳеч ким билмаслиги керак, кўринишимни эслаб қолишлари шарт эмас. Ҳа, Кристина, энди ҳамма нарсани ҳисобга олишимиз лозим. Осон кечмайди, сенга бошиданоқ айтган эдим... Тўғри, бошқа тарафдан олиб қаралса, менинг... бизнинг асл ҳаёт ҳақида тушунчамиз йўқ. Мен ҳеч қачон денгизни кўрмаганман, хорижда фақат асирликда бўлдим. Ҳар қадамда “бунинг нархи қанча экан?” – деб ўйламай яшаш не эканини билмайман. Хуллас, биз ҳеч қачон озод бўлмаганмиз. Балки ўша ишни амалга оширибгина ҳаёт деб аталмиш нарсанинг асил қийматини билиб олармиз. Ҳеч нима ни ўйламай қут, ўзингни ўзинг қийнама. Мен ҳаммасини энг кичик жиҳатигача ишлаб чиқаман, ҳатто қоғозга тушираман. Сўнгра иккимиз барини бандма-банд ўрганиб, тарозига солиб кўрамиз ва шундан сўнг бир қарорга келамиз. Розимисан?

– Ҳа, – деди Кристина қатъий оҳангда.

* * *

Якшанбагача қолган кунлар Кристина учун ҳаддан ташқари узок чўзилди. Кўнглида илк бор ўзи, одамлар ва идора жиҳозларининг олдида кўркув пайдо бўлди. Эрталаблари пул солинган жавонни очиб, уларга қўл теккизиш қиз учун қони азоб эди. Пуллар кимга тегишли – ўзигами, давлатгами? Ҳали ҳам бус-бутунмикин? У кўк қоғозларни қайта-қайта санар, бироқ ҳар сафар ҳисобдан адашиб кетаверарди. Гоҳ кўли қалтираса, гоҳида қандайдир рақамни тушириб қолдиради. Қиз ўзидаги ишонч ва хотиржамликни йўқотди. Гўё ҳамма унинг нима ўйлаётгани, иккиланаётганини пайқаётгандек, пойлаб тургандек, изидан тушгандек эди. Ақлидроки бунинг ҳаммаси алаҳсираш дер, лекин бу ҳам фойда бермасди. “Ахир мен ҳеч нима қилмадим, биз ҳали ҳеч нима қилмадик-ку. Ҳаммаси бинойидек, пул жавонда, ҳисоб-китоб ҳар бир тангасигача аниқ. Ҳар қандай тафтишчининг кўлидан ҳеч иш келмайди”.

Шунга қарамай, одамларнинг сал эътиборидан ўзини йўқотиб қўяр, телефон жарангидан сесканиб тушар, гўшакни қулоғигача олиб бориш учун бор кучини сарфларди. Жума куни эрталаб этигини дупурлатганча, шпорларини жаранглатиб идорага жандарм кириб келганда, жойидан юлқиб олишлари ва полиция бўлимига олиб кетишларидан кўрққандек, икки қўллаб стол четини чангаллади. Бироқ сигара чекаётган жандарм ўзидан ниҳохисиз туғиб қўйган бир ойимчага пул жўнатмоқчи экан, холос. У шунчалик қисқа лаззатни деб узок вақтга бўйинга юкланган мажбурият устидан оккўнгиллилик билан кулиб қўйди. Аммо Кристина на кулишни, на йиғлашни билар, тўлдирилаётган бланк устидаги рақамлар эса гўё чирпирак бўлиб айланарди. Фақат жандармнинг ортидан эшик тарақлаб ёпилганда енгил тин олди ва стол тортмасини очиб, пуллар жойида эканлигига ишонч ҳосил қилди. Ўттиз икки минг етти юз ўн икки шиллинг ва қирқ грошнинг¹ ҳаммаси жойида турибди. Айнан ғазна дафтари бўйича.

¹ Грош – Австрия ва Польша майда пули, чақа.

Тунда анча вақт ухлай олмади, кўзи илинганда эса босинқираб чикди. Зеро, бирон ишни бажаришга ахд қилиш ўша ишни бажаришдан кўра ваҳималироқ. Ҳали битмагани эса битган ишдан кўра кўпроқ хаяжонга солади.

Якшанба кун и эрталаб вокзалда кутиб олган Фердинанд унинг юзига синчковлик билан қаради.

– Шўрликкинам! Кўринишинг жуда ёмон, анча қийналибсан. Ваҳима юрагингни адо қилгандир? Ҳа, сени аввалдан кўрқитиб бекор қилдим. Ҳечкиси йўқ, тез орада ҳаммаси ўтиб кетади, бугун ҳал қиламиз – ҳа ёки йўқ!

Қиз унга зимдан разм солиб, кўнгли хотиржам тортди: тиник кўзлар, одатдан ташқари мардонавор киёфа.

– Ҳа, кайфиятим яхши, – деди йигит унинг нигоҳини пайқаб. – Кўпдан буён ўзимни мана шу уч кундагидек тетик ҳис этмовдим. Аслини олганда, ўзинг учун, ўзингга тааллуқли бирон нарсани ўйлаб топиш ва ақлингга суяниб нимадир бажариш қанчалик яхшилигини эндигина тушундим. Уйнинг бир бўлагини эмас, барчасини – пойдеворидан тортиб томигача ўзинг учун қурсанг. Майли, бир соатдан сўнг қулаб тушувчи ҳавойи қаср бўлсин. Балки уни битта сўзинг, пуфлашинг билан вайрон этарсан. Эҳтимол, иккимиз биргаликда йикитармиз. Аммо, нима бўлганда ҳам, унга кетган меҳнат ўзимга ёққан бўларди. Полиция, давлат, матбуот, оламдаги барча зўравонликларга қарши шундай бир тадбир режасини ишлаб чиқиш қандай марокли бўлганини билсайдинг! Роса бош қотирдим. Катта уруш очмоқни ҳозир қанчалик истаб турганимни сўраб ўтирма. Жуда бўлмаганда мағлуб этарлар. Зеро, шусиз ҳам аллақачон енгилиб бўлдик. Юр, ҳозир ҳаммасин кўрасан!

Вокзалдан чиқишди. Туман уйларни кулранг рутубатга чулғаган, чехраси тунд ҳаммоллар ниманидир кутганча туришибди. Ҳамма нарса нам тортган, ҳар битта сўзингга кўшилиб оғзингдан буг чиқади. Тафти йўқ дунё. Кўчанинг нариги бетига олиб ўтиш учун Фердинанд қизнинг қўлтиғидан оларкан, унинг сесканиб тушганини пайқади.

– Сенга нима бўлди?

– Ҳеч нима, – деди қиз. – Шунчаки, шу кунлар мен учун жуда ваҳимали ўтди. Ҳамма кузатиб турибди, нимани ўйлаётганимни ҳамма билиб турибди, деган ўй тинчлик бермади. Бунинг аҳмоқона ваҳима эканлигини тушунам, аммо барчаси пешонамга ёзиб қўйилгандек, бутун қишлоқ бун и биладигандек туюлаверди. Бекатда ўрмончининг малайини учратдим. “Нега энди Венага борадиган бўлиб қолдингиз, а?” – дея сўраганда шунақанги хижолатга тушдимки, у шарақлаб қулиб юборди. Мен эса хурсанд бўлдим: майли, бошқа гумондан кўра ўша нарсани ўйлай қолсин... Айт-чи, Фердинанд, – у қутилмаганда йигитнинг пинжига тикилди, – нахотки, кейин... бун амалга оширганимиздан сўнг ҳамиша шундай бўлади? Бардошим етмаслигини мен ҳозирданок сезаяпман. Мудом кўрқиб юриш, ҳар кимдан чўчиб туриш, ухлолмай, эшик тақиллашини кутишга менинг кучим етмайди... Айт, бир умр шундай бўлмайди-я?

– Йўқ, – жавоб қайтарди Фердинанд, – ўйлашимча, йўқ. Бу ваҳималар ўткинчи... шунда ҳам фақат бу ерда, аввалги ҳаётинг билан яшаб турганингда сени қийнайди. Бошқа оламда, бошқача либосда, ўзга номда бўлиб қолган заҳотинг аслида ким эканингни бир зумда унутасан. Бир

гал бутунлай бошқа одам бўлиб қолганингни ўзинг айтгандинг-ку. Фақат биргина ҳолатда хавф бор: ўйлаган чорамизни виждонингга хилоф тарзда бажаришинг хавфли. Энг катта юлғич, яъни, нақ давлатнинг ўзини шилаётиб, ўзингни адолатсизлик қиляпман дея ҳис этсанг, албатта, иш чаток. Унда мен ўйиндан чиқаман. Каминага келсак, ўзимни мутлако ҳақ деб ҳисоблайман. Менга нисбатан адолатсиздик қилишганини, Габсбургларни қайта тиклаш ёки Европа Қўшма Штатлари, ё бўлмаса мен тупуриб қўйган бошқа бир сиёсий тизим сингари аҳмокона ғояларни деб эмас, ўзимга дахлдор ишни дея бош тикаётганимни биламан... Бирок ҳали ҳеч нимани ҳал қилганимиз йўқ, биз ҳозирча ғояни ўйнаб ўтирибмиз. Ўйинда эса умидсизлик бўлмайди. Бошингни тик тут, жасур бўла олишингни биламан-ку, ахир.

Кристина чуқур ҳўрсинди.

– Ҳақсан, эҳтимол, нимагадир қурбим стар. Йўкотадиган ҳеч нима-миз йўқлигини тушунаман-ку. Ҳаётда кўп жабру жафолар тортдим, бироқ мавҳумликдан ёмони йўқ. Барчаси қилиб бўлингач, сира иккиланмай менга суянишинг мумкин. Ҳозир қаёққа кетаяпмиз?

– Жуда ғалати, – жилмайди Фердинанд. – Режа тузиш ҳечам қийинчилик туғдирмагани, бир неча вариантларни ўйин-кулги билан кўриб чиқдим. Қаерда, қандай яширинишимизни икир-чикиригача ишлаб чиққандекман. Пулдор бўлиб қолганимиздан кейинги ҳаётимизнинг ҳар қадамини ҳисоблаб чиқдим. Бу ҳам қийин кечмади. Аммо бир нарса қўлимдан келмади – ҳозир ҳаммасини бемалол муҳокама қилиб олиш учун қулай бошпана тополмадим. Биргина кун пулсиз яшаш ўн йил пулдор бўлиб яшагандан кўра қийинроқ эканлигига яна бир бор имон келтирдим. Ҳа, ҳа, Кристина, – у қизга мағрурона бокди, – иккимизни ҳеч ким эшитмайдиган ва кўрмайдиган тўрт деворни топиш иккимиз қўл ураётган мана шу ҳатарли ишимиздан ҳам қийинроқ экан. Шаҳар ташқарисига чиқиш – совуқ, меҳмонхонада суҳбатимизни тинглашлари эҳтимоли бор. Боз устига, у ерда сенга яна бирон нарса ёқмаслиги мумкин. Ресторанда, агар бўш бўлганда ҳам, доимо официантлар кўзи олдида бўласан. Хиёбонда ҳам ҳозир ўтира олмайсан. Мана, кўраяпсанми, пулинг бўлмаса, бир миллионгина аҳолиси бор шаҳарда ҳам ёлғиз қолиб бўлмайди. Ҳаёлимга нималар келмади дейсан. Ҳатто авлиё Стефан кўнгиросхонасига кўтарилишдек аҳмоқона фикрга бордим. Чунки бундай хавода у ерда бирон кимсани учратиш қийин... Охир-оқибат, касодга учраган қурилишимизни кўриклаётган таниш қоровул ҳузурига бордим. У тахтадан қурилган, чўян печкали қоровулхонада ётади. Стол, адашмасам, яна битта курси ҳам бор. Гўё уруш пайтида танишиб қолганим бир қибора поляк хоним билан учрашувим борлигини айтиб алдадим. У ҳозир эри билан “Захе” меҳмонхонасида яшаётгани, бу ерда хонимни кўпчилик танишини, шу боис кўчада одамлар кўзига мен билан кўриниш унга ноқулайлигини роса бичиб-тўқидим. У жинни қанчалар ҳайратланганини тасаввур ҳам қилолмайсан! Албатта, менга хизмат кўрсатишни ўзига ифтихор деб билди. Кўпдан танишмиз, икки марта жонига оро қирганман. У ҳар эҳтимолга қарши гувоҳномасини ва келишилган жойда қалитни қолдиришини, тонг шаҳарда печни ёкиб қўйишини айтди. Қулай шароит йўқ, аммо сал эпакали ҳаётни деб икки соатча ўтиришимизга арзийди ўша катак. Фақат иккимиз бўламиз, ҳеч ким бизни кўрмайди ва эшитмайди.

Флоридсдорф чеккасидаги курилиш майдони кимсасиз бўлиб, ўз холига ташлаб қўйилганди. Гиштин иморат ҳали ром ўрнатилмаган деразаларнинг юзлаб ўринларидан тикилиб турарди гўё. Мум солинган бочка, аравалар, гишт ва цемент уюмлари ақл бовар қилмас даражада бетартиб, нам ерда ётар, гўё қандайдир табиий офат меҳнат жараёнини бузган-у, курилиш ишлари учун нотабиий сукунат ҳукм сураётгандек.

Калит жойида экан, туман эса уларни бегона кўзлардан пана қилади. Фердинанд қоровулхонани очди. Печ чиндан ҳам бозиллаб ёнар, иссиқкина, янги ёғочнинг хиди димокка ёқимли уриб турарди.

– Мабодо кимдир кириб қолса, қоғозларни оловга ташлашга улгураман, – деди ортидан эшикни ёпиб, печга ўтин ташлаётган Фердинанд. – Хавотир олма, ҳеч нима бўлмайди, бизни ҳеч ким эшитмайди.

Кристина ҳадиксираганча атрофга аланглар, бундаги барча нарса унга нотабиийдек туюлар, чўнтагидан буқланган бир неча варақ чиқариб, очаётган Фердинандгина ҳақиқийдек эди.

– Кристина, илтимос, ўтириб, диққат билан кулоқ сол, – деди у. – Мана бу – тадбиримизнинг тўлиқ режаси, синчковлик билан ишлаб чиқдим. Беш мартача қайта кўчирдим ва ўйлашимча, энди анча тушунарли ҳолга келган. Илтимос, ҳар битта бандини диққат билан ўқиб чиқ. Агар шубҳа ёки савол пайдо бўлса, қоғоз чеккасига белгилаб қўй. Иш ниҳоятда жиддий, бадихага ўрин йўқ. Аммо, энг аввал, режада нима ёзилмагани ҳақида гаплашиб оламиз. Сен ва мен ҳақимда. Биз бу ишни бирга бажарамиз ва шундан келиб чиқадики, бараварига айбдор бўламиз. Аммо қонунга қўра, айбнинг каттаси сенинг бўйинингга тушади деб кўрқаман. Сен мансабдор шахс сифатида жавобгарсан, сени ахтаришади, изингга тушишади. Хеш-акраболаринг ва қолган барча-барча сени жинойатчи деб ҳисоблайди. Токи ишбоши ва ҳамтовоқ сифатида мени қўлга туширмас эканлар, мен ҳақимда ҳеч ким билмайди. Демак, сен кўпроқ таваккал қилаяпсан. Ҳаётингни ойлик ва кейинчалик нафақа билан таъминловчи иш ўрнинг бор. Каминада эса ҳеч вақо йўқ. Демак, қонун олдида ва... қандай тушунтирсам экан... Яратганининг олдида менинг гуноҳим анчайин кам. Зиммамизга тушар оғирлик ҳам турлича: сен кўпроқ хавф остидасан ва бу ҳақда огоҳлантириш менинг бурчим. – Фердинанд қизнинг нигоҳи пастга қадалганини пайқади. – Оғир ботсаям сенга айтмоғим лозим, келажакда бўладиган хатарни ҳам яшириб ўтирмайман. Авваламбор, сен қиляётган иш... иккимиз қиляётган ишни кейин тўғрилаб бўлмайди. Ортга йўл йўқ. Агарда бу пуллар воситасида миллионлар ишлаб олсак ва келтирилган зарарни беш қарра қилиб қайтарсак ҳам, ортга қайта олмайсан ва сени ҳеч ким кечирмайди. Ишончли фуқаролар сафидан мангуга ҳайдаламиз, умр бўйи бизга хавф-хатар ҳамроҳ бўлади. Буни ёдда тутишинг керак. Қанча эҳтиёт бўлмайлик, тасодиф, иккимиз олдиндан қўра билмаган, нима билан тугаши номаълум тасодиф истаган пайтда бизни мафтункор беғамлик бағридан суғуриб олиши, қамокка ташлаши ва айтиш мумкинки, шармисорлик тамғасини босиши мумкин. Бундай таваккалчилик пайтида кафолат йўқ, бизга на бу ер, на хорижда хавфсизлик таъминланмаган, на бугунга, на эртага – ҳеч қачон! Сен бу вазиятга дуэлга чиққан одам рақиб тўппончасига қараётгандек дадил қарамоғинг лозим. У хато

килиши ҳам, нишонга теккизиши ҳам мумкин, бироқ сен барибир унга нишонсан.

Фердинанд сукут сақлаб, қизнинг нигоҳини тутишга уринди. Қизнинг кўзлари пастга қаратилганига қарамай, стол устидаги қўл титрамаётган эди.

– Демак, қайтараман: сени аввалдан умидвор қилмоқчи, на сенга, на ўзимга ҳеч қанақанги қафолат бермоқчи эмасман. Иккимиз бирга таваккал қилаётган эканмиз, бу умрбод бир-биримизга боғланганмиз, деган маънони англатмайди. Бу ишга эркинликни деб қадам қўймоқдамиз ва ким билади, бир кун келиб бир-биримиздан қутулишни истаб қолармиз. Балки ҳатто тез орада шундай бўлар. Ўзим учун жавоб бера олмайман, чунки ўзимни билмайман, айниқса, эркинлик билан нафас ола бошлаганимдан сўнг қанақа одам бўлишим номаълум. Нимадир ичимга жойлашиб олган ва у тинчлик бермаётир. Тинчийманми ёки баттар исёнкор бўлиб қоламанми – аввалдан айта олмайман. Ҳозирча бир-биримизни яхши билмаймиз. Хўп, ўзинг айт, қанча вақт бирга бўлдик – ярим кун, бир кун. Демак, иккимиз бир умр ёнма-ён яшай оламиз ёки яшашни хоҳлаймиз, дея даъво қилиш ўз-ўзимизни алдаш билан баробар. Фақат яқин дўст бўлиб қолишимни ваъда қила оламан. Ёъни, ҳеч қачон хиёнат қилмайман ва ўзинг истамаган нарсаса ҳеч қачон мажбур қилмайман. Мени тарк этмоқчи бўлсанг – ушлаб турмайман. Ўзим ҳам сен билан қолишга ваъда беролмайман. Ҳеч нима ваъда қила олмайман: омад қутаётганини ҳам, келажакда бахтиёр ва беғам бўлишингни ҳам, ажралиб кетишимизни ҳам – ҳеч нимани. Кўриб турганингдек, сени авраётганим йўқ, аксинча, оғохлантирмоқдаман. Зеро, сенинг аҳволинг оғирроқ, сен бош жиноятчисан, қўшимчасига аёлсан. Кўп, жуда кўп нарсангни гаровга қўймоқдасан ва сени васвасага солишни истамайман... Марҳамат қилиб режани ўқиб чиқ, ўйлаб ол ва ҳал қил, аммо ёдда тут: қарор узил-кесил ва ортга қайтмас бўлмоғи лозим. – У қизнинг рўпарасига варақларни қўйди. – Ўқиётганингда буларнинг барига ниҳоятда катта гумон, жуда эҳтиёткорлик билан қара, сенга кимдир бўлмағур иш ва хатарли шартнома таклиф қилаётгандек бўлсин, мен эса шу ерда туришим билан сенга босим ўтказмаслик учун чиқиб, қурилишдан хабар оламан.

У ўрнидан турди ва қизга қарамай, ташқарига йўл олди. Кристинанинг қаршисида идораларда ишлатиладиган расмий қоғоз ҳажмидаги, чиройли имлодаги ёзув билан тўлдирилган, икки букланган варақлар турарди. Бирданига дукурлаб кетган юраги тинчланишини кутиб турган қиз ўқишга тутинди.

Қўлёзма ўтган асрларнинг иш қоғозига ўхшаб кетар, боблар таги қизил қалам билан чизилганди.

I. Тадбирни ўтказиш.

II. Изларни йўқотиш.

III. Хорижда ўзимизни қандай тутишимиз ва келажакдаги режалар.

IV. Муваффақиятсизликда ёки фош бўлганимизда ўзимизни қандай тутамиз.

V. Якуний қисм.

Ҳар бир боб *а*, *б*, *в* ва бошқа бандларга ажратиб чиқилган.

1. Тадбирни ўтказиш.

а) Ижро этиш муддати. Тадбир фақатгина якшанба ёки бирон байрам арафасида ўтказилади. Бу нарса ўғирлик пайқалишини камида бир кунга ортга суриб, кочиш учун керакли вақт ютиш имконини беради. Идора соат олтида беркилиши ҳисобга олинса, Франция ёки Швейцария томонга борадиган тунги тезюрар поездга улгуриш учун имкон бўлади. Энг маъқул ой – ноябрь. Биринчидан, эрта қоронғи тушади; иккинчидан, ноябрь ойида темир йўлда йўловчи кам бўлади ва тунда Австрия ҳудудидан ўтаётиб, купеда ёлғиз бўлишимизга умид бор. Демак, газета маълумотлари орқали белгиларимизни билиб, бизни учратганлари ҳақида хабар берувчи гувоҳларга тўқнаш келмаймиз. Энг қулай муддат – ўнинчи ноябрь, миллий байрам арафаси. Почта ўша кун ишламайди. Бу вазиятда кундузи хорижга етиб борамиз ва ўзимизга эътибор жалб этмаган ҳолда, ташқи кўринишимизни ўзгартириш учун керакли нарсаларни харид қилиш имконига эга бўламиз. Иложи борица кўп маблағ йиғилиб қолиши учун шу санага қадар ғазнага тушаётган нақд пулни қайтаришни чўзиш керак. Дурустроқ баҳона билан, албатта.

б) Жўнаб кетиш. Алоҳида-алоҳида чиқиб кетишимиз лозимлиги ўз-ўзидан маълум. Чипталарни босқичма-босқич, қисқа масофаларга сотиб оламиз: Линцгача, Линцдан Инсбрук ёки чегарагача, чегарадан Цюрихгача. Линцгача аввалдан чипта олиб қўйишинг керак. Ёки, яхшиси, бекатингдаги сени таниши эҳтимоли бор ғазначи қаерга кетганинг ҳақида хабар қилмасин деб, чиптани ўзим сотиб оламан (изларни йўқотиш ва чалкаштириш бўйича бошқа чоралар II бобда келтирилган). Мен Венада поездга чиқаман, сен эса – Санкт-Пёльтенда. Австрия йўлларида ўзаро суҳбатлашмаймиз. Бу мана нима учун муҳим: ҳамкоринг борлигини ҳеч ким билмаслиги ва пайқамаслиги керак. Шунда изқуварлар фақат сенинг ортингдан қидиришади. Ваҳоланки, иккимиз хорижда исм-шарифимизни ўзгартириб, ҳаммага ўзимизни эр-хотин деб таништирамиз. Австрияда на проводник, на бошқа темир йўл хизматчилари иккимизни бирга деб ўйламасинлар. Умумий паспортимизни фақат чегара назоратида кўрсатамиз.

в) Хужжатлар. Ҳақиқий паспортларга қўшимча равишда қалбаки паспортларни ҳам захира қилиб олиш керак. Лекин бунга вақт йўқ. Буни кейинроқ, хорижда амалга оширишга ҳаракат қилиб кўрамиз. Ўз-ўзидан маълумки, Хофленер фамилияси ҳеч қайси текширувда қайд этилмаслиги керак. Мен эса номига доғ тушмаган шахс сифатида асл исм-шарифимни ҳамма жойда тақдим қила оламан. Исмнинг ва суратингни тикиштириш мумкин бўлмоғи учун паспортимга кичикроқ ўзгартириш киритаман. Резина муҳрни ўзим тайёрлайман. Кейин фамилиямдаги биринчи “Б” ҳарфини “В” қилиб (кораламасини синаб кўрдим) ўзгартиришим мумкин. Бундан “Варнер” келиб чиқади. То бирон порт шаҳарда қалбакисини топмагунимизча (пул етса, икки-уч йилдан сўнг буни амаллаш қийин кечмайди) шу паспортдан эр-хотин сифатида фойдаланамиз.

г) Пул. Буёғига имкон қадар мингталик ва ўн мингталикка ўхшаш йирик банкнотларни йиғиш керак. Поездда уларни ҳар жойга бўлиб чиқасан: жомадонга, сумкага, бир қисмини эса шляпанга тикасан. Чегара божхона назорати ҳозирги пайтда юзаки ўтказилиши ҳисобга олинса, шунинг ўзи кифоя. Францияга хориж валютасида келиб, у ёқда Австрия шиллин-

гидаги йирик пулни алмаштириб, эътиборни ўзимизга жалб этмаслик мақсадида бир неча банкнотни Цюрих ва Базелда алиштираман.

д) Энг аввал қаяққа қочиш керак. Мен Парижни таклиф қиламан. У ернинг афзал томонлари: биринчидан, бошқа поездга ўтирмай, ўғирлик маълум бўлишидан ўн олти соат, эҳтимол, бизни ахтариш ҳақида маълумот тарқалишидан бир кеча-ю кундуз аввал у ерга осонгина етиб оламиз. Демак, ташки кўринишининг бутунлай ўзгартириб олишинга (буниси фақат сенга тааллуқли) вақтинг бўлади. Мен француз тилида эркин гаплаша оламан, шу боис хорижликларга аталган махсус меҳмонхонада тўхташнинг бизга кераги йўқ. Шаҳар четидаги биронта одмирок меҳмонхонага жойлашамиз. Иккинчидан, Парижга келувчилар сони жуда кўп ва ҳар бирининг ортидан тушиш имконсиз. Дўстларимнинг айтишича, турар жойда рўйхатдан ўтиш номигагина экан. Уй эгалари, умуман, французлар, табиатан қизиқувчан, қондаларга қатъий амал қилувчи олмонларга ўхшамайди. Қўшимчасига, Австрия почтасидаги ўғирлик ҳақида француз газеталарига қараганда Германия газеталарининг батафсилроқ ёзиш эҳтимоли бор. Улар бу ҳақда ёзгунларига қадар Париждан жўнаб кетишга улғурамиз (III бобга қаралсин).

II. Изларни йўқотиш.

Энг муҳими – полицияни янглиш йўлга бошлаб, изимиздан тушишларини қийинлаштириш. Чалкаштирсак, изимизни топишга қийналилади. Ушанда, Австрияда ҳам, хорижда ҳам белгиларимиз аста-секин ёддан кўтарилади. Демак, ҳукуматнинг эҳтимоллий хатти-ҳаракатларини аввал-бошдан кўра билиш ва унга қарши чоралар қўллаш лозим.

Полиция, асосан, уч йўналишда изланади: а) идора ва уйда синчковлик билан олиб борилган тинтув, б) барча таниш-билишларни сўроқ қилиш, в) ўғирликка даҳлдор бошқа кишиларни ахтариш. Шундай экан, уйдаги мавжуд қоғозларнигина йўқ қилиш камлик қилади. Изларни чалкаштириб, янглиш йўлга бошламоқ учун бошқа чоралар ҳам кўрмоқ лозим. Бунга қуйидагилар кирди:

а) Паспорт визалари. Ҳар қандай жинойт пайтида полиция барча ваколатхоналарга фалон-фалон шахсга (бизнинг ҳолатимизда сенга, яъни Хофленерга) сўнгги кунларда виза берилганми, деган мазмунда шошилиш сўровнома юборади. Мен француз визасини “икс”, яъни номаълум шахснинг паспорти учун эмас, балки ўзим (V бобга қаралсин) учун сўраётганим ва ҳозирча шубҳа остида бўлмаганим боис, “икс” шахс паспорти учун ҳар қанақанги визаларсиз ҳам иш битади. Бироқ изни шарқ томон буришни истаётганимиз учун сенинг паспортинга румин визаси керак бўлади. Шундай қилиб, ахтариш биринчи навбатта Руминия, умуман, Болкон тарафга қаратилади.

б) Ушбу тахминни мустаҳкамлаш мақсадида миллий байрам арафасида Бранко Ризич деган шахс номига телеграмма юборсанг ёмон бўлмасди. Йўқлаб олинадиган почтадан шундай ёзсанг бўлади: “Бухарест, вокзал. Эртага тушдан сўнг барча юklarим билан етиб бораман, кутиб ол”. Полиция сўнгги кунларда сенинг почтангдан юборилган барча телеграмма, телефон кўнғироқларини албатта текширади ва беҳосдан жуда шубҳали мана шу шошилиш хабарни топиб олади. Демак, бу телеграммдан ҳамкоринг ким ва қаерга “қочиб кетганинг” маълум бўлади.

в) Биз учун ўта муҳим бу чалкаштиришни янада кучайтириш мақсадида атай ўзгартирилган имло билан сенга узундан-узоқ мактуб битаман. Сен эса уни майда-майда қилиб йиртасан-да, чиқинди қутисига ташлайсан. Полициячи уни ўрганиб, парчаларни бир-бирига елимлаши шубҳасиз. Шундай қилиб, янглиштирувчи из “гасдигини” топади.

г) Бухарестгача тўғридан-тўғри чипта сотиб олиш мумкинми, канча туради, жўнашимиз олдида бекат чиптахонасида мана шулар билан шунчаки қизиқиш кўр. Ҳеч шубҳа йўқки, кассир бу ҳақда изкуварга маълум қилади ва бу яна бизнинг фойдамызга.

д) Дарбадарлигимиз даврида сенга расман эр бўлмиш каминанинг шахсини ҳамкоринг сифатида шубҳадан буткул холи қилиш мақсадида яна бир арзимас ишни амалга ошириш даркор. Маълумки, Франц, яъни, поччангдан ташқари ҳеч ким иккимизни бирга кўрмаган, умуман, таниш эканимизни билмайди. Уни ҳам чалғитиш мақсадида бугун ёнига ўтиб, хайрлашаман. Ниҳоят Германияда ўзимга мос ўрин топганим ва ўша ёққа кетаётганимни айтаман. Ўзим яшаётган уй эгаси билан ҳам тўлиқ ҳисоб-китоб қилиб, унга биронта телеграммани кўрсатаман. “Тадбир” бошланишига бир ҳафта қолганда ғойиб бўлишимни назарда тутсак, бу иш борадида ўртамиздаги ҳамтовокликка ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди.

III. Хорижда ўзимизни қандай тутишимиз ва келажакдаги режалар.

Узил-кесил қарорни ўша ёқда қабул қиламиз, ҳозирча эса умумий тушунчалар.

а) Ташки кўриниш. Эгнимиздаги либос ва ўзимизни тутишимиз билан жамиятнинг ўрта қатлампидан ажралиб турмаслигимиз керак. Зотан, улар аксарият ҳолларда кишиларни ўзларига жалб қилмайди. Жуда башанг бўлиб ҳам, фақир бўлиб ҳам кўзга ташланмаслик керак. Мен ўзимни ижтимоий қатлам вакили дея таништираман, расмол ролини ўйнайман. Зеро, унақа одамлар пул билан боғлиқ қаллобликларда камдан-кам ҳолларда шубҳа остига олинади. Парижда этюдник, буклама стул, мато, палитра харид қиламан. Демак, қайга бормайлик, касбим ҳеч қандай гумон уйғотмайди. Франциянинг сўлим гўшаларида минглаб расмоллар йил бўйи дайдиб юришади. Бу ҳеч кимни ажаблантирмайди. Мусаввирлар бошқаларга ўхшамас, ҳокисор инсонлар сифатида аввал бошданок атрофдагиларда яхши таассурот қолдирадилар.

б) Кийимлар ҳам шунга мос бўлиши лозим. Бахмал ёки қанопли матодан тикилган камзул расмол касбига енгилгина ишора, қолган жабҳаларда эса кўзга ташланиб турмасак кифоя. Сен ёрдамчим сифатида фотоаппарат ва кассеталарни кўтариб юрасан. Бунақанги одамлардан қайдан келдинг, не билан машғулсан, дея сўраб-суриштиришмайди. Ёнг хилват жойларга суқилишлари ҳам, ораларида ажнабийларнинг бўлиши ҳам ҳеч кимни ажаблантирмайди.

в) Иккимизнинг ўзаро муносабатимиз. Фақат яқин атрофда ҳеч ким бўлмагандагина суҳбатлашамиз. Бу фавқуллодда муҳим жиҳат. Жуда бўлмаганда, олмонча гаплашаётганимизни ҳеч ким эшитмаслиги керак. Одамлар орасида мактаб давридаги ёски код орқали мулоқотда бўламиз. Мисол учун: бе-КРИС-бе-ТИ-бе-НА. Ёки, ка-ФЕР-ка-ДИ-ка-НАНД ва шунга ўхшаш. Атрофдагилар ҳеч балони тушунмайди ва уни номаълум

хориж тили дея қабул қилади. Меҳмонхоналарда қўшнилар ҳеч нимани эшита олмайдиган чекка хоналарни банд қилиш мақсадга мувофиқ.

г) Истиқомат жойини тез-тез ўзгартириш. Яшаш жойини имкон қадар тез-тез алмаштириб туриш мақсадга мувофиқ. Чунки маълум муддат якунига етиши билан ҳукумат органлари биздан солиқ тўлаш ёки бошқа бир расмий талабни бажаришимизни сўраши, гарчи бу ишимиз билан боғлиқ бўлмаса ҳам, кийинчилик туғдириши мумкин. Катта шаҳарда бир-икки ҳафта, кичик шаҳарларда бир ой муддатгача ҳеч ким, шу жумладан, меҳмонхона хизматчилари ҳам биз билан тўлиқ таниша олмайди.

д) Пул. Пулни биронта банкда сақлаш учун сейф ижарага олгунимизча ёнимизда олиб юришимиз талаб қилинади. Дастлабки пайтлари бу хавфли. Албатта, қутилмаган тинтув ёки бахтсиз ҳодиса пайти Австрия валютасидаги шубҳали йирик маблағ ошқор бўлиб қолмаслиги учун пулларни ҳамён, сумкада сақлаш эмас, кийим, шляпа, пойабзалга тикиб ташлаш даркор. Пулни фақат марказий шаҳарлар – Париж, Монте-Карло, Ниццада эҳтиёткорлик билан, оз-оздан айирбошлаш керак. Асло кичик шаҳарларда эмас.

е) Жуда бўлмаса, дастлабки пайтлар, янги ҳужжатларга (буни порт шаҳарларда қилиш осон) эга бўлгунимизга, Франциядан Германияга ёки ҳар қандай бошқа мамлакатга кетгунимизга қадар янги танишувлардан қочишимиз керак.

ж) Келажақ борасида ҳозирдан бирон-бир мақсад қўйиш ва режалар тузиш, назаримда, ортиқча. Хомчўтларимга қўра, олинган маблағ – камтарона ҳаёт кечирсак – беш йилга етади ва келажақда нима қилишимиз шу даврда ҳал қилинади. Дастлабки кезларда ниҳоятда эҳтиёткорлик қилишимиз, ўзимизни доимо назорат этишимиз, мумкин қадар қўзга ташланмаслигимиз талаб қилинади. Бизни ахтариш ҳақидаги ҳар қандай эълон ярим йилдан сўнг унутилиб, чексиз-чегарасиз ҳаракат эркинлигига эга бўламиз. Ўшанда тилларни бенуксон ўрганиш, имлони ўзгартириш бўйича мунтазам машқлар ўтказиб, ўзимиздаги ишончсизлик ва бегонасираш ҳиссини бартараф қилишни давом этамиз. Илоҳи бўлса, ҳаёт тарзимизни ўзгартириш ва бошқа фаолият билан шуғулланишга имкон берувчи бирон касбни ўрганиб қўйсак зарар қилмас.

IV. Муваффақиятсизликда ёки фош бўлганимизда ўзимизни қандай тутамиз.

Бундай таваккал ишда аввалдан муваффақиятсизлик эҳтимолини ҳисобга олиб қўйиш керак. Хавф қайси пайт ва қай тарафдан қелишини олдиндан билиш кийин бўлгани боис ҳар сафар вазиятга қараб қарор қабул қилиш лозим. Амал қилинадиган асосий тамойиллар қуйидагича:

а) Мабодо қандайдир бир тасодиф ёки хато туфайли бир-биримизни йўлда йўқотиб қўйсак, ёки янги жойда ажралиб қолсак, ҳар биримиз энг сўнгги тунаган жойимизга тезлик билан қайтиб қелишимиз керак. Ўша ерда ёки вокзалда кутиб турамиз, ёки шаҳарнинг бош почтасида учрашиш ҳақида откритка оркали бир-биримизга хабар берамиз.

б) Муваффақиятсизлик, изимизга тушишлари ва ҳибсга олиншимиз ҳисобга олинган ҳолда энг биринчи қароримизни амалга оширишга доимо тайёр бўлишимиз керак: мен револьвердан ажралмайман (қундузи чўнтагимда, тунлари бошим тагида), сенга эса упадонингда сақлаб юрса

бўладиган захар, цианли калий топиб бераман. Ҳамиша тайёр эканимиз бизга куч бағишлайди. Мен, мисол учун, панжара ортига бормайман.

Агар биронтамыз бошқа биримиз йўқлигида хибсга олинсак, иккинчимиз зудлик билан қочиши керак. Сохта кўнгилчанликка берилиб, жазони шериги билан баҳам кўриш мақсадида айбни бўйинга олиб, тавба қилиб бориш жуда кўпол хато бўлур эди. Зеро, агар ҳар биримиз алоҳида борсак, гуноҳ камайиб, дастлабки тергов пайтида кўп нарсалардан тониш мумкин. Кўшимчасига, эркинликда қолган кишида шеригига кўмак бериш имкони бўлади: изни йўқотиш, хат киритиш, жуда бўлмайд қолганда, қочишга кўмаклашиш мумкин. Озодликдан (бу иш, аслида, фақат шунинг учунгина қилинмоқда) воз кечиш гумроҳлик бўлади. Суикасд учун ҳамиша вақт топилади.

V. Якуний қисм.

Жуда бўлмаганда озгина вақт эркин яшаш учунгина бу ишга қўл урмоқдамиз. “Эркинлик” тушунчасига инсонлар орасидаги муносабат эркинлиги ҳам киради. Агар қандайдир ички ёки ташқи сабабга кўра биргаликда яшаш биронтамызга оғирлик қилиб қолса, табиийки, кетишга унинг ҳаққи бор. Ҳар биримиз бу ишга ўз майлимизга кўра, бошқа биримиз томонидан қилинадиган тазйиқларсиз, қўл урмоқдамиз. Ҳар биримиз шахс сифатида фақат ўз шахсимиз олдида масъулмиз ва шу боис бошқамизга бирон нарсга бўйича гина қила олмаймиз. Ҳар биримиз эркин бўлай деб, дастлабки дақиқалардаёқ пулни бўлиштирганимиз каби, хавфхатарни ҳам худди шу сингари бўлиб оламиз – ҳар ким ўзи учун.

Келажакдаги ҳаётимиз давлат ёки бир-биримизга нисбатан ҳеч қандай ёмонлик қилмадик, деган тушунчага асосланади. Биз ўзимиз тушиб қолган ҳолатдаги бирдан-бир тўғри ва табиий ишни қилдик, холос. Виждонимиз қийналганида бунақа таваккалчилик нодонлик бўлур эди. Фақат ҳар биримиз мана шу амал бирдан-бир тўғри йўл эканлигига пишиқпукта фикр юритиш орқали мустақил равишда имон келтирсаккина, бу ишга қўл уришга ҳақли ва бурчлигимиз.

Сўнгги варақни бир четга қўйиб, Кристина нигоҳини кўтарди. Бу пайтда Фердинанд қайтиб келиб, сигарета тутатаётган эди.

– Яна бир бор ўқиб чиқ, – таклиф қилди у ва қиз иккинчи марта ўқиб чиққандан сўнг сўради: – Ҳаммаси аниқ ва тушунарлими?

– Ҳа.

– Эҳтимол, бирон нима етмас?

– Йўқ, менимча, ҳаммасини ўйлаб олгансан.

– Ҳаммасини? Йўқ, – жилмайди Фердинанд, – баъзи-бир нарсалар фаромуш қилинган.

– Нима?

– Эҳ, билганимда эди. Ҳар қандай режада ҳамма вақт бир нима етишмайди. Ҳар қанақанги қонунбузарликда қандайдир чок сўқилиб кетади, фақат буни аввалдан билмайсан. Ҳар бир қонунбузар – заковати қанчалик ўтқир бўлмасин – деярли ҳамма вақт кичик хатога йўл қўяди. Дейлик, барча ҳужжатларни йўқотади, паспортни эса олиб қолади. Барча тўсиқларни аввалдан кўра билади, шундоқкина кўриниб турган ошқора маълум нарсани эса пайқаймайди. Ҳаммаси, албатта, бирон нимани ёддан чиқаради. Эҳтимол, мен ҳам энг муҳими ҳақида ўйлашни унутгандирман.

Қизнинг товушида ажабланиш сезилди:

– Шунақа деб ўйлаяпсанми, яъни... бу иш амалга ошмайди?

– Билмадим. Жуда ҳам оғир бўлишини биламан, холос. Ўша, биз дастлаб ўйлаган иш осонроқ кечарди. Ўз тақдиринг, шахсий қонунингга қарши исён кўтараётганингда деярли муқаррар равишда муваффақиятсизлик кутиб туради. Мен ҳуқуқий қонунлар, полиция қоидалари ва конституцияни назарда тутмаяпман. Уларни бир амаллаш мумкин. Бироқ ҳар биримизнинг ботинимизда ўз ички қонунимиз мавжуд: бири юксалтиради, бошқаси тубанликка туширади. Кимнинг пешонаси ярқираган бўлса, ўшанга бахт ёр бўлади. Кимнинг қисмати шўр бўлса, у заволга юз тутари. Шу пайтгача менинг қўлимдан ҳеч вақо келмади, сенинг ҳам. Эҳтимол, тақдир иккимизнинг ҳам пешонамизга ҳалок бўлишни битгандир. Ростини айтсам, қачонлардир бахтли бўлишимга ишонмайман. Балки бунга арзимасман. Олис келажакда, сочларим оқариб, шинамгина хонадонда ҳаётимнинг сўнгги дақиқаларини хотиржам кутиб олишни ҳам орзу қилмайман. Йўқ, тўппончадан қарз олишга аҳд қилганим – бор-йўғи бир ой, бир-икки йилдан кейинги воқеаларни тасаввур қила оламан, холос.

Қиз унга хотиржам қаради.

– Очик гапирганинг учун ташаккур, Фердинанд. Агар эҳтиросларга берилиб, ошириб-тошириб гапирганингда ишонмасдим. Бизга узок вақт омад ёр бўлишига мен ҳам ишонмайман. Мени ҳамиша йўлдан суриб чиқаришган. Эҳтимол, биз беҳуда ва бемаъни ишга қўл ураётгандирмиз. Бироқ буни қилмай аввалгидек яшаш бундан ҳам баттар бемаънилик бўларди. Бошқа бирон-бир тузукроқ йўлни кўрмайпман. Бинобарин, менга суяғининг мумкин.

Йигит унга очик юз билан, лекин маъносига нигоҳ ташлади.

– Ортга қайтиш йўқми?

– Шундай.

– Демак, ўзини қуни, чоршанба, соат олтида?

Қиз унинг нигоҳига бардош бериб, қўлини узатди.

– Ҳа.

АЛИШЕР НАВОИЙ ДАВРИ АДАБИЁТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ҳозирда “*жаҳон илми*” деганда, назарий жиҳатдан, кўпроқ Европа минтақасида шаклланган илмий андазалар тасаввур этилмоқда. Аслида, Ер юзининг турли ҳудудларида минг йиллар давомида шаклланган кўплаб минтақавий маданиятлар мавжуд бўлиб, улар ўзаро алоқа ва таъсирга киришган мустакил ҳамда залворли маданият тизимларини ҳосил қилган ва шунга яраша ўз алоҳида илмий андазаларига эга бўлган. Масалан, VII–XII асрларда ҳинд диёрида шаклланган “*Кашимир поэтика мактаби*”нинг адабиёт илмига қўшган ҳиссаси шу кунгача дунё олимларини ҳайратга солиб келади. X–XV асрларда бизнинг диёримиздан етишиб чиққан комусий алломаларимиз – Абу Абдуллох ал-Хоразмий, Абу Хафс ан-Насафий, Абул Ҳасан Наср ал-Марғиноний, Рашидиддин Ватвот, Маҳмуд аз-Замахшарий, Юсуф ас-Саккокий, Аҳмад Тарозий қабиларнинг минтақа адабиёт назарияси ривожигаги хизматлари ҳам ҳар доим жаҳон илмий жамоатчилигининг диққат марказида бўлиб келган.

Адабиёт назариясига оид илмлар, асосан, икки йўналишда бўлиб, улардан биринчиси адабиётнинг шакли, яъни бадий тасвир воситаларига оиддир. Жумладан, аруз илми, кофия илми, бадий санъатлар назарияси (илми бадеъ), илми баён, илми маоний ва ҳоказо. Юқорида тилга олинган алломаларимиз асарларининг кўпроқ қисми ушбу йўналишга мансубдир. **Адабиёт назариясининг иккинчи муҳим йўналиши бадий адабиётнинг мазмуний жиҳати, яъни бадий тафаккур қонунқоидаларига алоқадор бўлиб, бадий ижод тариқи (методи) масаласи ушбу йўналишнинг бош мавзусидир.**

Кўпчиликка маълумки, Европа адабиётида XVII–XVIII асрлардан бошлаб **барокко, классицизм, романтизм, реализм** номлари билан аталувчи ҳодисалар пайдо бўлди. Тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни **адабий йўналиш ёки оқим** (“литературное направление или течение”) деб атадилар ва кейинчалик (XX асрда) шулар асосида **ижодий ёки бадий метод** (творческий или художественный метод) назарияси шакллантирилди.

Мустакилликкача бўлган даврда биздаги баъзи тадқиқотларда ўтмиш шоирларимиз, жумладан, Алишер Навоий ижодини ҳам Европа адабиёт-

тига нисбатан ишлаб чиқилган ушбу қолипларга мослаш ҳаракати кузатилади. Хўш, минтақа анъанасида ўз даврида шу йўналишда ҳам назарий қарашлар мавжуд бўлганми? Агар аждодларимиз меросини холис ва жиддий таҳлил қилсак, бу соҳада улар Европа илмидан бир неча аср илғор экани маълум бўлади. Айниқса, миллатнинг маънавий мураббийси мақомига юксалган бобокалонимиз **Алишер Навоийнинг бу йўналишдаги буюк хизматлари алоҳида эътиборга сазовордир.**

Мусулмон минтақасидаги шеърят назариясига оид китобларда даставвал “*энг ёлгон шеър – энг яхши шеър*” ёки “*энг рост шеър – энг яхши шеър*” деган икки хил қараш ўз аксини топган бўлса, XI аср иккинчи ярмига келиб **Абу Қохир ал-Жўржоний** (вафоти 1078 йил) Куръони карим оятларининг юксак бадий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағишланган “**Далойил ул-эъжоз**” ва “**Асрор ул-балоға**” асарларида мутлақо ўзига хос бадий тимсол назариясини кашф этди. XIII аср охири – XIV бошларида **Амир Хусрав Дехлавий** (1253–1325) “**Расоил ул-эъжоз**” ва бошқа асарларида ушбу муаммоларнинг янгича ечимларини тавсия этди. Ва ниҳоят, XV аср охирида **Алишер Навоий ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланган бадий тафаккур илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти тақомилига мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.**

Қадим юнон тилида “**методос**” нима маънони билдирса, IX–XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида “**тариқ**” сўзи ҳам худди шу маънони, яъни “**йўл**”, “**борлиқни англаб етиш ва акс эттиришнинг ўзига хос йўли**” маъносини англатар эди. **Алишер Навоий** ушбу атамадан ижодий фойдаланиб, умрининг охирида ёзилган “**Маҳбуб ул-қулуб**” рисоласи “**Аввалги қисм**”идаги минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларга бағишланган **16-фаслида** ислом минтақа адабиётида “**ҳақиқат тариқи**” ва “**мажоз тариқи**” деб аталмиш икки адабий йўналиш ва бадий ижод тариқи мавжудлигини кашф этди ва уларнинг ҳар бирини қисқача таърифлаб, XII–XV асрларда яшаб, форсий ва туркий тилларда ижод этган улуғ шоирларнинг **қайси бири қайси йўналишга мансуб эканини** аниқ кўрсатиб берди. Булар ичида тарихан энг биринчиси **Абдулмажид Саной** (1048–1140) бўлса, ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган **Абдулвосиъ Жабалий** (вафоти 1160), **Анварий** (вафоти 1191), **Асириддин Ахсикатий** (1108–1196), **Ҳоконий** (1120–1199), **Зоҳир Фарёбий** (вафоти 1202) кабилар батафсил санаб ўтилади. Булар барчаси биринчилардан бўлиб саройни ва мадҳиягўйликни тарк этган, шеърятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирган улуғ мутафаккир ижодкорлар эди. Навоий юқоридагиларни “**мажоз тариқи**”га мансуб деб билган бўлса, XIII асрда яшаб ижод этган **Фаридидин Аттор** ва **Жалолиддин Румийларни “ҳақиқат тариқининг суҳанварлари**” деб атайди. Илгарироқ “**Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад**” асарида туркигўй шоирлардан **Лутфийни “мажоз тариқи”га, Насимийни эса “ҳақиқат тариқи”га мансублиги кайд** этилган эди. Шундай қилиб, бадий ижодга борлиқ моҳиятини идрок этиш

ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндашув ислом минтақасида Европадан бир неча аср илгари мукаммал шаклланишини эътироф этишимиз мумкин¹.

Навоийнинг адабиётшуносликка оид қарашлари бир неча жиҳатдан биз учун ғоят муҳимдир. Биринчидан, бу қарашлар ўша даврнинг ўз одами мулоҳазалари сифатида қадрли. Иккинчидан, Навоий ўзбек (туркийзабон) шоири сифатида машҳур бўлса-да, унинг адабиёт ҳақидаги назарий қарашлари деярли тўлиғича мумтоз форс шоирлари ижодига ҳам тегишлидир. Учинчидан, Навоий адабиётнинг нафақат шаклига, балки, биринчи навбатда, мазмунига, ундан инсонларга етадиган маънавий манфаатга, ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва вазифасига айрича эътибор қаратган.

“Маҳбуб ул-қулуб” рисоласидаги ушбу масалага оид назарий мулоҳазаларга таянган ҳолда минтақа адабиётининг ривожланиш даврилари хусусида мутлақо янгича ҳулосаларга келиш мумкин.

Маълумки, исломгача минтақа маънавиятида асотирий тафаккур ҳукмронлиги сақланиб келгани боис соф маънодаги бадий адабиёт куртаклари фақат сосонийлар даврининг охирларига келиб пайдо бўла бошлади. Мусулмон минтақа маданиятининг шаклланиш даври бўлган VIII–IX асрларда бутун минтақада, асосан, араб тилидаги шеърят кенг урф бўлиб, бу даврга оид янги форс ва туркий тилларда яратилган шеърлардан жуда кам намуналар бизгача етиб келган.

X–XI асрлар минтақа маънавиятига хос бўлган асосий хусусият **ақлга таяниш** бўлиб, бу ҳолат нафақат Форобий, Ибн Сино каби алломалар, балки давр адабиётининг етакчи вакиллари – Абу Абдуллох Рудакий, Абу Шукур Балхий, Абул Аъло ал-Мааррий, Абулқосим Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Унсурий, Носир Хусрав ва бошқалар ижодида ҳам ёрқин намоён бўлади. Бу давр шеърлятида даставвал **бадий адабиётнинг ижтимоий вазифаси** ҳануз амалийроқ кўринишда идрок этилиб, **Рудакий** ижодида ҳаётга муносабатда кенгфёъллик, элу юртда яхши ном қозониш, ҳар ишни ақл тарозусида ўлчаб амалга ошириш билан инсон албатта бахтли бўлади ва шоду хурсандлик билан умр кечирази, деган фикрлар етакчилик қилган бўлса, кейинроқ бориб **Унсурий**нинг сиёсий шеърляти, **Фирдавсий** ва **Юсуф Хос Ҳожиб** эпопеялари, **Абул Аъло ал-Мааррий** ва **Носир Хусрав**ларнинг фалсафий қасидалари мисолида ижтимоий воқеликнинг мураккаб жиҳатлари ҳам адабиётда ўз аксини топа бошлади.

Биз бу даврни **“дунёвий адабиёт”** **босқичи** деб аташни лозим топдик, чунки бу давр шеърляти мавзулари моддий дунё ҳою ҳавасларидан жуда ҳам узоқ кетмагани унинг барча намояндалари ижодида кўзга ташланиб туради. Бу босқичда бадий адабиётнинг **эстетик завқ бериш хусусияти** кучли бир тарзда намоён бўлди, лекин адабиётнинг иккинчи бир вазифаси – **инсоннинг маънавий камолотига ижобий таъсир кўрсатиш жиҳати** қониқарли даражада бўлмади. Инсон ва инсоният муносабати саволлигича қолди. Бу давр адабиётининг **дунёвийлиги** шундаки, ундаги барча тасвир ва талқинлар моддий дунё чегараларидан ташқари чиқмади, бу

¹ Афсуски, XX асрда Алишер Навоий ижодини ўрганиш масаласида улкан ютуқларни қўлга киритган аллома навоийшуносларимиз шўролар даври мафкуравий қолиплари доирасидан чиқиш имкониятларидан маҳрум этилгани боис ушбу масалага етарли эътибор ажрата олмадилар.

давр шоирлари учун ҳануз ғайб олами билан моддий олам орасидаги муносабатлар хусусида жиддий тафаккурга берилиш хос эмас эди. XI асрлар иккинчи ярмидан фалсафий қасидалар ва тасаввуфий ғоялар ифодаланган асарлар яратила бошланган бўлса ҳам, ҳануз бу йўналишлар етакчи макомга эга эмас, аксарият шеърят мактаблари соф дунёвий йўналишни сақлаб келар эди.

Кейинги XII–XIII асрлар тасаввуфий-ирфоний адабиётнинг юксалиш босқичи бўлиб, бу даврда нафақат **Ибн ал-Арабий** ва **Ибн ал-Фарид**, **Фаридиддин Аттор** ва **Жалолиддин Румий**, **Аҳмад Яссавий** ва **Сулаймон Боқирғоний** сингари жаҳон миқёсида шуҳрат таратган тасавуф шоирлари ижод қилди, балки **Саной** ва **Анварий**, **Ҳоконий** ва **Низомий** каби забардаст шоирлар ижодига ҳам тасаввуфий-ирфоний мавзулар кириб келди.

Дунёвий адабиёт ва **ирфоний адабиёт**нинг ўзаро фарқи шундаки, Рудакий ва Манучехрий асарларида **мажозий тасвир** фақат эстетик завқ бериш, оддий ҳаёт ҳодисаларини нафис тимсоллар орқали ифодалашга хизмат қилган, яъни шаклий гўзалликка биринчи даражали эътибор қаратган бўлса, XII–XIII асрлар ирфоний шеъряти олдинги давр шоирлари бадиий тасвир соҳасида эришган ютуқлардан унумли фойдаланган ҳолда **мажозий тасвирни ирфоний туйғулар тараннуми билан уйғунлаштириб**, шеърятни инсоннинг маънавий баркамоллиги, **инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлигини таъминлаш** йўлида хизмат қилдиришга киришди. Бу давр шеъряти **Ғаззолий** ғоялари таъсирида **ақлга таяниш** принциpidан **кўнгилни поклаш** принципига ўта бошлади. **Низомий** биринчи дostonи *“Махзан ул-асрор”*нинг кириш бобларидаёқ бу асарни ёзишдан мақсади *“кўнгил қиссаси”*ни баён қилиш эканини алоҳида таъкидлади. Шоир тасаввурига кўра, инсоннинг барча аъзолари устидан **ҳукмрон – кўнгилдир**. Шоир **кўнгилни Хожа, инсон табиатининг тарбиячиси** деб атайди. Чунки **инсон кўнгилни уни олий ҳақиқат билан боғлаб турувчи тилсим**, олий ҳақиқат сирларини ўзида жилвалантирувчи **кўзгудир**, фақат унга сайқал беришда эринмаслик, уни занг ва ғубор босишига йўл қўймаслик лозим. Кўнгил инсонни инсонликда тутиб турувчи, алоҳида **бир вужудни олий маънавият билан туташликда асровчи моҳиятдир**.

Жалолиддин Румий *“Маснавийи маънавий”* асарида илохий ишқ тараннумини **инсон ва инсоният нисбати**, ҳар бир инсоннинг нафақат инсоният, балки бутун Борлиқ олдидаги **масъулияти** масаласи билан уйғунлаштира олди. Инсоннинг бошқа жонли мавжудотлардан фарқи шундаки, у ўзининг ўзга инсонлар билан боғлиқ эканини, ўзининг *“инсоният”* аталувчи яхлит моҳиятнинг ажралмас бир бўлаги, қисми эканини сезиб туради. Агар шуни сезмайдиган бўлса, унинг энди ўзга биологик мавжудотлардан фарқи қолмайди, моҳиятан у энди инсон эмас. Агар буюк суфий ўз асарида фикрларини ирфоний тимсолларга чулғаб ташлаган бўлса, унинг замондоши **Саъдий Шерозий** ижодида бу улуғ ғоя очиқ-ойдин намоён бўлди.

Адабиёт, асосан, сарой атрофида ривожланган X–XI асрларда шеърятда **қасида** етакчи жанр бўлди. Чунки **дунёвий адабиёт** вакили

Ўз ижодида, биринчи навбатда, мамдуҳга, яъни жамиятдаги **хукмрон гуруҳлар** вакилига (у подшоҳми, вазирми ёки йирик мулк эгасими, қатъи назар) таянади, дoston ёзади, қасида ёзади, муайян шахсга бағишлайди, ундан инъом ёки эътироф кутади. Тасаввуфий-ирфоний шеърят босқичида эса ғазал жанри биринчи ўринга ўтди, чунки суфий энди подшоҳдан ҳимоя ёки инъом кутмайди, у – Ҳақ ошиғи. Ошиқ эса қасида ёзмайди, у ғазал ёзади, чунки қасида – ўзидан юкори турган ўзганинг таърифи, **ғазал – ошиқнинг кўнгил изҳори**. Шундай қилиб, тасаввуфий-ирфоний шеърят ғазал жанрининг ривожига ҳал қилувчи босқични ташкил этди. Тасаввуф шеъряти **мажозий тасвир**нинг чексиз имкониятларига мурожаат қилади. Борлиқнинг Олий Ҳақиқати “*ёр*”, “*махбуб*” аталади, унга етишиш иштиёқи “*ишқ*” дейилади, суфийнинг туйғулари “*васл*” ва “*ҳижрон*”, ҳолати – “*май*” ва “*мастлик*”, макони – “*ҳаробот*” ва “*даёр*” тимсоллари билан ифодаланади. Натижада мазмуний кўпқабатлик жозибаси юзага келади. Ана шу жозибадорлик ғазалнинг ботиний асосини ташкил қилади. Демак, ирфоний туйғуларсиз мумтоз форс адабиётида ғазалнинг етакчи лирик жанрга айланиши имкондан ташқари эди. Лекин суфий шоирларнинг соф тасаввуфий ғазалиёти илоҳий ишққа ортикча урғу бергани туфайли халқ ичида кенг тарқалмади. Ўз ижодида айна шу камчиликни узил-кесил енгиб ўта олган шоир **Саъдий Шерозий** бўлди. Шу сабабли унинг ғазаллари бу жанрнинг мумтоз намунаси сифатида хосу ом орасида тўла-тўқис эътироф этилди ва катта шухрат қозонди.

Суфийлар Ҳақнинг асл зотини **Ҳақиқат** ва унинг **мазҳари**, киёсан айтганда, кўзгудаги аксини **мажоз** деб атадилар. Шу асосда тасаввуф адабиётида “*ишқи ҳақиқий*” ва “*ишқи мажозий*” тушунчалари шаклланди. Уларнинг биринчиси Аллоҳга муҳаббат, яъни “*ишқи илоҳий*” маъносида бўлиб, Ҳақ васлига интилиш, фақат унинг хаёли билан яшашни билдирса, иккинчиси – инсонларнинг бир-бирига, фоний дунё ашёларига бўлган ишқи сифатида талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид қўйилди. Аммо тасаввуф ғоялари ҳам ривожланиб бордики, агар Фаридиддин Аттор XIII аср бошларида инсонларни “*мажоз*”, яъни ташки моддий дунё ҳою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтариб, Борлиқнинг асл (азалий ва абадий) Ҳақиқати сари интилишга, ташқи сувратга маҳлиё бўлмай, маънога, моҳиятга эътибор беришга чақирган бўлса, шу аср охириларида келиб **Фаҳриддин Ироқий** (1207–1289), **Авҳадиддин Кирмоний** (вафоти 1298 йил) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “*Ламаъот*” асарини ёзган **Ироқий** “*мажоз*” ва “*ҳақиқат*” нисбатини денгиз ва тузга киёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг хар катрасида ҳам туз таъми бордир. Шайх **Авҳадиддин Кирмоний** ушбу нисбатни янада ривожлантириб, бундай хулоса қилди: “*Ин олами сувратесту модар суварем, Маъни натавон дид магар дар суврат (Бу олам сувратдир, биз сувратлар ичидамиз, Маънони сураддан ташқарида кўриш мумкин эмас)*. Демак, Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка

интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириш лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аслида, бу хулоса Ирфоннинг ниҳоясидир.

Низомий Ганжавий тасаввуф шоирларидан фарқли равишда фақат **инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш** билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахснинг **Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти** масаласига алоҳида эътибор қаратишни лозим топди, яъни унинг асарларида **ирфоний ва ижтимоий муаммолар** олий бир уйғунликда ифодаланди. Аммо XII асрда хануз **“Ҳақиқат”** ва **“мажоз”** тазоди кун тартибига рўй-рост қўйилган эмас эди. XIII аср охири – XIV аср бошларида **Амир Хусрав Дехлавий** (1253–1325) **Низомий** dostonларига биринчи бўлиб жавоб ёзди ва асарларида **“ишқи мажозий”**ни куйлашни ўзига мақсад қилиб қўйганини очиқ эълон қилди. Унинг эътиқодича, **шоир на воиз (насихатгўй), на сўфий сингари ёзмаслиги керак, балки бадий ижод қонунларига риоя этиши лозим.**

Амир Хусрав **“Хамса”**си шу даражада шухрат қозондики, ундан кейин ислом минтақа шеърлятида **“мажозий ишқ”**ни куйлаш ва **“Хамса”** dostonларига татаббу бағишлаш кенг қўламли анъанага айланди. XIV–XV асрлар минтақа маънавияти **“Хамса”** анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда **“Хамса”**нинг бир dostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодиса эди.

Алишер Навоий ижодда **Амир Хусрав** ва **Ҳофизлар** изидан бориб, бутун умр, асосан, **“ишқи мажозий”**ни куйлади. Аммо **“мажоз ишқи”**ни инсонларнинг бир-бирига муҳаббати деб тушунилса, воқеликка бу масалани татбиқ этганда бир мураккаблик вужудга келарди. Яъни инсоний муҳаббат ҳаётда доимо бегараз бўлавермас, бу энди ошиқнинг маънавий савияси билан боғлиқ эди. Навоий **“Махбуб ул-қулуб”** рисоласининг иккинчи қисмидаги **“Ишқ зикрида”** аталмиш 10-бобида бу туйғуни - **авом ишқи** (яъни, ўз шахвоний нафсини енгиб ўтмаган, маънавий баркамоллик касб этмаган оддий одамлар ишқи), **хавос ишқи** (яъни, ўз нафсини енгиб ўтиб, маънавий баркамолликка эришган ориф инсонларнинг пок ишқи) ва **сиддиқлар ишқи** (авлиёуллоҳ сўфийлар ишқи) сифатида уч қисмга ажратиш билан ушбу муаммони мукамал ҳал қилиб берди. Навоий **хавос ишқи**, яъни **пок инсоний ишқни** ошиқ учун ўзликни англаш йўли, **“Ҳақиқат асрори”** ганжинасининг қалити деб билди. **“Лайли ва Мажнун”** dostonининг хотима бобида шоир муҳаббатга **ғаройиб кимиё**, яъни мисни олтинга айлантирувчи **сеҳрли куч**, инсонга **Борлиқ сирларини ошқор қилувчи кўзгу**, деб таъриф беради. У **“ишқ”** ҳодисасига, биринчи навбатда, **ижтимоий-ахлоқий муносабатлар** нуқтаи назаридан қаради, шу асосда **“мажозий ишқ”**ни воқе ҳаётдаги **инсонлараро муомалада** биринчи ўринга чиқаради, **ўзак моҳиятга** айлантирди. Шу билан Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган **“алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ”**нинг кўпчилик йигит-қизлар орасидаги оддий **“ошиқ-маъшук”**ликдан ҳам, тасаввуф аҳли **“ишқи ҳақиқий”** деб атаган ирфоний интилишлардан ҳам бутунлай

фарқ қилувчи **мумтоз бир туйғу**, алоҳида ҳолат эканини махсус таъкид этишга эришди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг **Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди.**

Шундай қилиб, ижтимоий воқеликни бадий тадқиқ этиш, инсонни ва табиатни тўғри тушуниш, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини англаш ва англатишга уриниш – “*Мажоз тариқи*”нинг буюк вакиллари **Саъдий Шерозий, Ҳусрав Деҳлавий ва Ҳофиз Шерозий** асарларида мукамал ифодасини топган бўлса, **Алишер Навоий** ижодида амалий жиҳатдан юксак чўққисига кўтарилиб, назарий жиҳатдан пухта асослаб берилди. Ушбу ҳулосаларни қуйидаги жадвал орқали лўнда қилиб ифодалаш мумкин:

VIII–XV АСРЛАР МИНТАҚА МАДАНИЯТИДА МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ РИВОЖИ

Тарихий давр	Адабиётнинг ривожланиш давлари	Ҳар бир давр адабиётининг етакчи мавзу тамойиллари	Давр адабиётида ишқ мавзусининг талқини
VIII–IX асрлар	Минтақада араб тилидаги адабиётнинг ҳукмронлиги	Мадҳиявий қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳамриёт, зуҳдиёт, ҳажв	Дунёвий ишқ
IX аср охири – XI аср	Форс ва туркий тилларда дунёвий адабиётнинг шаклланиши ва гуллаб яшнаши	Мадҳиявий қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳажв, тарихий ва ишқий дostonлар	Дунёвий ишқ
XII–XIII асрлар	Минтақада фалсафий-ирфоний адабиётнинг гуллаб-яшнаши	Фалсафий қасидалар, ишқий-ирфоний ғазаллар, ирфоний дoston ва маснавийлар	Ирфоний (илохий) ишқ (“ <i>ишқи ҳақиқий</i> ”)
XIV–XV асрлар	Форс ва туркий тиллардаги “ <i>мажоз тариқи</i> ” адабиётининг гуллаб-яшнаши	Турли жанрдаги ишқий-ирфоний ва ижтимоий мазмундаги шеърлар, мажозий ишқни куйловчи дostonлар (хамсачилик аънаналари ривож)	Мажозий ишқ (“ <i>хавос ишқи</i> ”)

Шарқ мумтоз адабиёти ривожда **мажоз** атамасининг турли маънолардаги талқинини учратамиз. Жумладан, “**мажоз**” усули “**дунёвий адабиёт**” вакиллари учун воқеликдаги бирор оддий ҳодисани бадийлаштириб **тасвирлаш воситаси** сифатида қўлланилган бўлса (масалан, **Рўдакий**нинг “Модари май” қасидаси ёки Манучехрийнинг шу мавзудаги мусаммани), тасаввуф шоирлари (масалан, **Аттор** ва **Жомий** дostonла-

рида) ундан ирфоний ғояларнинг **аллегорик ифодаси** сифатида фойдаландилар. **“Мажоз тариқи”** босқичида энди бу шунчаки бадий тасвир воситаси эмас, балки **Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англатиш** воситасига айланди.

Навоий охириг дostonи **“Лисон ут-тайр”**да Симурғ тимсоли орқали асрий орзусини, улуғ ва қимматли **ижтимоий ғояни** ифодалади. Унинг талқинидаги **Симурғ - камолотнинг олий босқичи – Тавҳид босқичига кўтарилган ўттиз қуш (“си мурғ”)**нинг бирлиги – маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига **Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридр**.

Шундай қилиб, **“Мажоз тариқи” босқичи** ислом минтақа маънавияти такомилнинг энг олий поғонаси, **Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини** бўлди. Ушбу моддий борлиқни тадқиқ этиш, табиатни тушуниш, инсон қалбига кулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали **Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини** идрок этиш – **“Мажоз тариқи”**нинг буюк ажодларимиз Хусрав Дехлавий ва Баҳоваддин Нақшбанд, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзагидир. Бу босқич ягона ислом минтақа маънавияти такомилнинг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуқтага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, кўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат **бадий адабиётда**, бадий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, **“мажоз”** тушунчаси бадий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

ЖАҲОНИЙ ШУҲРАТ

Илм-фанимиз дарғалари орасида шундай зоти киромийлар борки, улар ўзлари танлаган соҳани пишиқ-пухта билиб, соҳа аҳлига заковат улашиб юриш билан бирга ўз тадқиқотларига йўлдош-ёндаш фанларни ҳам теранроқ идрок этиб, киёсий-типологик йўсинда таҳлилий асарлар яратиб юрадилар. Ғарб адабиётининг кенг қамровли донишманди, Шарқ классик адабиёти ҳамда тасвирий санъатининг нуктасанж билимдони, филология фанлари доктори, профессор, меҳрибон устоз Фозила Сулаймонова ана шундай серкирра ижодкорлардан эди.

Шарқу Ғарб адабиёти ва маданиятининг толмас тадқиқотчиси Фозила Сулаймонова 1919 йили Марғилонда зиёли оилада дунёга келди. Бўлажак машҳур олима ўрта мактаб хатмидан сўнг, 1937–1941 йиллар давомида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги педуниверситет)да таҳсил кўрди. Ўз устозлик фаолиятини Тошкент давлат университети (Ҳозирги ЎзМУ)да бошлаган Фозила Сулаймонова кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, Давлат Адабиёт музейи ҳамда Қўлёзмалар институтларида катта илмий ходим вазифаларини бажарди. 1998 йилдан умрининг охирига қадар Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат Адабиёт музейида етакчи илмий ходим сифатида тадқиқотлар олиб борди ва ёш илмий ходимларга раҳнамолик қилди.

Дастлабки илмий фаолиятини Ғарб адабиёти тарихини жиддий тадқиқ этиш билан бошлаган олима ўтган асрнинг 60-йилларида “Стендалнинг “Люсьен Левен”и”, “Шекспир Ўзбекистонда” монографияларини яратди. Илк китобида олима ўша кезлари илм-фанда Стендалнинг мукамал ижодий биографиясини яратишга муваффақ бўлган, санъаткорлик маҳоратини зукколик билан таҳлил қилган. Иккинчи асарда эса, ўзбек китобхонини Шекспир ижодий лабораториясига олиб кириб, унинг даҳолик сеҳрини кашф этган. Хусусан, муаллифнинг Шекспир асарларининг Ўзбекистонга кириб келиш тарихи, уларнинг ранг-баранг таржималари хусусидаги фикрлар, сахна талқинлари ҳақидаги мулоҳазалар анча жиддий ва ибратомуздор. Гап шундаки, аслият тилини яхши билган, ҳар асар моҳиятини чуқур идрок этган олима уларнинг киёсий-солиштирма таҳлилини берган. Булар ҳам назарий, ҳам амалий моҳиятга молик фикрлар эди.

Кейинги 30-40 йил давомида олима Шарқ ва Ғарб адабиётлари, илм-фани ҳамда тамаддунининг ўзаро алоқалари, бир-бирига таъсири, Европа маданиятининг шаклланишида Шарқнинг таъсирини ўрганди. Мана шу ният йўлида у Шарқу Ғарб мамлакатларини кезиб чиқди, минглаб қўлёзмаларни кўздан кечирди, халқаро анжуманларда маърузалари билан

иштирок этди; француз, инглиз, рус ва бошқа тилларда кўплаб мақолалар эълон қилди. Кўп йиллик заҳматлари натижаси сифатида “Шарқ ва Ғарб”, “Шарқ маданияти ва Данте”, “Восток и Запад” китоблари юзага келди. Бу монографияларнинг турли китъалар, халқлар маданиятларининг ўзаро таъсири ва муштараклигининг назарий масалаларини, амалий муаммоларини янгича таҳлилидаги аҳамияти бекиёс. Биз бу ерда олима хизмати-нинг айрим жиҳатинигина таъкидлаймиз, холос.

Маълумки, Шўролар давридаги шарқшунослик ҳамда адабиётшунос-ликда, асосан, Ғарб тамаддунининг Шарқ халқлари илм-фани, адабиёти ҳамда маданиятига таъсири ҳақида бир ёклама фикр юритиш расм бўлган эди. Фозила Сулаймонова “Шарқ ва Ғарб” монографиясида фандаги ана шу ноҳолисликни юзлаб дастхат манбалар, дунё археологлари қўлга ки-ритган ашёвий далиллар асосида, икки минтақа халқлари мифологияси-даги муштарак тамойилларни қиёсий-типологик таҳлил қилиш жараёни-даги илмий хулосалар воситасида рад этди: Ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Синоларнинг Европа илм-фани инкишофидаги ўрнини аниқ далиллар билан кўрсатиб берди. Бугина эмас, монографияда Зардушт фалсафасининг дунё фалсафий қарашларига таъ-сирини далиллар асосида илмий нуктаи назардан исботланган.

Маълумки, “Авесто”да аждодаларимизнинг уч минг йилдан наридаги фалсафий қарашлари, илм-фани, касб-кори, чорвачилик, деҳқончилик, меъморлик, шаҳарсозлик, маъданшунослик, тиббиётга доир теран фикр-лари жамланган. Ҳатто ёдгорликда бир марталик шприц, кон қуйиш мос-ламаси ҳақидаги аниқ мулоҳазалар баён этилган. Назаримизда, “Шарқ ва Ғарб”да дунё авестошунослигида биринчилардан бўлиб зардуштийлик билан ислом динидаги кўп ўхшашликлар аниқланган, муштарак жиҳатлар кўрсатилган.

Ўтган асрнинг 60-йиллари бошида замонамизнинг забардаст алломаси Ҳамид Сулаймон раҳбарлигида бир гуруҳ олимларимиз Навоийнинг му-каммал асарлари нашрини яратишга киришдилар. Ана шу жараёнда Фози-ла Сулаймонова ҳам жиддий матншунос сифатида фаол иштирок этди: Па-риж, Лондон, Ленинград шаҳарларидан юзлаб қадимий қўлёзмаларнинг, Навоий дастхатларининг нодир нусхаларининг фотоакслари келтирилди. Уларни ўқиш, қиёсий таҳлил этиб, аслига яқинроқ нусхаларини тиклашда Фозила Сулаймонова ҳам тинимсиз тер тўкди; бир қанча заҳмат пила-попаларини босиб ўтди. Натижада у кишининг бевосита иштироки билан хали ўзбек фани оламида номаълум шоир Ҳофиз Хоразмийнинг икки ки-тобдан иборат девони; Навоий мукаммал асарлари тўпламининг 3-, 4-, 5- ва 6-жилдлари чоп этилди; “Ҳазойин ул-маоний”нинг икки қўлёзма нусхасини қиёсий ўрганиб чиқиб, мукаммалини аниқлашга эришди. Хул-лас, олима манбашунослик ва матншунослик соҳасида бир олим умрига арзигулик тадқиқотларни амалга оширган.

Шарқда шеърят билан бир паллада тасвирий санъат ҳам, айниқса, унинг миниатюра жанри тараққий эта бошлаган. Кейинги тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, миниатюра санъати Рудакий замонларидаёқ пайдо бўлиб, X–XII асрларда узил-кесил шаклланган. XIV–XVI асрларга келиб эса, бунинг ёнига портрет жанри – нимтана тасвири ҳам қўшилган. Жо-мийнинг “Саломон ва Ибсол” достонига чизилган икки юздан зиёдрок турли табақа вакиллари портрети, Дорошукух томонидан чизилган 14 та

темурийзодалар портрети фикримизни тасдиқлайди. Ҳамид Сулаймонов етакчилигидаги экспедиция қўлга киритган манбалар таркибида юзлаб миниатюралар ҳам мавжуд эди. Фозила опа матнларни ўрганиш жараёнида ана шу санъат мўъжизаларига махлиё бўлиб қолди. Энди у нозикбин санъатшунос сифатида Ҳирот, Табриз, Самарқанд, Бухоро ва Ҳинд тасвирий санъат мактабларини ўрганиб чиқди; Бехзод, Нодирмуҳаммад Самарқандий, Муҳаммадмурод Самарқандийлар мероси билан танишди. Унинг қалбида буюк шоирлар асарларига чизилган миниатюраларни жамлаб, уларни нашр этиш истаги пайдо бўлди. Ана шу илмий ният ҳосиласи ўларок “Навоий асарларига ишланган расмлар”, “Амир Хусрав Дехлавий асарларига ишланган расмлар”, “Низомий “Ҳамса”сига ишланган расмлар” сингари юзлаб миниатюраларни ўзида жамлаган мураккаб – альбомлар нашр этилди. Бу жаҳон эътироф этган ва бутун дунёга тарқалган фундаментал асарлар, уларга битилган мукамал таҳлилий сўз-боши ва шарҳлар олиманинг миниатюра санъатининг мўшикоф допишманди эканлигини тасдиқлаб турибди. Зероки, олима дастхатлардан сайлаб олган ҳар бир миниатюрани сюжет, композиция, ранглар таносиби, дoston мазмунини нечоғлик ўзида ифода этгани, ғояси, бадиий қудрати томонидан ғоятда синчковлик билан таҳлил қилиб, муайян илмий-назарий хулосаларга келган. Демак, Фозила Сулаймонова Шарқ ва Ғарб маданиятларининг, қиёсий адабиётшунослик, таржимашунослик, манбашунослик, матншуносликнинг юксак билимдони, беназир назариётчиси сифатида фанимиз зарвақларини бойитиб келган. Унинг 200 дан ортиқ мақолаларининг аксарияти хорижий тилларда ҳам чоп этилган ва кўплаб хорижлик мутахассислар эътирофига сазовор бўлган.

Фозила Сулаймонова ёшларнинг беминнат ғамхўри ва ўта меҳрибон устози ҳам эди. Унинг бевосита раҳнамолигидаги ўнга яқин ёшлар номзодлик ва докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Серқирра ижодкорнинг фанимиз равнақи йўлидаги фидойи меҳнати давлатимиз томонидан муносиб тақдирланган. У юртимизнинг “Соғлом авлод учун” (1994), “Буюк хизматлари учун” (1999) орденлари ҳамда Франциянинг “Академия пальмаси” (1994) ордени билан мукофотланган.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,
филология фанлари доктори,
профессор

ТОЛСТОЙ ВА ТЕАТР

“Толстой ва илоҳиёт”, “Толстой ва фалсафа”, “Толстой ва сиёсат”, “Толстой ва дипломатия”. Лев Николаевичдек улкан мутафаккирларнинг ҳаётию ижодини қай бир соҳа билан боғламанг, мустаҳкам ришталарга гувоҳ бўласиз. Толстой – буюк адиб, маҳобатли чўкки, йирик инсоншунос сифатида башариятнинг тафаккур ирмоқларини ҳамон суғориб келмоқда.

Устоз Озод Шарафиддинов адибнинг “Иқрорнома”сига ёзган сўнг сўзида куюнчаклик билан шундай мулоҳаза билдирган эди: “Толстойнинг кўплаб фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий, адабий-танқидий асарлари ҳали-ҳануз ўзбек китобхонининг назаридан четда қолиб келмоқда. Бу билан биз ўзимизни ҳазрат Толстой шахсиятининг янги кирралари билан танишувдан оладиган жуда катта маънавий бойлиқдан махрум қолиб келмоқдамиз”¹. Дарҳақиқат, шундай. Ушбу тадқиқотимизда Толстой феноменининг яна бир киррасини тадқиқ этмоққа жазм қилдик.

Жаҳон адабиётидан воқиф закий китобхон яхши билади: Лев Толстой драматургияда Шекспир билан бўйлаша олмайди, биз айтмасак ҳам ҳукми аллақачон адибнинг ватандоши Белинский чиқариб қўйган: “Драматургияда Шекспир номи ёнига фақат ва фақат ўзининг номини қўйиш мумкин...”. Толстой драмалари машҳурликда Гоголь ёки Чехов комедиялари билан рақобатлаша олмаслиги ҳам айни ҳақиқат. Бирок, шундай бўлса-да, буюк адиб ижоди театр ва драматургия кесимида ўрганилган тадқиқотларни етарлича топиш мумкин. Масалан, рус театршуноси Елена Полякова “Лев Толстой театри” номли салмоқли китоб ёзган². Олима буюк адибнинг ҳаёти ва ижодини сахна санъати билан шу қадар узвийликда таҳлил қиладики, Толстойни театр дунёсидан айро тасаввур қилиб бўлмаслиги ўз-ўзидан аёнлашади.

Бўлажак адиб болалик йилларидаёқ театрга ошно тутинди, бошқача бўлиши мумкин эмасди. Ахир Моцарт ва Глюк опералари тингландиган, Шиллер фожиалари, Мольер комедиялари катта ҳаяжон билан ўқиладиган оилада буюк Гегелнинг машҳур ибораси ҳукмрон эди: “Санъатсиз ҳаёт – ваҳшийликдир”. Алқисса, ёш Толстой санои нафиса оламининг хайратлари, турфа гўзалликларини кўриб, тинглаб улғайди. Орадан йиллар ўтиб адиб драматургия билан илк танишувини шундай хотирлайди: “Шиллернинг барча драмалари, Гёте ва Лессингнинг баъзи пьесалари, Мольер, Бомарше комедиялари каминага беҳад таъсир қилди ва завклантирди. Замонавий рус драмаси, Гоголь, айниқса, Островскийнинг илк асарларидан тортиб то “Момақалдирок” қача мени ҳаяжонга солди”³.

¹ Лев Толстой. Иқрорнома. Иккинчи нашри. // Шарафиддинов О. Буюк адибнинг иқрорномаси. – Тошкент: Маънавият, 2016 – Б.125.

² Полякова Е. Театр Льва Толстого. – Москва: Искусство, 1978. – 344 с.

³ Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах, том 35. – М.: Художественная литература. – С.558.

Толстой ёшлигидан мамлакатнинг етакчи театрларига тез-тез таширф буюрар, кўрган спектакллари ҳақидаги таассуротлари, хотиралари, эътирофу танқидларини кундалигида қайд этиб борарди. Хусусан, у Москвадаги машҳур Малий театр сахнасида буюк рус актёри Шепкин ижросидаги “Ревизор”ни томоша қилиб, қисқагина жумлани қоғозга туширади: “Шепкин – талабчан актёр”. Толстой айрим театр мунаққидлари сингари узундан-узук сўзлар, хушомаду мактовлар ила актёрни кўкларга кўтармади, бироқ унинг шу оддийгина баҳоси ҳар қандай эътирофдан юксак турарди. Шепкиннинг театрдаги фаолияти бошланганига эллик йил тўлиши муносабати билан бутун Москва бўйлаб мазкур сана кенг нишонланар, бу вақтда Толстой Петербургда истикомат қиларди. Адиб улуг актёрни юбилей билан қутлаб, дил сўзлари битилган нома йўллайди. Унда актёрлик санъати нақадар машаққатли, мураккаб ижод экани, бу соҳага ўзини бағишлаш инсондан катта заҳмат ва фидойилик талаб қилиши таъкидланади. Мазкур мактубнинг аҳамияти ҳақида Елена Полякова шундай ёзади: “Шепкинга қарата айтилган ушбу миннатдорлик сўзлари орқали Толстой театр – тарбия ва мулоқот воситаси эканини таъкидлайди. Опера, балет томошаларида характер ва сюжетлар шартли кўрсатилади, драматик театр эса ҳаётий ҳақиқатни акс эттиргани боис адибни ўзига кўпроқ жалб қиларди, хусусан, Шепкин, Садовский, Никулин-Косицкий, Сергей Васильев, Шумский сингари забардаст актёрларнинг ижросидан илҳомланарди”¹.

Театр ижодкорларининг хотирлашича, Толстой ёшлик йиллари ўзи кўрган актёрлар орасида Мартиновни биринчи даражага қўйган. Адиб Қозон шаҳридаги театрда Мартинов ижросидаги Хлестаковни томоша қилади ва унинг маҳоратига қойил қолади. Ўша даврнинг машҳур актёрларидан бири Сергей Васильев ёш Толстой билан учрашуви ва актёрлик санъати ҳақидаги қизгин суҳбатини шундай хотирлайди:

- Альфонс Доде² ҳақида қандай фикрдасиз? – дея сўрадим бир куни.
- Доде? Нима десам экан... Сиз Малий театр актёрларидан кимларни танийсиз? – дея саволимга савол ташлади Лев Николаевич.
- Ҳозиргиларнинг ҳаммасини ҳам билмайман.
- Аввалгилардан-чи?
- Олтмишинчи йилларда ижод қилганларнинг барчасини беш қўлдек биламан. – Ва мен шоша-пиша санай кетдим. – Садовский, Шумский, Самарин...

Лев Николаевич менга юзланди:

- Сиз Самаринни биласизми? Унда жавобим шу: Доде бу – Самарин³.
- Кунларнинг бирида Толстой москвалик танишларидан бири, ёш актёр Иван Горбуновни Малий театрга таклиф этади, икки дўст спектаклдан сўнг кечки овқатни бирга тановул қилишади. Сўнг улар адабиёт, театр хусусида алламаҳалгача гурунглашишади, Толстой шу куни ўзини енгил ва хушчакчак ҳис қилган, Горбунов билан юракдан суҳбатлашган экан. Шу кеча навқирон адиб ва актёр дўстлигига мустаҳкам пойдевор қўйилади ва у узук йиллар давом этади.

Театр санъатига қизиқиш табиийки, драматургияни ўрганишни ҳам тақозо этади, зеро, бу икки тушунчани бир-биридан айро тасаввур қилиб

¹ Полякова Е. Театр Льва Толстого – М.: Искусство, 1978. – С. 15.

² 1840-1897 йилларда яшаб, ижод қилган атоқли француз ёзувчиси.

³ Русанов Г.А. Воспоминания. // Л.Н.Толстой в воспоминаниях современников, том 1. – М.: Гослитиздат, 1955. – С. 251-252.

бўлмайди. Лев Толстой ёшлигидан барча адабий жанрлар қатори драматургиянинг сир-синоати, табиатини пухта ўрганди, рус ва жаҳон адабиётида эътироф қозонган драмаларни кунт билан мутолаа қилди, шу билан чекланмай, ҳар бир асар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини кундалигига ёзиб борди. “Мен драмани тушунишни бошладим” – деб ёзади адиб ўз қайдларининг бирида – “Гарчи бу борада кўпинча мутлақо зиддиятли йўлдан юрган бўлсам-да, камина драматургияни янгича поэтик роҳат берувчи восита эканини мамнуният ила таъкидлайман”¹.

Лев Толстой драматургиясини тадқиқ этган В.Основин ёзувчи “Уруш ва тинчлик” эпопеясини тамомлагач, драматик жанр билан жиддий шуғуллана бошлаганини қайд этади². Шундай маҳобатли ва улуғвор романни забт этган адиб драматургияни ижоднинг машаққатли тури деб ҳисоблайди ва у ёзувчидан катта куч, сафарбарлик талаб қилишини таъкидлайди. Толстой наср ва драмани муқояса қилар экан, ижодий тажрибасидан келиб чиқиб, шундай фикр билдиради: “Роман ва қисса ёзиш бу – расм чизишнинг ўзгинаси. Бунда фон, соя, ҳатто кўчиб юрувчи кўланкалар бор; драма эса ҳақиқий ҳайкалтарошликка ўхшайди. Иш жараёни тош йўнишни эслатади – энди қозғога ҳоҳлаганингизча бўёқ тортолмайсиз, худди меъмордек кўрсатилган рельефни ўясиз, холос. Роман ва драма ўртасидаги тафовутни “Зулмат ҳокимияти” номли пьесамни ёзиш жараёнида англаб етганман. Асарни ёзишга киришар эканман, дастлаб бу мен учун жуда жўн вазифа бўлиб кўринди. Илло, бир саҳифа қоралагач кўрдимки, бунда қандайдир ғалатилик, беўхшовлик бор. Масалан, бунда қаҳрамонларнинг ҳис-кечинмага бой ҳолатлари, кўнглидан нелар ўтаётганини саҳнада кўрсатиш мумкин эмас, уларнинг характерини ўтмишга қайтиш билан ифодалаш, ёдга олиш мумкин – буларнинг бари зерикарли, диққатни оширадиган, ғайритабиий юмуш. Драмада тайёр ҳолатлар керак”³.

Лев Толстой жаҳон адабиётининг буюк намоёндаларидан бири, улуғ драматург Вильям Шекспир ижоди билан танишар экан, негадир бутун башарият эҳтиром кўрсатган даҳо санъаткор билан муроса қилолмайди. 1856 йили адиб кундалигига қуйидагиларни ёзади: “Лир”ни ўқидим, таъсири кам бўлди”. Толстойда Шекспир феноменига нисбатан негатив кайфият эволюцион тарзда ривожланиб боради, пировардида, адиб кексалик йиллари ҳали-ҳамон баҳсу мунозараларга сабаб бўлаётган “Шекспир ва драма тўғрисида” номли танқидий очеркни ёзишга қарор қилади. Очерк 1904 йилда ёзилади, бу вақтда аллома Толстой етмиш олти ёшни қаршилаган эди. Маълум бўлмоқдаки, адиб очеркни Шекспир ҳақидаги дастлабки қайдларидан сўнг қарийб ярим аср ўтгач қозғога туширган. Демак, мазкур мақолани ёзиш учун йиллар давомида тадорик кўрган, Шекспир ижодини чуқур ўрганган ва ана шу ўрганишлар асносида туғилган мулоҳазаларини ўқувчиларга тақдим этган. Очерк аввалида Толстой ушбу танқидий фикрларга узил-кесил келмаганини, анча вақт шубҳа-гумонлар қуршовида яшаганини, бироқ барибир Шекспир ҳақидаги анъанавий қарашларга қўшила олмаганини таъкидлайди. “Эсимда, Шекспирни биринчи марта ўқиб чиққанимда жуда қаттиқ таажжубда қолган эдим” – деб ёзади адиб – “Мен уни ўқиб жуда катта эстетик завқ оламан,

¹ Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах, том 47. – М.: Художественная литература. – С. 13.

² Основин В.В. Драматургия Л.Н.Толстого. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 14.

³ Рудницкий К. Проза и сцена. – М.: Знание, 1981. – С. 4-5.

деб ўйлагандим. Аммо унинг энг яхши деб ҳисобланадиган асарларини – “Кирол Лир”, “Ромео ва Жульетта”, “Ҳамлет”, “Макбет”ларни бирин-кетин ўқиб чиқиб, завқ олиш бир ёқда турсин, кутулиб бўлмайдиган бир ижирғаниш ҳис қилдим; ўқиб чиққунча сиқилиб кетдим ва хангманг бўлиб қолдим: бутун маърифатли дунё бенуқсон, мукамал деб ҳисобласа-ю, мен бу асарларни тўғридан-тўғри бемаза ва арзимас деб ўтирсам? Нима бало, мен ақлдан озган эмасмиканман?”¹. Толстой Шекспирнинг машҳур фожиаларини таҳлил қиларкан, улар ҳақида ўзидан олдин билдирилган фикрларни ҳам эслаб ўтади, адабнинг диққат марказида асосан Шекспир қаҳрамонларининг характери туради. Бутун очерк давомида қизил ип бўлиб ўтувчи, танқиднинг асосий манбаи ва объекти ҳам айнан характер масаласидир. Толстой дунё адабиётида характер яратишнинг мохир устаси сифатида тан олинган Шекспирни айнан шу санъат, яъни ўз қаҳрамонларига табиий ва жонли, бетакрор характер топишда муаммоларга дуч келишини қайд этади. “Шекспир ўз шахсларига бетакрор характер ато қилишни билмайди деб айтолмайман, лекин у бу ишга буткул локайд қарайди”² – деб ёзади адиб. Унинг фикрича, Шекспир гениал трагедияларига мавзу қилиб олган, асосида итальян новеллалари ётувчи дурдона асарлар ҳар қанча хайратга молик бўлмасин, у ҳикоя шаклида таъсирчанроқ ва жозибалироқ эди. Афтидан, Толстой кўҳна итальян новеллаларини синчиклаб ўрганган ва Шекспир талқинида драмага айланиш жараёнини таҳлил қилиб, ҳолис адабий танқидчи сифатида ҳукм чиқаришга интиланган. Демак, драматургияда оламшумул кашфиётлар қилиб, дурдона асарлар яратган Шекспирдек аллома ҳам Толстой наздида бадиий асарнинг асл жозибаси, қаҳрамонларнинг табиий характери тавсифлай олмаган. Албатта, Толстойнинг Шекспир ҳақидаги қарашлари, мулоҳазалари анчагина баҳсли, кескин ва муросасиз бўлсада, кўплаб мунаққидлар учун маҳорат мактабига айланиши, илмий-назарий фикрларга минбар бўлиши билан қимматлидир.

Лев Толстойнинг рус драматургиясига доир кузатувлари ҳам эътиборга молик. У рус адабиётида айни жанрнинг ўрнини юкори баҳолаган ва ёзилаётган драматик асарларни мунтазам равишда ўқиб борган. Адиб 1850–1860 йилларда Островский драматургиясининг чинакам мухлисига айланади. Унинг комедияларидаги ўткир ҳажв, пичинг, драмаларидаги кескин зиддиятлар, жонли ва курашувчан қаҳрамонлар эътиборини тортади. “Островский ижоди менга ёқди” – дейди Лев Николаевич – у ўзининг оддийлиги, рус ҳаётини чуқур билиши, вазмин табиати ва юксак иқтидори билан ажралиб туради. У ўзига хос, оригинал инсон, ҳатто дунё адабиётида ҳам бирор ижодкорга ҳушомад қилганини билмайман”³.

Толстой романларининг рус ва жаҳон театрларидаги сахнавий талқинлари алоҳида тадқиқотларга мавзу бўлади. Салкам бир ярим асрдан буён адабнинг машҳур асарлари жаҳон сахналарида қайта-қайта ўйналиб, кўплаб режиссёрлик ва актёрлик тажрибаларининг ривожланишига, театрнинг бадиий ва эстетик имкониятларини бойитишга хизмат қилмоқда. Хусусан, XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб “Уруш ва тинчлик”, “Анна Каренина” романларини сахналаштириш бўйича изланиш-

¹ Лев Толстой. Шекспир ва драма тўғрисида (танқидий очерк). // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида (Озод Шарафиддинов таржималари). – Тошкент: Маънавият. – Б.137.

² Шу манба, Б.168.

³ Гусев Н.Н. Два года с Л.Н.Толстым. – М.: Гослитиздат, 1928. – С.183.

лар бошлаб юборилади. 1885 йил “Суфлёр” газетаси “Уруш ва тинчлик” романи муаллифнинг розилиги билан инсценировка қилиниши ҳақидаги хабарни эълон қилади. 1895 йил “Скоморох” театрида “Хўжайин ва хизматкор” хикояси инсценировка қилинади. Толстой таваллудининг 80 йиллиги нишонланаётган кунларда “Театр ва санъат” журнали (1908 йил 34-сон) да ажойиб ҳажвий сурат босилади: уч нафар шахс узун пичоклар билан буюк адибни нишонга олган, бу унинг асарларига театр ижодкорлари томонидан хужум бошланаётганига ишора қиларди. Айниқса, “Анна Каренина” романига қизиқиш жуда кучли эди. Хусусан, 1907 йил француз драматурги Эдмон Гиро томонидан инсценировка қилинган ва машҳур Андре Антуан театрида саҳналаштирилган спектакль алоҳида воқеа бўлади. Ушбу инсценировка кейинчалик дунёнинг кўплаб мамлакатлари театрлари, жумладан, рус саҳналарига ҳам кўчган ва маданий жамоатчилик эътирофига сазовор бўлган. Шунингдек, Анри Батайлем томонидан “Одеон” театри учун тайёрланган “Тирилиш” романи инсценировкаси ҳам жаҳоннинг турли театрларида саҳналаштирилади.

Толстой асарлари нафакат Ғарб, балки Шарқ мамлакатлари театрларида ҳам катта муваффақият қозонган. Тадқиқотчи Александр Шифман “Лев Толстой ва Шарқ” номли фундаментал тадқиқотида улуғ адиб ижодининг Машриқдаги саҳнавий талқинлари хусусида қимматли маълумотлар беради¹. Шарқ театри ўзининг табиати, ифода шакли, ижро хусусиятлари билан Ғарб томошаларидан тамомила фарқланади. Бироқ Лев Толстой сингари миллат ва сарҳад билмайдиган, умумбашарий қадриятларни тараннум этган ижодкорлар бундай мезонлардан юксак туради.

1936 йил Хитойнинг Нанкин шаҳридаги драматик театрда “Тирилиш” романи саҳналаштирилади. Инсценировка муаллифи, драматург Тянь Хань спектакль ҳақида шундай деган эди: “Бу спектаклни яратишдан мақсад Толстой вафотининг йигирма беш йиллигини эслатиш эмас, балки унинг қаҳрамонлари жамият ҳаёти, халқ тақдирида нечоғлик муҳим ўрин тутишини кўрсатишдир. Босқинчилар юртимизга таҳдид солган оғир йилларда илғор хориж ёзувчиларининг асарларини саҳналаштириш бизга инкилобий тарихий драмаларни қандай ёзиш кераклигини ўргатади. “Тирилиш”нинг биринчи саҳнасидаги зиндон эпизоди ҳамон хотирамда яшаб, юрагимга азоб бераётган гоминданчиларнинг қоронғи турмасидаги даҳшатли кунларни ёдга соларди². Бундан кўринадики, Лев Толстой ижоди мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тузуми, мафкуравий турмуш манзаралари билан бевосита алоқадор бўлиб, умуминсоний моҳияти билан бирга давр эҳтиёжларига ҳам тўла жавоб беради.

Толстой феномени рус ва жаҳон режиссурасининг йирик намояндалари учун доимо изланиш ва маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган. Масалан, буюк театр ислохотчиси К.С.Станиславский “Уруш ва тинчлик” романини саҳналаштириш орзуси билан яшаган, ҳатто асар инсценировкасини ҳам тайёрлаб қўйган, бироқ муайян сабабларга кўра ушбу ижодий режа амалга ошмаган эди. Ҳозирда “Уруш ва тинчлик”нинг Станиславский талқинидаги инсценировкаси Москва Бадий академик театри музейида сақланмоқда.

¹ Шифман А. Лев Толстой и Восток. — М.: Наука, 1971. — С. 90-92.

² 1919 йил Хитойда вужудга келган ва ҳокимият учун курашган консерватив руҳдаги сиёсий партия. 1949 йилги фуқаролар урушидан сўнг мамлакат бутунлай коммунистлар қўлига ўтган, гоминданчилар Тайванга қочиб кетишга мажбур бўлади.

³ Ўша манба, Б. 90-91.

К.С.Станиславскийнинг ҳамфикири ва маслакдоши, рус режиссурасининг дарғаларидан бири Владимир Немирович-Данченко Толстой асарларига бир неча бор мурожаат қилган. Хусусан, “Тирилиш” ва “Анна Каренина” романларини айнан Данченко биринчи марта рус сахнасига олиб чиққан эди. Режиссёр асарларнинг бадиияти, ижтимоий руҳи, қаҳрамонлар характериini сақлаган ҳолда ўз талқинларини таклиф этади. “Толстой бадий дунёкарашининг қатламлари актёрлар жамоасини тарбиялашда нодир бойлик ҳисобланади” – деб ёзади режиссёр ўз қундаликларида¹.

Немирович-Данченко 1937 йил Москва Бадий академик драма театри сахнасига “Анна Каренина” романини олиб чиқади. Романда тасвирланган муҳит, давр ва қаҳрамонлар тақдирининг кенглиги ва мураккаблигини инобатга олиб, режиссёр асарнинг драматизмга бой, кескин ва зиддиятли сахналарини саралаб олади. “Режиссёр ғояси Анна Каренинанинг атрофини қуршаб турган муҳит, “эҳтирослар алангаси” ва “шафқатсиз, тубан, ҳукмдор табаканинг унинг ахлокий ҳаёти, у яшаётган давр устидан ҳукмронлиги” ўртасидаги фожиавий конфликтни кўрсатишдан иборат эди”² – деб ёзади профессор Константин Рудницкий.

Режиссёр илк сахнаданок томошабинни давр муҳитига олиб киради, романининг барча қаҳрамонлари ўз замонаси билан чамбарчас боғлиқлиги кўрсатилади, Аннанинг тақдири, фожиаси ҳам шу контекстда талқин қилинади.

Анна Каренина образини рус театрининг машҳур актрисаларидан бири Алла Тарасова ижро этади. Актриса қаҳрамонининг руҳияти, аёллик назокати, қалб гўзаллигини очиб беради, шунингдек, давр зиддиятлари, ижтимоий конфликтлар, муҳаббат ва эҳтирос қураши ижрода асосий ўринга чиқади. Тарасова Аннанинг қиборларга ҳос қиёфасига ҳам урғу беради, лекин актриса учун энг муҳими қаҳрамонининг аёл сифатидаги кечинмалари, туйғуларини ифодалаш эди ва у бунга муваффақ бўлади.

Алексей Каренин образини атоқли актёр Николай Хмелев ижро этади. Актёр образининг инсоний фазилатларини тасвирлайди, унинг ижросида Алёша софдил, камтарин, вазмин, оккўнгил инсон сифатида намоён бўлади. “Н.П.Хмелев Каренин ролини шундай бошлайдики, ҳатто у одам эмас, барча гўзал фазилатлар билан зийнатланган механизмга ўхшайди”³. Ҳатто Аннанинг хиёнатидан кейин ҳам Каренин – Н.Хмелев табиатида исён уйғонмайди, актёр ўз ижроси орқали айнан романдаги қаҳрамонни чизади.

Спектаклнинг финал сахнаси худди романдаги сингари фожиавий тус олади, ўз ботини ва бешафқат тузум билан муроса қилолмаган Аннанинг ўзини поёзд остига ташлаб ҳалок бўлиши ғоят драматик тарзда кўрсатилади, ушбу воқеанинг театр атмосфераси ва томошабин кўз ўнгида юз бериши фожианинг таъсир қувватини янада оширади.

Лев Толстойнинг фалсафий идроки сингдирилган, жаҳон адабиёти хазинасидан ўрин олган асарлардан бири – “Холстомер” қиссаси ҳисобланади. Асарда отлар тимсоли орқали шафқатсиз ва қаттол тузумнинг аянчли манзараси фош этилади, бутун башариятга ҳос азалий саволларга жавоб изланади. Қисса мотивлари асосида 1975 йил машҳур

¹ Немирович-Данченко Вл. Статьи. Речи. Беседы. Письма. – М.: Искусство, 1952. – С. 125.

² Рудницкий К. Проза и сцена, 1981. – М.: Знание. – С. 38.

³ Уша манба, Б. 40.

режиссёр Георгий Товстоногов М.Горкий номидаги Москва катта драматик театрида “От ҳақида қисса” (инсценировка муаллифи Марк Разовский) номи спектакль сахналаштиради. Режиссёр шундай фалсафий асарни театрнинг шартли табиатида мослаштира олди, турли рамзлар, ранг-баранг сахнавий воситалар орқали киссанинг поэтик дунёси, бадий-эстетик жозибасини юзага чиқарди. Бош қаҳрамон – Холстомер образини яратган афсонавий актёр Евгений Лебедев чуқур драматизм ва пафос, юқори ҳарорат ва ҳиссиёт, нозик кечинма ва тана ҳаракатлари билан қаҳрамонининг мураккаб тақдирини очиб беради. Лебедев сахнада бамисоли отга айланади, от бўлиб пишкиради, оёқлари билан ер тепкилайди, бўйни ва танаси бўйлаб боғланган истибдод арконларини узишга, руҳан парвозга шайланади. Актёр сахнада жуда енгил ҳаракатланади, унинг пластик маҳорати, ижро динамикаси, образ ҳаётини юракдан кечирishi, руҳий ва жисмоний мувозанатни бир маромда сақлаши, муҳими, бутун қуввати, энергиясини спектакль ғоясига сафарбар этиши томошанинг бош муваффақиятини таъминлаган. Евгений Лебедев ўз ижроси ва спектакль хусусида тўхталиб, шундай интервью берган эди: “Станиславский актёрларга болаларни ўрганиш, уларнинг қандай ўйнаётганини диққат билан кузатиш лозимлигини бежиз таъкидламаган. Чунки болалар доимо тасаввурдаги предметлар билан яшайди: уларнинг қўлидаги таёк – от, стул – кема, қўғирчоқ эса жонли инсонга айланади. Лекин биз катталар тасаввур қилиш бўйича болалар олдида анча нўноқми. Назаримда, Холстомернинг ўлимига ишониш учун томошабин қаҳрамонининг бўйнидан оқаётган, қонга ўхшаш қизил бўёқни кўриши шарт эмас. Ингичка қизил тасмаларга ишора қилиш закий томошабин учун етарлидир, шунда у фантазиясини ишга солади ва отнинг ўлимига ишонади. Ҳар қандай санъат асарида қанчалик натурализмдан йироқлашсак, шунчалик табиийликка эришамиз”¹.

Дарҳақиқат, режиссёр спектаклда кўплаб рамзий топилмалардан фойдаланади, шу боис кўрсатилаётган воқеаликни онгли равишда эмас, ҳаёл чиғиригидан ўтказиб, фалсафий тарзда англаш ва қабул қилиш талаб этилади.

Спектаклда бир актёр ҳам инсон, ҳам отни ижро этади. Бу топилма одам ва жонзот қавмининг яқдиллиги, руҳан муштараклиги, азалдан бир-бири учун яратилганга ишора қилади. Актёрлар от суратидан одам қиёфасига киришда никоблардан фойдаланади, бироқ бу никоблар шунчаки образ ташувчи восита эмас, балки қаҳрамонларнинг руҳий изтироблари, кечинмаларини ифодаловчи топилма бўлиб хизмат қилади.

Лев Толстой асарлари мамлакатимиз театрларида ҳам сахналаштирилган бўлиб, турли талқин ва ёндашувлар, режиссёр тажрибалари ва актёрлик ижролари билан ёдда қолган. Хусусан, атоқли режиссёр Баҳодир Йўлдошев томонидан Ҳамза (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри) театрида сахнага қўйилган “Тирик мурда” спектакли миллий театримизда услуб ва шакл ўзгаришлари, янги бадий жараёнлар кечаётган бир паллада муҳим воқеа бўлди.

“Тирик мурда” – Толстой даҳоси билан яратилган санокли драмалардан бири. Таъбир жоиз бўлса, бу пьесани на Шекспир, на Ибсен ва на Чехов драматургиясига қиёслаб бўлади. Унда инсон руҳиятининг ғоят оҳорли манзараси толстойча вазминлик ва теранлик билан чизилади, шахс ва жа-

¹ Лордкипанидзе Н. Отдавая – получаешь. Беседа с Е.Лебедевым. – “Неделя”, 1976. №11.

мият ўртасидаги мураккаб зиддият, эски тузум ва янги тафаккур кураши ички драматизм ва фожиавий рух билан тасвирланади. Бош қаҳрамон – Федор Протасов тимсолида ҳалокат сари кетаётган, шафқатсиз тузум қурбонига айланаётган, шундай бўлса-да, ўз ҳақиқати, эътиқодига содиқ қолган кучли психологик образ яратилади. Толстой Протасов характери ни ижтимоий, сиёсий, маънавий, ахлокий контекста очиб беради, унинг ҳар бир ҳаракати, дунёқараши, турмуш тарзи, атрофдагилар билан муносабати рус миллатининг чинакам вакилини кўз ўнгимизда жонлантиради. Ўзбек театри ижодкорлари мазкур асарга мурожаат қиларкан, аввало унинг бадиий-ғоявий йўналиши, умуминсоний моҳиятидан келиб чиқиб, инсоний изтиробларни куйловчи, психологик таъсирга эга гўзал спектакль яратишади.

Режиссёр Баҳодир Йўлдошев расом Георгий Брим билан ҳамкорликда спектакль учун ноодатий, ўзгача услубдаги сахнавий декорациялар ўйлаб топади. Парда ортида XIX аср буржуа вакилларининг турли ҳолатдаги суратлари акс эттирилган. Улар ҳайкалдек қотиб қолган, бамисоли бу омма Федор Протасовнинг қисматига томошабин бўлиб тургандек таассурот уйғонади.

Протасов образини ижро этган маҳоратли актёр Турғун Азизов руҳан ва жисман жамиятдан ажралиб қолаётган қаҳрамонининг хис-туйғулари, кечинмалари, мураккаб дунёсини очиб беради. Актёр ортикча пафосга берилмайди, ҳиссиётларини жиловлаб, мавжуд мақсад сари йўналтиради. Протасов – Т.Азизов вазминлиги, донишмандлиги, оққўнгиллиги, ҳаёт синовларида тоблангани ва бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. Бироқ тақдирнинг шафқатсизлиги сабаб ҳаёти издан чиқади, Протасов ичкиликка ружу қўяди. Оқибатда эри билан суйиб турмуш қургани Лизани онаси Анна Павловна унинг никоҳини бузмокчи бўлади. Шу тахлит воқеалардаги драматизм кучаяди, Лиза икки ўт орасида қолади: бир томондан Фёдорга бўлган мухаббатидан юз ўгиролмаса, иккинчи томондан онасининг тинимсиз қутқуси, босими сабаб оғир вазиятда қолади. Лиза образини гавдалантирган актриса Гавҳар Зокирова қаҳрамонининг ана шу зиддиятли тақдирини нафис бўёқлар билан чизади.

Федя (Протасов)нинг нима учун жамиятдан норози экани, атрофидаги инсонлардан йироқлашиб, бегоналашиб бораётганининг сабаби драманинг бир неча ўринларида, турли шаклларда изоҳланади. Жумладан, Протасов Лиза ва Викторга ёзган мактубида шундай аччиқ мулоҳазалар билдиради: “Ёлғон гапириш, маҳкамадорларга пора бериш, найранг-бозлик билан шуғулланиш қўлимдан келмаса нима қилай? Мен ҳам хом сут эмган банда эканимни тан оламан, бироқ нафси ҳакалак отган манфаатпарастлар сингари тубанликлар қилишни ҳатто ҳаёлимга ҳам келтиролмайман”. Протасовнинг шу фикрларидан ҳам англаш мумкин-ки, у зоҳиран йўлдан адашгандек кўринса-да, асли виждони, эътиқоди, инсоний киёфасини саклаб қолган, ёвуз иллатлардан бутунлай нафратланадиган, руҳан пок ва софдил инсон. Бироқ бошқалар сингари кимгадир ялтоқланиш, кўзбўямачиликни ёқтирмайди, табиатан қандай бўлса шундайлигича кўринади ва шу боис атрофидагилар уни тарк этади. Протасов образининг иккинчи ижрочиси, таникли актёр Ҳожиакбар Нурматов талқини тамомила ўзгача. Унинг Федяси ўз-ўзи билан мурося қилолмаган, руҳан курашувчан, бирмунча исёнкор шахс сифатида намоён

бўлади. Актёрнинг ижро манерасига хос драматик пафос, кучли эхтирос Протасовнинг характери ҳам жонлантиради, тўғри Х.Нурматовнинг қахрамони Толстой чизган қиёфадан тамомила четлашмайди, бироқ ижрода образ моҳиятини янгича англаш, бошқача кўримларда идрок этишга интилиш сезилади.

Спектаклда театрнинг етакчи актёрлари ажойиб образлар яратган эди. Хусусан, Ёқуб Аҳмедов ижросидаги Виктор Каренин Лизага кўнгил қўйган ва бир умр муҳаббатига содиқ қолган, бағрикенг, фидойи, олийжаноб инсон қиёфасида кўриниш беради. У Лиза Федяни севишини яхши билади, бироқ Протасовнинг хатолари сабаб қизнинг кўнглини қозонишга, уни бахтли қилишга интилади. Толиб Каримов ижросидаги Князь Абрезков ҳам очиқкўнгил, самимий, мулоҳазали инсон. Спектакль давомида Виктор Каренин ва Князь Абрезков Федянинг нега жамиятдан узилиб қолаётгани, руҳий ожизлигини муҳокама қилишади ва унинг бундай аянчли аҳволига ачинишади. Шунингдек, спектаклдаги Анна Павловна (Эркин Маликбоева), Анна Дмитриевна (Яйра Абдуллаева), Маша (Ойдин Норбоева), Саша (Сайёра Юнусова) сингари персонажларни гавдалантирган актёрлар ҳам қахрамонларининг ички кечинмалари, характери ишонарли талкин қилади.

Спектаклнинг сўнгги саҳнаси фожиавий руҳга йўғрилган бўлиб, давр муҳити ва қиёфасини бор манзараси билан кўрсатишга хизмат қилади. Саҳна тўр парда билан ярим тўсилган, унинг поёнсиз бўшлиғини эслатади, шу зулмат қўйнида Протасовни маҳв этган тубан жамият вакилларининг рамзий қўғирчоқ нусхалари намоён бўлади. Фёдор Протасов тўппончадан ўқ узиб, жонига қасд қиларкан, атрофдагиларнинг ҳеч бири пинагини бузмайди ва шунчаки бу фожианинг томошабинига айланади. Режиссёр бу орқали манфур тузумнинг нақадар ёвуз ва шафқатсизлиги, унда инсон ўлими оддий ҳол экани ва бошқа аламий ҳақиқатларни фош этади, томошабинни мушоҳадага, инсон моҳиятини англашга чорлайди.

Лев Толстой даҳосини ўзбек театрида кашф этган яна бир асар – “Холстомер” қиссаси бўлди. Юқорида мазкур асар буюк режиссёр Георгий Товстоногов томонидан катта муваффақият билан саҳналаштирилганини таъкидлаган эдик. 1998 йил Ўзбекистон Ёшлари театрида таникли режиссёр Наби Абдурахмонов қиссага қайта мурожаат қилди. Машҳур асарнинг ўзбек саҳнасида намоиш этилиши алоҳида воқеа бўлиб, маданий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Режиссёр Н.Абдурахмонов Товстоногов спектаклини томоша қилган, кўплаб саҳна ижодкорлари қатори ҳайратга тушган ва яқунда шу асарни ўз талқинида саҳналаштиришга қарор қилган эди. Табиийки, режиссёр зиммасидаги асосий вазифа – рус театрининг спектаклини такрорламаслик, асарга янгича ёндашиш, образларнинг янги қирралари, характер хусусиятларини кашф этишдан иборат эди.

Спектакль асосан ҳаракатга қурилган, актёрларнинг пластик имкониятлари, мусика, ранг-баранг либослар, махсус эффектлар ва бошқа саҳнавий ифода воситалари режиссёр ғоясини очишга хизмат қилган.

Бош қахрамон Холстомерни театрнинг таникли ва тажрибали актёрларидан бири Анвар Картаев ижро этади. Актёрнинг ижродаги юқори темпо-ритми, ракс ва пластикага мослашувчанлиги, мусикани яхши ҳис қилиши, образ характери тўлақонли ифодалаш, қахрамон руҳияти, дарду кечинмаларини чуқурроқ кўрсатиш имкониятини яратган. Холсто-

мер – А.Картаев сахна бўйлаб эркин ҳаракатланади, гоҳо отнинг шодон кунлари, гоҳо изтиробли дамларини кечинма ва эҳтирос билан ижро этади, жониворнинг қисмати мисолида инсонга дахлдор туйғулар, ҳолату ҳодисаларни тасвишлаб, ҳаётий прототип яратади.

Наби Абдурахмонов услуб ва талкин жиҳатидан Товстоноговга тақлид қилмаса-да, унинг спектаклидаги айрим топилма ва экспериментлардан фойдаланади.

Спектаклнинг сўнгги сахналари сценография ёрдамида шартли ечим топган. Кекса от устига эгар-жабдукларнинг қайта ортилиши ва ёғоч пан-жаралар ёрдамида ҳибс қилиниши Холстомер учун бахтли дамлар якун топганини, бундан кейинги лаҳзалик ҳаёти дахшатли интиҳо топишини англатади. У дунё разилликларидан фақат ўлим орқалигина халос бўлади. Шу сабаб қассоб бўғзига пичоқ тортаётган паллада руҳи гўё ором олади. Холстомернинг ўлими қиссада шундай тасвирланади: “У бўғзида нима-дир бўлаётганини сезарди. Бу оғрикқа айланди, у сесканди, оёқларини кўтарди, бироқ ҳеч нарсаси қилолмади ва кейин нима бўлишини кута бошлади. Сўнг бўйни ва кўкрагидан қандайдир суюклик тизиллаб оқа бошлади. Ва у ўзини анча енгил ҳис қиларди. Ҳаётидаги барча қийинчиликлар барҳам топганди. У кўзини юмди ва бошини эгди – ҳеч ким уни тутиб қолмади”¹. Спектаклда эса қатл сахнасида олдин Холстомер – Анвар Картаевнинг авансаҳнага чиқиб, “Мен юқорига ва олдинга интилардим” – деган сўзлари режиссёр ечимини белгилаб беради. Учар арава ёрдамида осмону фалакка парвоз қилаётган Холстомер бамисоли бу дунёнинг барча қабиҳликларидан қутулиб, абадий саодатга эришади.

Толстой ижоди ўзбек театри, жумладан, режиссура санъати ривожига жиддий таъсир кўрсатди. Адиб асарларидаги умуминсоний ғоя ва кадриятлар миллий режиссурамизда янги услуб ва шаклларнинг ривожланиши, театр репертуарларининг шаклланишига хизмат қилди. Тўғри, мамлакатимиз театрлари Толстой асарларига у қадар кўп мурожаат қилмаган. Лекин шу кам сонли тажрибалар ҳам ўзбек сахна санъати камолотида муҳим ўрин тутди. Шунингдек, ўзбек актёрлик мактабида психологик ижро услуби, кечинма санъатининг оммалашишида ҳам Толстой театрининг аҳамияти катта бўлганини таъкидлаш лозим.

Толстой драмаларида антик ва Уйғониш даврига хос маҳобатли сюжетлар, турли афсоналар, кескин ва очик конфликтлар учрамайди, зеро, адиб яшаган замон буни тақозо қилмасди. Фикримизча, Толстой театри бу – ўз моҳияти ва ифодасига кўра психологик театр. Унда инсон руҳиятининг нозик қирралари, ботиний кечинмалар, ички зиддиятлар бирламчи саналади, табиийки, бундай шаклдаги театр кенг аудиторияни жалб қилолмаслиги мумкин. Бошқача айтганда, Толстой театри хос томошабинни тарбиялайди, уни руҳоний жиҳатдан бойитади. Бундан хулоса қилса бўладики, театрларда Толстой асарларига эҳтиёж ҳеч қачон йўқолмайди.

Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ,

ЎзР ФА Санъатишунослик институти
таъин докторанти

¹ Толстой Л.Н. Холстомер. Собрание сочинений в двенадцати томах. Том 11. – М.: Правда. – С.39-40.

Кенгесбой КАРИМОВ

ЗАРДУШТ

Роман¹

*Қорақалпоқ тилидан
Фотима АБДУРАИМОВА
таржимаси*

ФАЛОКАТГА БОШЛАГАН ТУН

– Зулай-хо-о...

Ёкуббой бор овози билан бакирди. Сўнг атрофга кулок тутди. Олис-олисдан шоколарнинг увиллаши, итларнинг хургани, пахта теримидан қайтган одамларнинг ўзаро гап-сўзларидан бошқа овоз эшитилмади.

– Зулай-хо-о! – такрор кичкирди Ёкуббой. Ҳовликиб, кўксига сиғмай ҳаприкқан юраги кизнинг аллақандай офатга дуч келганини ҳис қилгандек силкинарди.

Орадан ўтган ярим соат вақт ўсмирга бир неча кунга чўзилгандек кўринди.

– Зулайхо... – ғўлдиради Ёкуббой. Қалби ўкинч билан аламга, рашк-ка, ғазабга ўхшаш ҳис-туйғуларга тўлиб-тошган ўсмир ёрилиб кетаёзди. Хўнграб юбормаслик учун лабини тишлади.

Зулайходан ҳеч қандай дарак бўлмади. Сўқмоқда туриб, тер босган танаси совиб, қалтирай бошлади. Кундузги иссиқдан кейин ҳаво анча салқин тортиб, майсаларда шудринг томчилари пайдо бўлган, шимининг почаси шалаббо бўлганди. Бунга парво қилмаган ўсмир дастлаб Турсун опасининг деразаси олдига бориб, кулок тутди. Ҳеч қандай овоз эшитилмади. Зулайхо ҳали келмаган, деб ўйлади Ёкуббой. Аммо, Зулайхонинг нега кечикканини, “ойи-и-и!” деган чинкиригини эшитганини Турсун опасига айтишдан тортинди. Ўз хужрасига кириб, шалаббо бўлган шимини ечмасдан ўрнига кириб, эски кўрпасига бурканиб ётиб олди.

У уйқудан уйғонганда тонг отиб, деразадан ёруғлик тушиб турарди. Эрталабки нонуштага ҳам бормади. Зулайхонинг нигоҳи билан тўқнашишдан чўчиди. Қизнинг ўзи ҳам чойга таклиф қилиб, эшикни қокмади.

Кўп ўтмай Зулайхо эшик олдидан ўтиб бораётганини кўриб, деразадан кузатиб турди. Одатдагидек, пешбанд билан копни кўлтиғига қисиб, чий-бахмалдан тикилган хипчабел камзули ўзига ярашиб бораётган киз худди ҳеч нарса бўлмагандек, аммо оёғини зўрға босаётгандек кўринди.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

Райком вакили билан тунда учрашишни ўзи хоҳлагандир? Унинг хотини билан боласи бор экан, деган гапни эшитмаганикин?

Зулайхо ўзининг ким билан учрашмоқчи эканини, кимни ёқтиришини Ёқуббойга ҳеч қачон айтмаган, Ёқуббой эса қизнинг бирон кимса билан учрашмаслигини хоҳларди. Алам билан эшик олдида ётган пешбанд кўлтиғига қисиб, уйдан чиқди.

– Ёқуббой, у-бу еб олгин, – деди эшик олдида турган Турсун опаси.

– Оч эмасман... – дея гудранди ўсмир. Турсун опа унинг енгидан ушлаб қўйиб юбормади.

– Зулайхо, уйғота олмадим деб келди. Ўзиям чойини чала ичиб, шошилиб кетди. Ичкарига кир.

“Мени кўргиси келмаган...” ўйлади Ёқуббой. Бир гап бўлган, шекилли. Ёмон воқеа бўлганлигини сезса-да, анигини билмасди.

Турсун опасининг раъйини қайтара олмаган Ёқуббой ёзилган дастурхондан у-бу еб, ташқарига чиққанида куз қуёши анча кўтарилиб қолган экан.

Далага кеч боргани етмагандек, пахта теришга ҳам майли йўқ эди. Ҳар гал қиз Ёқуббой билан бир қаторга тушишни истарди. Ўсмир эса қизнинг пахта тўла қопини хирмонга оборишини хоҳларди. Зулайхо бу гал дала-нинг иккинчи томонида кўринди, тунда эшитилган “ойи” деган қичкирик ҳамон қулоғи тагида акс-садо бериб, тинчини ўғирлади.

Ёқуббой кечқурун тарозига бир фартук пахтани қўйиб, нормани ба-жармаганлар сафида, бошини қуйи солиб турарди.

– Далага марш! – деди райком вакили Ёқуббойга баланд овозда.

Пахтани оз терганлар мактаб ўқувчилари эди, у ноилож пахта терими-га тушди.

Зулайхо негадир узокроқда турар, уни кўрган Ёқуббой ғазабланиб: “У райком вакилини кутиб турибди!” деб ўйлади. Тахмини тўғри бўлиб чиқди, бироздан кейин бошини кўтариб қараган эди, қоронғуликка тикилган ўсмирнинг кўзига ҳеч ким кўринмади.

Яна вакил билан кетди...

Ичини тирнаган шубҳалар билан рашк устун келиб Ёқуббой аста-аста одимлаб даладан чиқди. Овул томонга чўзилган сўқмоққа тушиб, чакқон одимлаб кетди. Дафъатан арнага олиб борадиган сўқмоқ томондан ғўнғир-ғўнғир овоз эшитилгандек бўлди. Вужуди қулоққа айланган Ёқуббой турган жойида тахтадек қотиб қолди.

Паст овоз шивир-шивирга айланиб, эшитилмай қолди. Бироздан кейин “шарақ” этган шапалоқ овози, кимнингдир инграб, бўғилиб йиғлагани қулоғига чалинган Ёқуббой нима қилишини билмай эсанкираб қолди. Улар райком вакили билан Зулайхо эканлигига шубҳа қилмасаям бўларди, қиз билан йигитнинг орасига тушиб, пинҳоний ишларига қандоқ аралаша олади? Ёқуббойнинг ўғринча орқасидан келганини билса, Зулайхо нима дейди?

Ўзини аранг босиб турган Ёқуббой кадам товушларини эшитиб, бироз чеккага ўтди-да, баланд ўсган бута ортига беркинди. Тўлин ой аста кўтарилиб келаётган эди. Икки қиёфа ёнгинасидан ўтаётганда уларнинг бири ўқсиб йиғлаб келаётгани Зулайхо, орқадагиси райком вакили эканлигини Ёқуббой аниқ кўрди.

– Йиғлама, – деди вакил паст овозда. – Биров эшитиб қолади. – Билиб қўй, – деди вакил паст овозда. – Бу ишлар... ўзингнинг хоҳишинг билан бўлди.

– Рост гапиряписизми? – деди йиғлаётган қиз паст овозда.

– Сенга уйланаман демаганман... – жавоб берди вакил.

Унинг номусига тажовуз қилган! Ёқуббойнинг миясига чақмоқдек келиб урилган ўй бутун борлигини остин-устун қилиб юборди. Ўзидан бир неча кадам нарида бораётган вакилни ерга йикитиб, оёғи остида тепкилагиси, ундан ўч олгиси келди. Ҳеч иккиланмасдан сўнгги нафасигача курашишга тайёр турган ўсмирни вакилга ҳужум қилишдан Зулайҳогина тўхтатиб қолди.

“Шундай қилсам, Зулайҳо хушлармикан?” – деган саволга Ёқуббой жавобни ҳалигача тополгани йўқ.

Ой нурида қорайиб кўринган икки киёфа кўздан ғойиб бўлгунга қадар ўрнидан жилмаган ўсмир сўқмоққа чикканди, ўзига қараб келаётган одам райком вакили эканлигини пайқаб, иккала қўлининг бармоқлари мушт бўлиб тугилди. Келаётган кимса эса икки-уч кадам масофада тўхтаб, паст овозда:

– Кимсан? – дея хириллади. Овоз райком вакилиники эди.

Шунда Ёқуббой ёввойи ҳайвондек райком вакилига ташланди. Силтаган мушти мўлжалга тегмади. У вакилнинг ёқасига ёпишди. Бирок, қаншарига келиб теккан зарбадан сўқмоқ бўйидаги хас-хашакнинг орасига учиб тушди. Ёқуббой ўрнидан мушукдек сапчиб туриб, қайта ташланиб:

– Ўлдираман! – деди.

Курткасининг ёқасидан маҳкам ушлаган пўлатдек чайир қўл уни ўрнидан қилт эттирмади.

– Аҳмоқ лайча! Кимга қўл кўтарганингни биласанми? Турмада чири-таман! – деб ўдағайлади ҳиркироқ овоз.

Вакил уни итариб юбориб, сўқмоқдан жадал кетаверди.

Юзига қўлини олиб борди, илик теккан суюклик қон экан. Сўқмоқда ўтириб, бурнининг қонини артиш учун пешбандни излади. Қон тўхтаганини сезгач, ўрнидан туриб, уйи томон кетди.

Зулайҳо қонни кўриб қолса, нима дейман?

Барибир, бир куни қасдимни оламан!

Қизнинг кўзига кўринмасликни ўйлаган Ёқуббой ичкарига киргани ҳамоно, орқасидан қимдир келганлигини англади.

Қоронғуда Ёқуббойнинг бўйнига осилиб, йиғлаб юборган Зулайҳо эди.

– Ёқуббой... – шивирлади қиз энтикиб. – Биласанми, вакил мени...

– Вакил сени чинданам... – шивирлади Ёқуббой.

– Ҳа... – маъқуллади Зулайҳо. – унинг хотини, боласи бор экан, энди нима қиламан?

– Уни ўлдираман, – хезланди Ёқуббой.

– Энди нима қиламан?

– ...

“Сенга ўзим уйланаман”, демоқчи бўлди-ю, лекин тилининг учида турган бу сўзни айтолмади.

– Унга қандоқ ишондинг-а?

– Билмайман... Энди нима қиламан?

Кўп ҳаяллаб қолиш мумкин эмас, буларнинг кечикишидан хавотирланиб Турсун опаси излаб қолиши мумкин. Ниҳоят, қизнинг кўз ёшлари тингандек бўлди. Эшикдан астагина сирғалиб чиқиб кетди. Унга ақл ёки тасалли бериш қўлидан келмаган Ёқуббой қоронғу хужрада алламаҳалгача ўзини ўнглолмай, жим қолди. Ким билади, Турсун опасининг:

– Ёқуббой-у-у, хой Ёқуббой! Чой тайёр бўлди! – деган овозини эшитмаганда, ҳали канча ҳаяллаб турган бўларди.

Ўша фалокатли тундан кейин Зулайҳо Ёқуббойнинг ёнидан жилмади. Ёқуббой бирор иш билан ушланиб қолса, Зулайҳо:

– Ҳечкиси йўқ, кутаман. Бирга қайтамиз, – дея копини ерга қўйиб, устига ўтириб оладиган бўлди. Ёнига келган райком вакилига эса терс ўгирилиб, бир оғиз ҳам гаплашмасди. У атрофида айланаверса, Ёқуббойга: – Юр, даланинг нарёғига ўтамиз, ўша ёқда очилган пахта кўп экан, деб вакилдан йироқлашишга ҳаракат қиларди.

Райком вакили ҳам, Ёқуббой ҳам, Зулайҳо ҳам тунги воқеа ҳақида ҳеч кимга оғиз очмадилар. Ёқуббойнинг фартуги билан кўйлагидаги қотиб қолган қон доғларини кўрган қиз нима бўлиб ўтганлигини билса керак, эҳтимол. Ўсмирга нисбатан меҳри аввалгидан-да ошди. Бу меҳрибонликни бировлар инисига опасининг туғишганлик туйғуси десалар, Ёқуббой бу яхши кўришни ўзича тушунди, балки шундай бўлишини чин дилдан хоҳлагандир.

Пахта терими тугаган, вакил келган томонига туман марказига кетгунга қадар қиз у билан гаплашмади. “Ёқуббой мактабни тугатиб олай, албатта, Зулайҳога уйланаман деган қарорга келди. Бу қароримга Турсун опам қарши бўлмас балки?..”

Бирок, ўша кузги тунда юз берган фалокат ўз натижасини кўрсатди. Баҳор яқинлашгач, Зулайҳо тўлишиб кетганлигидан, юзига тушган доғдан шубҳаланган Турсун опасининг орасида бўлиб ўтган сўзларни Ёқуббой эшитиб қолди.

– Ҳа... исми Бекжон...

– Гунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди! Юзимни ерга қаратдинг, сен қиз!

– Ойи, у... уйланаман деб...

– Уйлангунча чидамайсанми? Дарров ихтиёрингни бериб қўйдингми?

– Йўқ, ихтиёримга қарамади...

– Ўша пайтда нега айтмадинг? Мен уни, яшшамагурни...

Зулайҳодан садо чикмади.

Хавотирли суҳбатни беихтиёр эшитган Ёқуббой қазувдан келиб, дахлизнинг бўсағасига энди қадам қўйган эди. Ёқуббойнинг орзу-умидлари қўлдан тушиб кетган чинни идиш каби чилпарчин бўлди. Зулайҳо ҳомиладор... йўкса, кузги оқшомда бўлиб ўтган фалокатни умр бўйи ҳеч кимга айтмаган бўларди. У чорасизликдан ўша хўрланган тунни эслашга мажбур бўлган. Зўрланган, сирдоши ва энг яқин одами бўлган Зулайҳога қандай ёрдам қўлини чўзишни, бошига тушган бахтсизликдан қандай қутқаришни билмас эди.

Бева аёл Турсун опаси қизининг шаънини ҳимоя қилиш учун қизи билан ўзини, хонадонининг, керак бўлса асраб олган етим бола Ёқуббойни ҳам эл-юртнинг ғийбатларига озиқ бўлишига йўл қўймасликка қаттиқ

киришганини, шунчаки томоша қилиб туришгагина яраганига, ўсмир қанчалар номус қилмасин, қўлидан ҳеч иш келмаслигига пушаймон эди.

Қизи билан холи сўзлашиб, Турсун опаси қандайдир режа тузиб олди, эртасига кўча кийимларини кийиб, Ёқуббойга:

– Мени туман марказига олиб бор, – деди.

– Ўқишни... – мужмал жавоб қилаётганди, Турсун опаси:

– Ўқиш қочиб кетмайди! – деди. Ёқуббой уни қандок ранжитсин?

Улар йўл бўйи учраган уловга чиқиб, туман марказига келдилар.

– Райком қаёқда? – деб сўрашди йўловчилардан.

Билганлар кўрсатиб юборишди. Туман марказидаги ягона равон кўча бўйидаги, тепасига байроқ қадалган, икки қаватли иморат олдига келганда опаси уни ташқарида қолдириб, ўзи ичкарига кирди. У анча ҳаяллади, ахири, оёғини судраб босиб келаётган аёлнинг Турсун опаси эканлигини кўрганда зерикканидан нима қилишини билмай ўтирган ўсмир қувониб кетди.

– Кетдик, – деди аёл кескин овозда.

Қайтишда йўл бўйи ҳеч нарса ҳақида гапирмади, бошқа пайтда панднасихат қилишдан чарчамайдиган аёлнинг бугун нима учун индамас ва ғазабнок эканлигини Ёқуббой, албатта, билар эди. Турсун опаси фақат кизи билан ўзигагина маълум ва тегишли деб ўйлаган сирни бошдан-оёқ билишини, ҳозир унинг райком ходими, бултур кузда Чимкўрғонда вакил бўлган Бекжон Болтабоев деган одамнинг ҳузурига кириб, Зулайхонинг қисмати ҳақида гаплашганини фаҳмлаб келаётгани аёлнинг хаёлига ҳам келмади.

Турсун опа вакил билан нима ҳақда гаплашди? Балки, хомиладорлигини айтиб, “қизимга уйланасан”, – деганмикин деб ўйлади ўсмир.

Қизининг шаънини ўйлаб, туман марказига борган аёлнинг нималар ҳақда гаплашганини Ёқуббой эртасига билиб олган эди.

– Ойим кўшни аёл билан маслаҳатга кетди, – деди уйига дафъатан кириб келган Зулайхо Ёқуббойга. Кўзлари мунгли боқар, бироқ тақдир бошига солган укубатга кўниб, ўзини унинг ихтиёрига топширгандек бўлиб кўринди. – Ойим райком вакилига борганини биласан. У номард одам экан. Дастлаб, “Сенинг қизингни танимаيمان. Бу – тухмат!” деб, оёқ тираган кўринади. Райком котибига арз қиламан! Қиз билан кечда хирмон бошидан бирга кетганингизни кўрганлар бор, дегандан сўнг... деб давомини айтмай, қуйи боқди.

– Сўнггида нима бўлибди? – деди бардоши тугаган ўсмир.

– Сўнг, бу ишларни ҳеч ким билмасин, билсалар мен ҳам, қизинг ҳам судланиб кетамиз, деб ёлворибди.

– Сенга уйланмоқчими?

Зулайхо жим бўлиб қолди. Кўзларида бугун биринчи марта ёш томчилари кўринди.

– Йўк... у мени... укасига обермоқчи бўлибди.

– Укасига?.. Ахир, сен уни кўрмагансан-ку?

– Қанча қизлар бўлғуси куёвини кўрмай турмушга чиқади. Масалан, ойим ҳам.

Унинг кўзларида тақдирга тан бериш, қандайдир бепарволик аксини кўрган Ёқуббой жаҳл билан:

– Сен... сен... севмаган одамингга... қанақасига, – деди Ёқуббой.

- Барибир мен чорасизман, биласанми, ҳомиладор эканимни...
- Биладан, – деди Ёқуббой қизни ҳайрон қолдириб.
- Ойим ҳомиладор бўлиш уят, ўлим билан баробар шармандалик, – деди. – Кимга бўлсаям турмушга чиқишим керак экан.
- Менга турмушга чик...

Зулайҳо баттар ҳайрон қолдими ё каттиқ ҳайратданми, бир муддат кўзлари катта очилиб:

- Қанақасига? – деди.
- Мен сени яхши кўраман.
- Биладан, – деди Зулайҳо.
- Унда менга турмушга чик.

Қиз унсиз қолди. Кўзларида ярқ этган умид учқунлари сўниб, ўрнини бепарволик эгаллади.

- Йўқ, чиқолмайман...
- Нима учун?
- Сен менинг укамсан-ку, – қулмоқчи бўлди Зулайҳо. – Устига-устак, мактаб ўқувчисан. Уйлана олмайсан. Мен эса... тез орада турмушга чикмасам бўлмайди...

Зулайҳони совчилар сўраб келишди. Тўй куни белгиланди. Қуёв бола, райком вакилининг укаси, туман марказида яшар экан. Янгалари қуёвни тўйдан олдин бирор жойда, туман марказидаги кинотеатрдами, дўкондами учраштирадиган бўлиб келишибди.

ЗАРДУШТ ҚУРГАН ОТАШКАДА ЎРНИДА

Оқшом маъмур ўриндиғида йиғлаб ўтирган Гулнихолни кўрган Жон кизнинг қаршисидан жим ўтиб кетолмади, тўхтади.

- Кечирасиз, бирор нарса бўлдими?

Гулнихол дастрўмоли билан кўз ёшларини артиб, кизарган нигоҳини яширишга уринди.

- Ҳеч гап... Ўзим, шундай.

– Ҳеч гап бўлса, нега йиғлаяпсиз? Сизга қулиб юриш, табассум ярашади. Ким кўнглингизга зиғирча озор етказса, мана, менга айтинг. Мен уни... дуэлга чакираман. Айтмоқчи, сизларда ҳақиқий шпагалар топиладими?

– Шпагалар? – ҳайратланди қиз. Кейин йигитнинг ҳазиллашётганини тушунди ва мийиғида қулди, кўнгли ёришгандек бўлди.

- Балки тўппонча топилар? – ҳазилини давом эттирди Жон.

– Раҳмат сизга, сэр! – деди қиз ҳазилга ҳазил билан жавоб беришга ҳаракат қилиб. – Дуэл хавфли дейишади. Балки океан ортида севган кизингиз сизни кутиб ўтиргандир? Шу боис, ўзингизни эҳтиёт қилишингиз тарафдориман, сэр!

– Майли, мен сизни хафа қилганларни бир қошиқ қонидан кечдим! – деди Жон қулиб. – Биласизми, бу алмисокдан қолган дунё ташвишлари сиздек дилбар кизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимади. Эҳ, қандай қийинчиликларни бошимдан кечирганимни билганингизда эди?

Гулнихол бироз бўлса-да, нохуш ҳаёллардан холи бўлгандек эди. Кўҳна қўрғонлар дарасидаги минг йиллик қалъалар, харобаларни томо-

ша килишдан бошқа ташвиши йўқдек кўринадиган Жон кўпгина ташвишларни бошидан кечирган бўлса-да, кизнинг кўзига ғам-ташвишсиз кўринарди.

– Биласизми, нима? – Жон қизга яқинроқ келиб кўзларига боқди. – Оловга сиғинувчилар пайғамбари – Зардушт шу атрофда яшаган дейишади. Бу аниқ исботланганми?

– Эҳтимол шундайдир. У ҳақда узил-кесил аниқ бир нарсa дея олмайман, чунки мен бор-йўғи бир гид бўлсам, – деди киз. – Қадимги Хоразм тадқиқотчилари Авестода номлари қайд этилмаган маконлар шу ерда, кўҳна кўрғонлар атрофида бўлган, дея таъкидлашади. Жумладан, Хуварно.

– Хуварно? – савол назари билан тикилган йигитнинг кўзларида кизиқувчанлик акс этиб турарди. – “Хубби”, “Хуварно” янги атамалардек бўлиб кўринади. “Хуварно” дегани нима экан?

– Зардуштларнинг мукаддас китоби Авестода Окс дарёсининг тугаган қисми “Хуварно” деб юритилган бўлса керак.

– О! Эртани интизорлик билан кутаман!

– Албатта, эртага бизни ажойиб саёҳат кутмоқда, сэр!

Хайратланган сайёҳ киздан бўса олиб хайрлашишни ўйлаб турди, аммо бу юртда бундай ҳаракат ўзгалар, айниқса киз томонидан қандай қарши олинишини билмаганидан ўзини тийиб, хайрлашди.

– Хайрли тун, Гулнихол!

– Сизга ҳам, сэр!

Саҳрода ёз фасли ўзининг энг иссиқ ойи саратонга кириб, ҳавонинг соат ўн бўлмасиданок мисдек кизиб кетишини ҳисобга олган Гулнихол тонг саҳардан уйғониб, буфетдагиларни қистовга олган, соат еттида эрта-лабки нонушта тайёр эди. Саёҳатчилар чиққан микроавтобус хали майсалардаги шудринглар қуримасиданок йўлга тушди.

... Кўҳна кўрғон қолдиқлари тепаликда жойлашганлиги боис унга кўтарилиш анча машаққатли, одатда кўҳна кўрғонлар дарасидаги обидаларнинг барчаси тепаликлардан иборат, баъзилари табиий баланд ўринлар бўлса, баъзилари инсонларнинг меҳнати билан тупроқдан ташкил топганлиги кўриниб турар эди.

“Бу кўрғонни тиклаш учун қанча одам меҳнат қилди экан?” – деб ўйлади Гулнихол билан бирга келаётган Жон бир пайтлар олис-олисдан кўзга ташланиб турган, ҳозир эса кўчма кумлар тагида кўримсизгина тепаликка айланиб қолган баландликка тикилар экан. Вақтнинг ҳукмронлигини қаранг! Зардушт оламдаги барча худолардан Зрвана – вақт устун эканлигини тан олган экан, у бежиз бўлмаса керак.

Кун чошгоҳ бўлмай туриб кизиб кетган куёш елкаларни аёвсиз киздирмоқда. Олисдан саробга ўхшаган тоғ қорайиб кўринади, оёқ тагида кўза синиқлари билан онда-сонда ёғиб ўтадиган саҳро ёмғирлари бурчакларини емирган тўрт бурчакли ёшиглар орасидан югуриб бораётган чўл қалтақесаклари кўзга ташланади.

Ҳавонинг иссиқлиги қирқ даражадан ҳам ошиб кетган эди, чамаси, сайёҳларнинг баъзилари майса-ўтларини саратоннинг ўтли шамоллари аллақачон қуйдириб юборган қизғиш ялангликдаги аллақандай тепаликни кўрамиз деб ўзларини анча уринтириб қўйганларига норози кайфиятда бир-бирига тўнғиллашиб келаётганларини англаган Жон уларнинг кизиқишини уйғотиш мақсадида баланд овозда Гулнихолдан сўради:

– Бу кўрғон бир пайтлар зардуштийларнинг олов ибодатхонаси бўлган деганмидингиз?

– Ҳа, – маъқуллади соябонли қалпоғини аста кўтариб, пешона терларини артган қиз. – Тадқиқотчилар бу ўринни олов ибодатхонаси – оташкада бўлганлигини исботлайдиган далилларга асосланиб шундай фикрлар билдиради. Зардушт дастлаб илоҳий оловни шу ерда тутатган деган башоратлар ҳам бор!

– Чинданми? Орадан қанча вақт ўтган?

– Эҳтимол, икки минг йил муқаддам, бўлса эҳтимол.

– О-о-о – деб юборди Жон. Унинг хайратланишидан саёхатчилар ҳам жонлангандек бўлдилар.

Кун кизиб кетди, кўрғон деворлари ҳам қўл тегиб кетса куйдиргудек эди. Жоннинг боши айлана бошлади. Унинг болаликдан онда-сонда билдириб қўядиган тутканоқ касали бор бўлиб, одамлар орасида хушини йўқотиб қўйишдан чўчирди. Дафъатан қўл етгудек жойда Зардушт ўз кўли билан оловни ўт олдираётган оташкада ҳақида ҳикоя қилаётган Гулнихол ўзидан йироқлашиб бораётгандек туюлди. Олисдан саробга чулганган тоғлар эса бир мунча яқинлаб келарди. Олам кўз олдида остин-устун бўлиб чарх урди, куёш нурига беланган осмон билан мисдек қизарган сахро қоришиб кетиб, бутун борлиқ аллақандай маҳлукка айланди. Унинг кошу-киприклари ёмғирли, чақмоқли булутлардан яралган бўлиб, булутлар бетўхтов кўчар, кўзлар ўрнида тубсиз кўм-кўк бахри мухит тўлкинлари қоятошларга келиб урилар эди.

– Сен Зардушт ҳақида билгинг келадими? – деди кимдир шивирлаб Жонга. Сўз қайси тилда айтилаётгани номаълум, аммо маъноси тушунарли эди.

– Узукни бармоғингга так! – деди кимдир. У шамолнинг ғувиллашими, тўлкинлар шовқиними, момокалдирик чақишими, Жон ажрата олмади. Балки, Зардушт овозидир, деган ўйга борди. Ҳеч бир куч ҳаракатдан тўхтатиш имкониятига эга бўлмаган шамолдан, сувдан, оловдан, тупроқдан яралган, балки, уларни ҳам ўзи яратган маҳлук Жонга ишора қилдими ёки оламдаги жонзотларнинг барчасига тушунарли бўлган ўн минг тилнинг бирида эшитилдими, йигит уни англолмади. Бирок ўн саккиз минг оламнинг атомларидан бунёд қилинган, унинг ранги билан оғирлигини аниқлаш мумкин эмасди, узукни бош бармоғига такди, эҳтимол, унинг ўзи тақилгандир, хуллас, узук ҳам салмоқли, ҳам енгил, ҳам ёлқиндек иссиқ, ҳам қаҳратондек совуқ эди. Жоннинг бош айланиши такка тўхтади, кўҳна кўрғонлар водийсини мисдек қиздирган офтоби ҳам энди иссиқ туюлмади. Йигитни суяшга, унга ёрдамга ошиққанларнинг овозлари ҳам эшитилмай қолди. Ташвишлар билан ўй-хаёллар, армонлар билан орзулар, бевафо севгилиси Кэти билан дўсти Эдвард, ёқимли қилиқлари билан ўзига ром этган соҳибжамол қиз Гулнихолни унутгандек эди. Тасаввурида пайдо бўлган бўшлиқда:

– Зрвана! Зрвана! Зрвана – деган овозми, сўзми айланар эди. Кутилмаганда ўзини дарё соҳилида кўрган Жон хайратлангани йўқ. Кўз очиб-юмгунча бўлиб ўтган воқеаларми, балки эврилишлардир, уларни нима деб аташни билмас эди, ўзини қандайдир дарё соҳилида лой ўйнаб ўтирган бола қаршисида кўришнинг нимаси хайрон қолдирсин! Ҳукм сурган

тинчликни икки соҳилни емириб оқаётган дарё тўлқинларининг шовқини бузиб тургандек.

– Келдингми? – деди бола Жонга қараб қайсидир тилда. Боланинг гулдирраган овозини биринчи марта эшитаётган Жон сўзнинг маъносини аниқ тушунди.

– Келдим, – деди Жон инглиз тилида.

– Ўтир, – ёнидан жой кўрсатди бола. Кейин гўдакларга хос шарақлаб кулди. Жон ҳам унга қўшилиб кулди.

Бола лой бўлиб лой эмас, жонли, қандайдир матодан қўғирчоқлар ясарди. Уларнинг эр ва аёл эканлигини англаган Жон кизиқиб томоша қила бошлади. Уларнинг жонли одамларга ўхшашлиги йигитни хайрон қолдирди. Қўғирчоқлар тиним билмас, бир жойда турмас, бир нарсалар устида талашиб-тортишиб, жанжаллашиб, бир-бирига тиш-тирноғи билан жароҳат етказарди. Қўғирчоқларни ясашдан бир зум тўхтамаган боланинг яшил кўзларининг биридан тинимсиз ёш тўкиларди.

Қўғирчоқ ясовчи бир парча матони Жонга таклиф қилгандек бўлди.

– Яса! – деди бола йигитга унсиз тикилиб

– Ясай олмайман! – деди Жон ички овоз билан. Шунда у овоз чиқармай гапириш мумкинлигини сизди.

– Нимага йиғлаяпсан? – сўради Жон.

Боланинг яшил кўзлари унга тикилган эди. Жон бу кўзларда тубсиз жарлик ва чексизликни кўргандек бўлди.

– Ўзим ясаган қўғирчоқлар менга кулоқ солмаса нима қилай?

Жон нима дейишини билмай қолди.

Қўғирчоқлар дафъатан бир-бирига зулм ўтказишни кучайтиришди. Шу билан чекланиб қолмасдан атрофдаги гўзал манзарани бузишга киришдилар. Улар ортида бузилган, синган, топталган, қуриган нималардир қоларди.

– Улар кимга кулоқ осишади? – деди Жон ички овоз билан.

– Уларга Зардуштни юбордим.

Атрофга ўткир хиднинг таркалганини сезган Жон ундан ҳимояланиш учун бурнини кўли билан тўсди. Кўз олдида жазирамадаги дала, кум тепаликлари гавдаланди.

– Кўзини очди!

– Ўзига келди!

– Жон, Жон! – деган овозлар кулоғига чалингандек бўлди.

– Сизга нима бўлди?

Бу Гулнихолнинг овози эканлигини англаган йигит кўзларини катта-катта очди.

– Аспароқ!

– Нима дедингиз?

– Нимани гапирди?

– Ўзига келди. Офтоб урган... сув беринглар. Шамол, шамол... Ҳаво етишмаётгандир, балки?

Жон ўзини сахро кумлари узра қандайдир тепалик устида тўртбурчак қилиб лойдан ясалган минг йиллик ғиштнинг устида чўккалаб ўтирган ҳолида кўрди. Офтоб аёвсиз қиздирарди.

Бурнига урилган ўткир хид нашатир спиртининг таъсири экан, ўзига келтириш учун ҳамроҳларидан бири хидлатган, чоғи.

Эр-хотин французларнинг эркаги елкасидаги термосдан сув қуйиб, йигитга узатди. Муздек сув Жонни дархол ҳушига келтирди.

– Назаримда, офтоб урган, – деди Гулнихол меҳрибонлик билан. – Эҳтимол, ҳарорати кўтарилгандир?

– Шунақа бўлса керак, – деди Жон. Тутқаноғи борлигини айтгиси келмади.

– Нима қиламиз? – Гулнихол саёҳатчиларга ўғирилди. – Саёҳатни давом эттираммизми? Кун борган сари қизиб боряпти. Гулнихол яна кимнидир офтоб уришидан хавотирда эди.

Саёҳатчилар иккиланиб тўхтаб қолишди. Бировлари Жонга тикилишди. У нима деркин?

Жон эса аллақачон саёҳат қилиб бўлган, бу ердагиларнинг кўрмаганларини кўрган, шу боис унга барибир эди. Бироқ, тутқаноғи туфайли бошқаларни Зардуштнинг муқаддас оловини илк маротаба тутатган олов ибодатхонасини томоша қилишдан маҳрум қилишни истамди. Шу сабаб ўрнидан туриб, олға қадам ташлади.

– Кетдик! Мана, ўзимга келдим, – деди.

Саёҳатчилар тарихий ёдгорлик ҳақида Гулнихолнинг ҳикоясини қизиқиш билан тинглашди. Айниқса, кўрғоннинг шу кунгача яхши сақлангани ҳолда етиб қилишида ҳеч бир аёвни билмайдиган чўл табиати мадад бўлганлигини эшитганлар:

– Қандай қилиб? – дейишди бараварига.

– Жуда оддий, – шошмасдан тушунтира бошлади соҳибжамол киз. – Осиёнинг Қизилқум деб номланадиган саҳроси бу ердан унча олис эмас, номининг ўзиёқ қизил қум эмасми? Ўша қумларни чўлнинг тинимсиз эсадиган шамоллари ҳайдаб олиб келиб, ёдгорликни кўмиб ташлаган. Инсонлар, балки минг йиллар давомида бу жойда қандайдир кўрғон бўлганлигини эсларидан чиқариб юборишган.

– Ғаройиб экан! У қачон топилган ўзи?

– Ўтган асрда топилган. Энди, қайтсак ҳам бўлади, – деди кўпчилиги Европанинг салқин ўлкаларидан келган саёҳатчиларни саҳро куёшининг ўтти тигидан оз бўлса-да, ҳимоя қилишни ўйлаган Гулнихол.

Қайтарда гид қизнинг қошида ўтирган Жон тушидами ёки ўнгидами содир бўлган эврилишларни вақт деб аташ йигитга беўхшов кўринди, Гулнихолга гапириб, унинг муносабатини билсаммикан, деб суҳбатлашишга чоғланди, бироқ, ким билади киз мени тушунмай, эси окканми, деб устимдан кулиб юрса-чи, деган хаёлда ўзини гапдан тийди.

– Аспарак, дедингиз, у сўзни олдин эшитганмисиз? – биринчи бўлиб сўз очди Гулнихол.

– Аспарак? Биринчи маротаба эшитишим бу сўзни.

– Чинданми? Кўзингизни очгач, тилга олган сўзингизни билмаслигингизга ақл бовар қилмайди? – ҳайратланди киз. – У аслида Аспапарак бўлиши керак, олов ибодатхонасини ҳам шундай аташган, дейишади тадқиқотчилар.

– У қандай маънони англатар экан?

– Олимлар отлик одам деганин англатади дейишади. Қўй қирилган қалъа билан боғлиқ бўлса керак.

– Бирок ўша сўз ҳаёлимга қайдан келди экан? Айтмоқчи, қанча вақт. – Ҳушимни йўқотдим демоқчи эди, лекин айтмади, уни Гулнихолнинг ўзи тушунди, шекилли.

– Эски ғишга қоқилиб кетиб, кўзингизни юмиб олдингиз. Узокқа чўзилмади. Худога шукр, энди ҳаммаси ортда қолди.

Бир дақиқага етмаган вақт оралиғида шунча элас, шунча эврилиш, худдики, кино каби кўз олдимдан ўтиши тасаввурга сиғмайдиган нарса, – ўйлади йигит. Яшил кўзли боланинг ясаган тентак кўғирчоқларини эслаган Жон хушимдан айрилмадиммикан, деган хаёлга борди.

ҒОЙИБДАН КЕЛГАН ОВОЗ

Онаси узатган сутни ичишга фурсат топмаган Магупта яна йўлга тушди. У бир яйловдан иккинчи яйловга, бир кўналғадан иккинчи кўналғага ўтар, Олам сирлари Билимдонидан ўрганган яштларни айтар, унинг ёқимли овози эшитилган ўтлоқлар билан кўналғаларга одамлар йиғилиб, уни тинглашдан чарчамас эдилар. Унинг ортидан бир неча ўсмир, катта ёшдаги кишилар эргашиб юриб, оғзидан чиккан яштларни ўрганишга, ёдлаб олишга шошилдилар. Бироқ, Магупта қачонки Ахурамазда билан Митра ҳақидагина гапириб, ёмғир ёғдирадиган, шамолни тўхтатадиган, яшил яйловларда майсаларни кўкартирадиган худолар ҳақида сўз айтмас, йиғилганлар норози бўлиб тарқалиб кетар эдилар.

– Нима учун Ахурамазда билан унинг ёрдамчиси Митрагина тилга олинди? Бизнинг худомиз қаёқда қолди унда?

– Бу ўсмир ким бўлибди ўзи?

– Худоларнинг қай бири қудратлироқ эканлигини қаёқдан билсин!

– Кўк тангрисини хафа қилмокчи!

Битта-битталаб тинмай томган томчилар тошни емиргани каби ҳар гал одамларнинг Ахурамаздага нисбатан шубҳалари Магуптанинг енгилмас руҳини толиқтирди. Ўз-ўзига ишониши мураккаблашиб бораётганлигини англаган, одамлардан овлоққа чекиниб, ички оламига ғарқ бўлишни афзал кўрди.

Магупта кимсасиз саҳрода кетиб борарди. Атрофда ҳеч зог йўқ, балки бу атрофга одам оёғи ҳеч қачон етмагандир, деган хаёлга борган Магупта ерда ётган бир суякнинг олдида тўхтади. Синчиклаб разм солса, одамнинг бош суяги эканлигини билган Магупта қуруқ каллани кўлига олди-да.

“Бу ерга қаердан келиб қолди экан?” – деб ўйлади.

– Нимасига хайрон қоласан? Бу ерга биринчи марта қадам қўйган одам-зот ўзим деб ўйлайсанми? – деган овозни эшитиб, Магупта донг қотди.

Бу масканда одамлар яшаганми? Минг йил муқаддам оёғим тагида булок оқиб тургандир. Магупта атрофга разм солди. Саҳрода ўзи билан кўлидаги қуруқ калладан ўзга ҳеч ким йўқ эди.

“Ўтмишни ўтмишдагилар билади. Ўтмишда бўлган воқеалар сўзлардагина сақланиб қолади. Мен бундан минг йил аввал бўлган воқеалар гувоҳиман”.

“Ўтмишда нималар бўлган эди?”

“Сен турган саҳро бир пайтлар гуллаган ўлка, боғлар билан ям-яшил яйловлардан иборат обод воҳа бўлганлигини англамадингми? Шундай бўлганига гувоҳ бўлгудек ҳеч нарса кўринмайдими? Оёғинг таги-

га қара! Кўза синиқлари қайтиб ҳеч қачон тупроққа айланмайди. Одам суяклари-чи?”

Мағупта ён-атрофига кўз югуртирди. Сочилиб ётган кўза синиқларини, суякларни кўрди.

“Сен ким бўлган эдинг, калла соҳиби?”

Жимжитлик ҳукм сурди.

“Менинг ким бўлганлигимнинг фарқи йўқ”.

“Мен ўзлигимни излаб юрибман. Балки, ёрдамнинг тегар?”

“Ўтмишдан қандай ёрдам кутиш мумкин?”

“Ўтмишнинг давоми бугун эмасми?”

“Бугун эртага ўтмишга айланади”.

“Ҳавас – муҳаббат, шодлик – ўтмиш”.

“Гўзал соз чертилиб тугайди”.

“Ширин кўшиқлар қуйланиб бўлади”.

“Тотли шароб сипқорилади”.

“Шодон дамлар ўтиб кетади”.

Овоз тинди. Атрофда ўлик сукунат ҳукмрон. Бош суякдан ўрмалаб чиқиб келаётган заҳарли қора куртни кўрган Мағупта уни ўлдиришга чоғланди, йўкса, чўлистон газандаси чакиб, уни нобуд қилиши турган гап эди. Мағупта суякни ерга қўйиб, таёқ билан заҳарли куртни эзиб ташлашга ошиқди.

“Тўхта, ҳой ўзлигини излаган одам. Ҳаётимни бир неча муддатга сақлаб тургин”, деган овозни эшитган Мағупта индамай қолди.

“Мен сен турган саҳронинг хўжайини эдим. У пайтлар бу ер саҳро эмас, гуллаган ўлка бўлган, булоқлар боғларни сув билан таъминлаган, мева-чевалар пишиб, инсонлар йил давомида очлик нималигини билмай умргузаронлик қилган. Мен улардан емишларни қизғандим, сабаби, меваларни саҳронинг тубида яшайдиган кўчманчиларга сотиб, кўп бойлик тўплаган эдим. Инсонлар мен учун ишлашни хоҳлашмади.

Шунда мен кулларимга ҳеч кимга сездирмасдан бориб, булоқларнинг кўзини бекитиб ташлашни буюрдим. Булоқлардан сув чикмай қўйди. Боғлар қуриб, инсонлар очликдан қирилиб кетди. Улар меҳнат қилишни унутиб қўйган эди. Мен очликдан, чанқоқдан ўлар пайтимда Зрванадан жонимни қайтиб инсонга бермасликни тиладим. Сабаби, келажақда қайта туғилганимда бахиллигим туфайли зулм қилишдан кўркиб, шундай қилгандим. Шафқатсиз Зрвана менинг жонимни қора куртларга берди. Уларнинг иши ўзгаларга заҳарли ништарини санчишдан ўзга ҳеч нарса эмас. Менинг заҳарловчилар қавмидаги умрим ўз поёнига етган кўринади. Биламан, сен мени ўлдирасан. Саҳро чўпонлари бизларни ўзларининг душмани деб билади ва дуч келган заҳоти ўлдириб тинчийди. Сен Спитама қавми чўпонларининг ўғлисан-ку, устига-устак, хушёр ва чапдаст кўринасан, менинг ўз уйим бўлган бош суягидан чиққанимни фаҳмлаб қолдинг!”

“Кечир мени қокбош соҳиби. Сенинг жонингни олишимга тўғри келади. Ўзинг айтганингдек саҳро чўпонларининг душмани қора курт. У чакса, сўзсиз ўлдиради. Шу боис, сен мени зулм панжасига олмасингдан аввал мен сени... Балки, жонинг ўзга махлукқа ўтар?!”

Мағупта ўзининг содиқ йўлдоши бўлган таёғини ишга солиб, қора куртни эзиб ташлади.

Қора қурт қараб қолмади, таёққа ништарини уриб, захрини сочиб, жони узилди.

Магупта ёлғиз ўзи саҳрода тунади. Ахриман малайларининг даҳшатли овозлари олисдаги Кандарга қўлидан аҳён-аҳён эшитилиб қоларди. Елкасидаги тери копида қолган бир қурутни озиқ қилиб, чўл азобига чидаб, саҳрода тонг оттиришга аҳд қилди. Саҳро хавотир ва хавф-хатарга тўла. Овга чиққан арслонларнинг момақалдироқ мисоли ўшқирганлари, йўлбарсларнинг ириллашлари, қашқирларнинг ўз қавмдошларини излаб увиллашлари, йиртқичларнинг ўлжасига айланган жониворларнинг аламли қичқириклари саҳро тинчини бузарди.

Магупта хавф-хатардан қўрқмади, ўзлигини излаб, ўлимга бош тиккан одамни ваҳима чўчита олармиди? У белидаги бронза ўтдонидан ўзи қўл бўйида туғилган пайт Спитама чўпонининг юпун чодирини нур билан иссиқликка тўлдирган бир парча чўғни олиб, олов қалади. Чўғ аста-аста ёлқинланиб, бора-бора ловуллаган оловга айланди. Саҳрони макон қилган ёввойи ҳайвонлар бу оловни кўриб, ҳайрон қолдилар, унга исиниб олиш учун яқинроқ келиб томоша қила бошлашди. Улар ҳам инсон болаларига ўхшайди. Манзарадан ҳайратланишади, хавф-хатарни сезади, деб ўйлади Магупта.

Саҳрода гуриллаб ёнган олов хавф-хатарни қувиб юборгандек бўлди. Чўлистонда тунлар совуқ эди. Магупта оловда исиниб, юлдузли осмонга тикилди. Бир ҳўплам сув қўл етмас орзу каби хаёлидан кетмай, қийналди.

Қуёш чиқса сув излар эдим! Тонг отгунча сабр қилиш даркор! О, Ахурамазда! Марҳаматингни аяма, ёмғир юбор! Саҳроларга ёмғир юбор!

Чанқоқдан тинкаси қуриган Магупта олов олдида чўзилиб ётар, нафас олишга қийналар, чанқоқдан томирларидаги қон қизиб, вужудини қуйдирмоқда эди!

О, Ахурамазда! Сенинг қудратинг қучли!

Магуптанинг кўзлари юмилди. У борлиқ билан йўқликнинг орасида ҳушини йўқотди. Дафъатан осмонда юлдузлар кўринмай қолди. Қўк гумбирлаб, чақмоқ чақди, гўё олам ёрилиб кетгандек бўлди. Кўз очиб-юмгунча ёмғир ёғиб юборди. Сел оловни ўчира олмади, бироқ, олов олдида ётган Магуптага ҳаёт инъом этгандек бўлди. Қақраб қолган лабларидаги томчи сувнинг таъмини сезиб, ялаб қўйди. Томчи сув унга мадад бўлди, кўзини очиб, шивирлади:

– Ахурамаздага олқишлар бўлсин!

Унинг олқишини чексиз оламда кимлардир эшитган каби, чақмоқ чақиб, қўк гумбирлаб кетди.

Магупта ўрнидан турди. Унинг олдида қўлида сув тўла идиш ушлаган фаришта турар эди.

– О, Магупта! Чанқоғингни босиб ол!

Магупта идишни олиб, сув ичди. Томирларини қуйдираётган чанқоқ босилгандек бўлди.

– О, саҳрода дуч келган меҳрибоним. Сен кимсан? Сени ким юборди?

– Буюк Ахурамаздага бўлган ҳурматинг чексиз эканлиги оламга аён бўлди, – деди фаришта.

Магуптанинг ўзига ишончи янада ошди. Ўзлигини излаши унга ўз мевасини берган кўринади. Ўзига ўзи ишонмаган банда, ўзгаларни ишонтира олармиди?!

– Ахурамазда кудратли! Унинг хизматкори Митра саховатли ва меҳрибон! – деб юборди Магупта. Унинг шуурига куйилиб келган фикрлар сўзларга айланиб, тилидан тўкилди.

– О, Магупта! – деди фаришта. Мен Ахурамазданинг сўзларини етказувчиман. Қўлингдаги идишни Окс дарёсига олиб бориб, мазали сувга тўлдир. Сувга исирик, чўл явшанини, янтоқ томирини, коврак гулини солиб қайнат.

– Арий – Вожа саҳросида,
Жафокаш Даита соҳилида,
Оқ сутга қўшилган у Ҳаума шарбати.

Шарбатни ичган Магупта ерга йиқилди ва танасини тарк этган жони кудратли Ахурамазда ҳузурига учиб кетди. Ўзи билан бирга кимнингдир парвоз қилиб келаётганлигини пайкаган Магупта ўгирилиб қаради. Ёнмаёن учаётган таниш фариштани кўрди.

– Кимсан?

– Мен Ахурамазданинг содиқ фариштаси Митраман.

Улар ўз овозлари билан кўкни ларзага келтириб, ердаги инсонлар билан махлукларни чўчитиб юбормаслик учун ички овозда гаплашдилар.

Шу боис уларнинг Ахурамазда ҳузурига борганини ҳеч ким, ҳаттоки, Ахриманнинг минг кўзли, минг қулоқли малайлари ҳам пайқамай қолди.

Уларни меҳрибон ва ёқимли овоз тўхтатди.

“Магупта! Менинг олдимга келишингга ҳали эрта. Сен инсонларга ва махлукларга менинг амримни етказувчисан!”

Улар тўхтаб, ерга қайтдилар. Ахурамазда ҳузурига борганларнинг ҳеч бири яна ерга қайтишни хоҳламасди.

Жони ўз танасига қайтиб кирган Магупта кўзини очган пайт Хуварно ўлкасида эди. Ахурамазда калбига жо килган сўзлар ўз-ўзидан оғзидан тўкилаверди.

Шарққа ва ғарбга
Орқага икки тарафга
Жанубга икки тарафга
Ўрталиқ ва кўркам
Халқи тигиз яшовчи
Фаровон эл Хуанириатанинг
Қудратли ва ўзимчил Митра кузатувчиси.

У дастлаб Спитама қавмидаги ўзининг чайласига кирди. Сочларига ок тушган, юзини ажинлар коплаган онаси уни интиқ бўлиб кутмоқда эди.

Онаси узатган сутни ичган Магупта яна кетмоқчи бўлди.

– Қаерга шошасан, ўғлим?! – деди она.

– Ўзлимни юртга танитмоқчиман! – деди Магупта.

– Кимни улуғлайсан?

– Ахурамаздани.

– Майли, бор, – деди она. – Сраоша билан Анахитани унутма!

Магупта йўлга тушди.

Сўғд ерида яйловдан-яйловга, кишлокдан-кишлокга ўтиб, Ахурамазда билан Митрани улуғловчи яшглари, Ҳаума шарбатини ичгандан сўнг ҳар доим ёдига келадиган гаталарни айтиб, инсонларни бири-бирига меҳрибон бўлишга, ўз оиласини, тупрокни, сувни, ҳавони ифлос қилмасликка чорлади.

Ортидан эргашганлар унинг қуйлаган яшглари билан гаталарини ёдлаб олишга орзуманд эдилар.

МАГУПТАНИНГ ИЛОҲИЙ ОЛОВИ

Магупта эллар-элатлар аро кезиб, яшглари ва гаталарни кироат билан ўқир, Ахурамазданинг чексиз марҳаматини улуғлар эди.

Унинг овозаси сўғд элига тарқалиб, турларнинг масканларига бориб етди.

Сўғдлар подшоси уни саройига олдирди.

Энгига қўй терисидан тикилган тўн кийган, кўзлари меҳрга тўла зоҳир хушрўй йигит сўғдлар подшосининг қўлларини ўпиб, оёғига бош қўйишни ҳаёлига келтирмади.

– Мен фақат Ахурамаздага сажда қиламан. У инсонларни тенг қилиб яратган, – деди сарой мулозимларига.

Магуптани саройнинг пурвиқор мармар устунлари, басавлат дарвозаларидан кўра девордаги нақшлар, айникса, турлар анъанасига мувофиқ ишланган ҳайвонларнинг ранг-баранг расмлари кўпроқ ҳайратлантирди. Айиқлар билан шохлари ғаройиб кийикларни кўрсатиб, сўради:

– Мен буларни умримда кўрмаганман. Улар қайси томонда яшайди?

– Турлар яшайдиган совуқ ва ёввойи ўлкаларда, – деб тушунтирдилар унга.

– Нима учун Ахурамаздани барча худолар ичида улуғ дейсан? – дея савол берди сўғд ҳукмдори.

– Зрвана ундан-да улуғ, – деди Магупта. – У худоларни яратади. Ахурамазда Зрвананинг меҳрибон хизматчиси, инсонларнинг ғамхўридир.

– Сен яшгларида нимани тарғиб қиласан?

– Олам сирлари Билимдонидан ўрганганларимни.

Сўғд ҳукмдори ўша пайтлар турлар билан қарапанлар устидан ғалабага эришган эди.

“Турлар билан қарапанлар Кўк тангрига сиғинади. Сўғд билан бактр халқи Ахурамаздага сиғинса, менинг атрофимга жамланади. Ахурамазда менинг худойим, халқимнинг худоси бўлади”.

– Ахурамазданинг тимсолини нимада кўрдинг?

Магупта шундай деди:

– Куёш тимсолида. Ахурамазданинг содиқ хизматкори Митра куёш аравасини қўққа олиб чиққанида, буткул олам нурга беланади. Нурдан қувват олган табиат гуллаб-яшнади. Ахриманнинг ёвуз руҳлари Қандарга қўлининг қаърига яширинадилар. Улар нурдан, ёғдудан кўркишади.

– Куёшнинг ердаги тимсоли нимадур?

Магупта деди:

– Куёшнинг ердаги тимсоли оловдир! У куёш ғарб томон ётоғига кирганида одамларга ёруғлик ва илиқлик инъом қилмайдими?

“Инсон учун энг кадрли нарса нимадур?”

Магупта деди:

– Инсон учун энг кадрли зот инсондир. Ўғилга онадан, онага ўғилдан, отага фарзанддан, фарзандга отадан афзалроқ нима бор?

– Хукмдор нима истайди?

Магупта жавоб берди:

– Дунёда итоат қилганларни яхши кўрмайдиган, итоатсизларни эса яхши кўрадиган хукмдор бормикан?

Хукмдорга Магупта берган жавоблар маъкул тушди, унга ёнида қолишни буюрди.

Ундан:

– Мендан нима истайсан? – деб сўради.

Магупта жавоб берди:

“Баландда ердан эни беш юз қулоч, узунаси ҳам беш юз қулоч қилиб, кўрғон қуришни буюр!”

Хукмдор кўрғон қурдирди. Кўрғон ичида далаларни обод қилувчи худо Анахита ибодатхонаси билан ҳайкалини тиклади.

Хукмдор сўради:

“Менинг куч-қудратим тимсоли бўлган кўрғон тайёр бўлди. Уни бундан-да сирли, маҳобатли бўлиши учун нима даркор?”

Магупта деди:

“Унинг кўксида Ахурамазданинг илоҳий олови абадий шуъла сочиб турсин!”

Ушбу сўзларни айтиб Магупта кўрғоннинг қоқ ўртасида қурилган оташкадага олиб борадиган зина орқали юқорига кўтарилди. Унинг қўлида Спитама қавмининг сардори бўлган отасидан ўзига мерос бўлиб қолган оташдон, оташдонда Магупта туғилган пайт қўл бўйидаги чўпон чодирда меҳрибон Ахурамазда юборган, норасидани совуқ ва ўлимдан сақлаб қолган жимжилокдек чўғ қул ичида ярқираб ётарди.

Магупта оташкаданинг ўртасида қуйилган “ер ёғи” деб номланувчи тез тутовчи суюқликка тўлдирилган бронза идишга қўлидаги чўғни яқинлаштирди, олов аввал “лоп” этиб кучайди-да, сўнг чўғи пасайди.

– Хуварнода Ахурамазда инъом қилган илоҳий чўғдан аланга олган олов сўнмай, мангуга ловиллаб турсин!

– Магупта сўғдлар пайғамбари!

– Ахурамаздага шарафлар бўлсин!

Юқорида қурилган олов ибодатхонаси олдидаги кенг майдонда, Анахита ҳайкали тагига йиғилган оломоннинг Ахурамазда билан Магуптани улуғлаб ҳайқирган овозлари олисдаги қўллар ва далаларда акс-садо бериб, баралла эшитиларди.

Сўғд хукмдорининг қовоғи уюлди. У негадир норози эди.

“Оташқадани қурдирган мен, нима учун олқишлар Ахурамазда билан Магуптага бағишланмоқда?”

Сўғд қавмларини бирлаштиришни хаёл қилган хукмдор тишини-тишига қўйиб, Магуптанинг динини қабул қилди.

“Нималарга амал қилмоқ даркор?”

“Ниятинг пок бўлсин!”

“Яна?”

“Яхши амаллар қил!”

“Яна нимани буюрасиз?”

“Яштларни ёд ол. Уларда ҳикмат бор”.

Мағупта ҳукмдор ҳузуридан кетиб, макондан-маконга, яйловдан-яйловга, қавмдан-қавмга ўтиб, яштлар айтар, ортидан эргашган издошлари дарҳол уларни ёдлаб оларди.

Яштларда қавмлар, қабилалар ва ўлкалар тарихи, қавмлар сардорлари, ҳукмдорларнинг ер-сув учун, ўлкалар учун олиб борган қаҳрамонона жанглари, урф-одатлари, катта-кичик худоларнинг савобли ишлари, табиат билан инсон ўртасидаги муносабат, олам яратилганда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар баён этиларди. Чўпонлар ўз қавмлари орасидан биттасини жазоламоқчи бўлишаётган экан.

Мағупта:

– Уни нима учун жазоламоқчисизлар? – деб сўради.

Чўпонлар шундай жавоб беришибди:

– У подани қўриқлайдиган итни ўлдирди.

Хўш унга қандай жазо бермоқчисизлар?

– Уни ўлдирамиз. Шунда бошқалар бизнинг энг яқин ёрдамчимиз бўлган итни ўлдиришга жазм қилолмайдилар.

Мағупта уларга шундай дебди:

– Қўриқчини ўлдирганингиз билан фойда бўлармикан?

– Бошқаларга ибрат бўлади, – дейишибди чўпонлар.

– Итни нима учун ўлдирди? – сўрабди Мағупта.

– Ит подани яхши қўриқламаган, қўйлар қашқирга ем бўлган, жahl билан чўпон итни оғир чўкмор билан уриб ўлдирган, – дейишибди чўпонлар.

– Унга оғир жазо ўйлаб топинглар. Қийналгани бошқаларга ибрат бўлсин! – деди Мағупта.

Чўпонлар кўнмадилар.

– Ўлимдан бошқа жазони билмаймиз! – деб туриб олдилар.

Шунда Мағупта:

– Унинг подасини қўлидан тортиб олиб, шарт қўйинглар. – У минг қора қуртни, минг сув кўнгизини тутиб келтириб, сизларга кўрсатсин. Ўшанда сизлар унинг подасини ўзига қайтарасизлар! – деди.

Мағуптанинг ортидан эргашган шогирди сўради:

– Яштларни ёдлашда хатога йўл қўйибмиз. Кечаги айтган дуоларингизнинг бирини мен бошқача айтаман, ҳамроҳим бошқача такрорлайди. Бу хато Ахурамазданинг қаҳрини келтирмасмикан?

Мағупта:

– Уни ҳамма бирдек айтиши учун нима қилмоқ керак? – деб сўради.

Шогирди:

– Ёзиб олмоқ даркор! – деди.

Мағупта:

– Мен қавмлар билан қабилаларни айланиб юраман. Менга эгнимдаги тери қопдан ўзга юк оғирлик қилмасмикан? – деб сўради.

– Яштларни қандок уқмоқ керак? – деб сўради шогирди.

– Яштни қалб ила уқмоқ даркор, – деди Мағупта.

– Мехрибон Ахурамазда кимларни севади? – сўради шогирди.

– Мехрибон Ахурамазда яхшиларни севади, – деди Мағупта.

– Ахурамазда шарофатига эришмоқ учун қандай бўлмоқ даркор? – сўради шогирди.

Магупта:

– Ниятинг тўғри бўлсин. Фикринг эзгу бўлсин! Сўзинг ҳам! Қилган амалинг эзгу бўлсин! Одамларга ёмонлик қилма! Сувни исроф этма, иф-лослама! Ҳайвонларга зулм қилма! – деди.

– Айтган амалларингизга риоя қилсам, Ахурамазда мени нима билан рағбатлантиради? – деб сўради шогирд.

– Ахриман билан унинг малайларининг найрангларидан озод бўлиб, бахтли ҳаёт кечирасан. Вафот қилганингдан сўнг руҳинг жаннатга кира-ди, – деди Магупта.

– Ахриман тимсолини нималарда кўраман?

– Совуқликда. Қоронғуликда. Ёвузликда. Сотқинликда. Ёмонликда. Алдовда. Бузук ниятда. Исрофгарчиликда. Айтган сўзига амал қилмас-ликда. Вабо касалида.

– Ахриман билан унинг малайларининг тузоғига тушмаслик учун нима қилмоғим даркор?

– Юрагингни пок ушла. Пок юракда тоза амаллар бўлади, жавоб қилди Магупта.

Суғдиёнада Ахурамазда инъом қилган хосиятли чўғдан Магупта ту-татган олов ёна бошлади. Қавмлар ва қабилалар аҳли олдин Ахурамаз-данинг, унинг ёрдамчиси, саховатпеша Митранинг, ундан кейин Магуп-танинг исмини улуғлаб, улар ҳақидаги яштлардан дуолар ўқиди, ўланлар тўқиди, ҳар йили кун билан тун тенглашган кун – Наврўзда ҳар бир хо-надоннинг, ҳар бир хужранинг ўчоғида олов ловуллаб ёнадиган, одамлар оловда исиниб, ёруғида Ахурамазда ҳақидаги яштларни кироат қилишни канда қилмадилар.

Магуптанинг Ахурамаздани улуғловчи дини ҳақидаги гаплар Вароку-ша денгизи атрофидаги чексиз далаларни эгаллаган турлар еригача бориб етди.

– Улар бизнинг Кўк тангримизни танимокчи эмасми? – ғазабланди отасининг ўрнига тахтга ўтирган турлар ҳукмдори. – Ахурамаздани улуғловчининг исми ким экан ўзи?

– Магупта, – дейишди атрофдагилар.

– Магупта?

Ўнг қўлини белидаги қиличига олиб борган турлар ҳукмдори ўтмишни эслади. Ҳозиргина зикр этилган исм унга танишдек туюлди. У чехрасидан одамни ўзига тортадиган ажойиб нур таратиб турган ўсмирни, олисдаги сўғд еридан қабилалар орасидаги битимнинг муддатини узайтириш учун отаси билан келган болани эслади.

– Сўғдлар тез орада Ахурамазда билан Магуптанинг исмини унутиб, Кўк тангрисини эсга оладиган бўладилар. Уларнинг ёкқан хосиятли оло-вини сўндираман, – деди ғазабнок ҳукмдор.

– Сўғдларнинг қудрати ошиб бормокда!

– Шаҳарлар, оташкада, метин кўрғонлар бунёд қилибди.

– Сўғдиёнага юриш қиламиз! Лашкар тўплашга отланинглар!

Олисдаги Танаис дарёси соҳилларидан тортиб, йилнинг олти ойи да-вомида музлаб, ўрмонлари оппоқ корга бурканиб ётадиган Олтой тараф-ларда яшайдиган жанговар қабилалардан лашкар тўплаш учун чопарлар жўнаб кетди.

ОЛИНМАГАН ҚАСОС ҚИЙНОҒИ

Жазони ўташ учун юртидан анча олисдаги қамокхонага юборилган Ёқуббой, у ерда кўп вақт бўлмади. Бахтига Бекжон каби баттолларнинг собиқ тузуми ағдарилиб, қамокдагилар озод қилинди.

Ёқуббой турма кийимида ўз уйига кириб келганида хотини эрининг бўйнига осилиб, йиглаб юборди.

– Омон қайтдингизми? Уйда болаларга берадиган нон ҳам йўқ...

– Омон қайтдим...

Ёқуббой хотини билан фарзандларини соғинган эди. Бир-икки кун уйида бўлди, хотини бояқиш кўшнилardan нон учун пул қарз олди, шекилли, нон йўқ деган гапни қайта такрорламади. Йигит барчасини кўриб турар эди. Мактабга борадиган фарзандларининг бирининг оёқ кийими, бирининг уст кийими йўқ, ўқишга навбатма-навбат кийиб боришар экан. Хотинининг устидагисидан бошқа кийишга ҳеч вақоси қолмаганди. Чимкўрғондан кўчиб келиб, тиклаган икки хонали уйнинг шифтидан чакка ўтиб, уй бир аҳволда эди.

Учинчи куни Ёқуббой бор кийимини устига кийиб кўчага чиқди. Иш топиш керак! Ўзи ишлаган савдо базасига борганда, базани бир пайтлар унга яхшилик қилиб, маоши ҳисобидан бир юз сўм пул қарз берган, олдида кирганлардан кўра шифтга тикилишни хуш кўрадиган Матлуботчилар жамиятининг бақалок бошлиғи сотиб олиб, қоровулигача ишдан бўшатиб, ўзининг яқинларини атрофига тўплаб, жамиятни хусусийлаштириб олибди.

Ёқуббой қандай иш бўлса ҳам, қанча маош берса ҳам ишлашга тайёр эди. Шу дамда у уйида фарзандларига нон олиш учун кўшниларида қарз кўтарган хотини учун, оёқ кийим билан уст кийимини галма-гал кийиб мактабга бораётган фарзандлари учун тошни кўпориб, тоғни силжитишга ҳам тайёр эди.

Аммо, иш топилавермади. Район марказидаги кўпгина корхоналар ёпилиб қолган, баъзилари кимгадир сотиб юборилган, ҳуллас, бўш ўрин йўқ эди. Уззукун бир неча эшикни қоқиб, охирида кирган қайсидир идора кадрлар бўлимида уни бироз умидвор қилишди.

– Келинг! Балки, сизга бирор иш топилиб қолар, – деганди кўзойнак таққан, сочини қалта қилиб қирқтирган ёқимтойгина сариқ жувон рус тилида.

Кўнглида умид уйғонган Ёқуббой аёл кўрсатган жойга ўтириб, кадр бошлиғининг оғзини пойлади.

– Меҳнат дафтарчангизни беринг!

Кўзойнакли жувон дафтарчадан бошини кўтариб, сўради:

– Олдинги иш жойингиздан нега бўшадингиз?

– Мени бўшатишган, қамалганим учун...

– Қамалганмисиз? – жувон йигитга шубҳали назар ташлади. – Кечиразиз, бизда ҳозир бўш ўрин йўқ экан, деди.

Ёқуббой уйига тушкун қайфиятда қайтиб келди. Йўлига тикилиб ўтирган хотини ва фарзандларини ўйлаганда дунё кўзига қоронғу кўриниб кетди.

– Нима қилсам экан?

Ўшанда Ёқуббой эгилган бошини тик қўтариб, теваракка назар ташлашга қандай куч мажбур қилганлигини ҳалигача билмайди.

Амударё бўйига баҳор кириб келган, атроф яшил либос ёпина бошлаган палла эди. Бошини қўтариб кўкка тикилди. Булутлар тўсган қуёшнинг юзи очилиб, қўзни қамаштирарди. Баҳор элчилари бўлган қалдирғочлар чарх уриб учиб юришибди. Толларнинг япроқлари атрофига қўланка туширадиган бўлиб қолган. Кўчадан ўтиб турган одамлар аллақайгадир шошиб кетмоқдалар.

Кўзи кўчага соя ташлаб турган шотутга тушган Ёқуббой тўхтаб қолди. Тутнинг эсган шамол силкитган яшил япроқларида қуёш нури ялт-юлт қилиб ўйнайди. Шохчалар эсаётган шамоллар билан худди бахслашгиси келгандек, япроқларини ёйиб, тебранади.

Эртага тут япроқлари қалинлашиб, тагига қуюқ соя тушар, шунда кимлардир унинг япроқларини пилла қуртларига озиқ қилиш учун қирқиб кетади. Бироқ, тут дарахти нолимайди, куз келганда яна қуртаклар юз очиб, япроқлар остига кун тушмайдиган сояга айланади.

Хаёлига келган фикрга ўзи ҳам ҳайратланган Ёқуббой мисли ҳеч нарса бўлмагандек қўтаринки қайфиятда уйга кириб келди.

– Бирор иш топдингизми? – сўради хотини.

– Бугун бўлмаса эртага, албатта, бўлади, – деб жавоб қайтарди у.

Эрининг қайфияти чоғ бўлганига иш топанга ўхшайди, деб ўйлаган хотини нима учун деган саволлар бериб қийнамаганига қувонган Ёқуббой оч кулоқдан, тинч кулоқ афзал эканлигини ўшанда чуқур англаган эди.

Эртасига Ёқуббой иш ахтариб йўлга чиқди. Тайинли бирор хунари бўлмаган одамга қийин экан. Пахсадан уй тиклаш тадоригини кўраётган одамлар ёнидан ўтиб бораркан:

– Ҳандакдан лой чиқараман! Пахсага лой отаман! – деди овоз чиқариб.

Кимдир Ёқуббойнинг ортидан чақирди:

– Ҳой, йигит! Бу ёққа кел!

Ёқуббой савдолашиб ўтирмади. Кунига фалон сўм бераман деган одам билан пахсага лой отиб беришга қелишди.

Қўлига бел ушлаб лой отиб кўрмаган йигит бу меҳнатнинг қанчалар оғир эканлигини ўзида синаб кўрди. Кун бўйи толиққан мушаклари окшом уйкуга кетгунча зиркираб тинчлик бермас, фақат кўзи илингандagina оғрик босиларди.

Девор тикланиб, иш битгач, Ёқуббой бошқаларникида ишлаб юраверди. Кимнингдир ерини ағдарди, юкини ташиди, хуллас, овулдоши Раймни учратиб, Узункўлдан балиқ овлаб сотиш билан шуғулланмагунича унинг қилмаган иши қолмади.

Шундай қилиб, бошидан кўп қийинчиликлар ўтказган чимқўрғонлик Ёқуббой, бизнесменга айланиб, Хуварно пансионатининг хўжайини бўлгунича қанча сувлар оқиб ўтди.

Ўзининг ички оламига чуқурроқ назар ташлаб кўрган Ёқуббой бир-га вояга етган, тутинган опаси Зулайхонинг кизи Гулнихолни ўзининг кизидек кўрарди, узоқ йиллар давомида шундай ҳисоблаб келганлигини, уни гойибона ўз фарзанди, ўз фарзандларидан бири деб тан олганлигини тушуниб етди.

Жаҳонгир билан гаплашиб, уйланиши кераклигини айтган отасига ўғли:

- Сиз қарши бўлсангиз қандоқ уйланаман? – деб жавоб берган эди.
- Ким қарши экан? – деган эди ўзини билмаганга солган Ёқуббой.
- Гулнихол билан учрашишга қарши эканлигингизни шама қилгансиз. Ёқуббой тилини тишлаб, жим қолишдан ўзга чораси қолмаганди.

Тиш-тирноғим билан қарши турганимда ҳам улар менинг айтганимга қарши бормасликларига ким қафиллик беради?

Бундан ташқари Ёқуббойни ҳар гал гижинтириб туришига сабаб, албатта, Бекжон кўса бўлиб, унинг туман марказида яна пайдо бўлиши, ундан-да баттари, эски душманини сезган сакрар, деганларидек, биринчи бўлиб ҳужумга ўтиши, устидан бўлмағур воқеаларни ямаб-ясаб, шикоят ёзиши тинчини ўғирлади.

Ўзиям эски гинани унутмаган, Зулайхонинг бахтсизлигига, очиғи, ўлимига сабабчи бўлган Бекжон эканлигини биладиган одам энди бу ёруғ оламда, кўсадан ташқари, ўзи эканлиги, уни суд олдида исботлай олмаган бўлса-да, ҳақиқий жиноятчидан қасд олишдан ҳеч қачон бош тортмаслигини тан олмасликка иложи йўқ эканлигини сезди.

Ўтмишда ёпилган ишни қайта кўришнинг иложи йўқ эканлигини адвокат билан гаплашганда билиб олди. Бир гўзал аёлнинг ҳаётига зомин бўлган Бекжон жазоланмай қолаверадими?

У жазо олиши даркор!

У ҳар доим шундай ҳаёлда уйғонар, бироз муддат яна шу фикрдан қайта олмай, Бекжон кўсани қандай жазолашнинг йўллари излар, ҳаёлида уни кўприқдан каналга итариб юборар, тўлқинли оқшомда чўкиб бораётган қариянинг “қутқаринглар!”, деган овозини эшитгандек, мийиғида кулиб, сенинг жазонинг шу, одамлар ўлигини ўн кундан сўнг топиб олади, дея шивирларди, ўзига ўзи.

– Мана, энди Бекжон кўса шундоқ қаршисида турибди, – ўйлади Ёқуббой. Хуварно пансионатидаги салқин кабинетида ўтириб. – Қизиғи, мен уни эмас, аксинча, у мени жазога тортмоқчи. Аллақандай браконьернинг ўлимига мен сабабчи эмишман.

Кун тушдан окканига қарамасдан хавонинг тафти қайтмаган эди. Ташқаридан машина моторининг шовқини, одамларнинг овози эшитилди.

– Сайёҳлар Кўхна қўрғонлар дарасидан қайтдилар. Айникса, Гулнихол улар билан бирга эди. Унга нима дейиш лозим? – ўйлади у.

Шунда Ёқуббой Жаҳонгир билан Гулнихолнинг турмуш қуришига қарши чиқиш фикридан қайтмаганлигини англади.

Бекжонни жазога тортиш ниятидан ҳам воз кечмаганди.

Кутилмаганда эшик очилиб, остонада Гулнихол пайдо бўлди.

– Мумкинми?

Йўқламаса хонасига кирмайдиган қизнинг бу ҳаракатини қандай баҳолаш кераклигини ўйлаб улгургунча у пансионат хўжайинининг столи олдида ҳозир бўлди.

– Манави менинг ишдан бўшаш ҳақидаги аризам, – деди Гулнихол бошини қуйи эгиб.

– Ариза? Нима учун?

– Нима учунлигини ўзингиз яхши биласиз, – деди кетишга чоғланган Гулнихол.

– Тўхтаб тур, Гулнихол...

Ёқуббой “қизим” деган сўзни қўшиб айтмоқчи эди, лекин мавриди эмаслигини фаҳмлаб, тилини тишлади.

Ана, сенга керак бўлса! Ёшлар билан тил топишиб қўр, Ёқуббой!

Гулнихол эшикни аста ёпиб, чиқиб кетди. Фойеда алланимани томоша қилиб турган Жонни кўриб, ўша тарафга юрди. Ҳозир йиғлаб юбормаслик ва ўзини кўнгилсиз хаёллардан чалғитиш учун ким биландир суҳбат кургиси келди.

– Жон!

Йигит Гулнихолни кўриб, қувониб кетди. Гапни ўзи бошлади.

– Қўҳна қўрғонлар дарасида Зардушт билан боғлиқ ўринлардан биз бормаган жой қолмади, ҳисоб, – деди у. – Балки ўзингиз бирор ёдгорликни томоша қилишни тавсия қиларсиз?

– Муножот тоғи¹ни томоша қилмадик, – деди Гулнихол.

– У ерда Зардушт бўлганми?

– Ким билади, дейсиз? – деди ўзининг хатосини тушунган киз. – Бу ҳақда аниқ бир нарсa дейиш қийин.

– У ерга, албатта, боришим керак, – деди Жон.

– Кечирасиз, у ерга боришни тавсия қилмайман.

– Нима учун? – Йигитнинг овозида европаликларга хос бўлган қайсарлик зоҳир эди.

– Очиғини айтсам, у ер хатарли, – деди Гулнихол.

– Хатарли? У ерда ёввойи ҳайвонлар яшайдими?

– Йўк, йўк... – кулиб енгмоқчи бўлди Гулнихол. – Тик жар... инглиз тилида қандай айтилар эди... Қиз тилининг учиди турган жумлани тополмай, йигитга тикилди.

– Ёнимда бўлсангиз, мени ҳеч қандай хавф-хатар қўрқита олмайди, – деди Жон жентельменлиги тутиб.

– Барибир хавфли, – деди тилидан беҳос чиқиб кетган, Муножот тоғи деган сўздан пушаймон бўлиб.

– Мен хавфдан қўрқмайман, – деди йигит хаёлида тўққизинчи қаватдаги меҳмонхона деразасидан пастга назар ташлаган паллани қўз олдиға келтириб. – Ундан хатарли эмасдир? – деди Жон.

Гулнихол иккиланиб қолди. У ўзига ишонган, ҳали болалик чоғларида отаси билан ўша ердаги Увайс Қараний қабристонидagi онасининг қабрини зиёрат қилишга борган вақтида, ундан кейин ҳам Муножот тоғига кўтарилган, чўққининг тепасида туриб, онам қайта тирилсин деб, Аллоҳга муножот қилган, бошқалардан яширин олиб чиққан рангли матонинг бир парчасини чўнтагидан олиб, унга ўзининг муштидек келади-ган тошни ўраб, ўша ерда қолдирган эди. Лекин тилаги ижобат бўлмаган, шунга қарамасдан, ҳар доим қачонки юрагига дард тўлиб кетганда, гарчи йиллар бўйи инсонларнинг дардлари билан қайғуларини эшитавериб қорайиб кетган забонсиз Муножот тоғига келишни қанда қилмасди.

– Нима қиламиз? Борамизми?

– Майли, – деди ниҳоят Гулнихол. – Аммо, тоғ ҳақида бошқаларга, айниқса, эр-хотин французларга гапирмаганингиз маъқул. Чўққиға кўтарилиш хатарли!

– Хўп. Демак, фақат иккаламиз.

– Кўндирдингиз, – деди киз кулиб.

Чинданам, Муножот тоғи ҳақида Жонга бекор айтдим-да, деган ҳадик кизнинг тинчини ўғирлаган эди.

¹ Муножот тоғи – Султон Увайс қабристони ёнида жойлашган.

ЗУЛАЙҲО ЯНА ТУШИГА КИРДИ

Ёкуббой “тўхта” деган сўзига кулоқ солмаган кизнинг ортидан чиққан эди, унинг сайёҳ йигит билан суҳбатлашиб турганига кўзи тушиб, тўхтади.

“Балки, Гулнихолнинг ўзи шаштидан қайтар, аризасини олиш учун келар?” деган умид билан кабинетига кириб, ўрнига ўтирди. Қиз билан суҳбатлашиб турган сайёҳни таниди.

“Ҳа, бундан бир ҳафта ёки ўн кун олдин Тошкентдан “Мерседес” микроавтобусида бирга келган йигит-ку, уни Тўхтамиш ота бир шапалоқ билан хушига келтирган эди. Яна у бадавлатлигини кўз-кўз қилмоқчи бўлиб ҳар кимга доллар таклиф қилмаганмиди?”

Унинг қайси давлатданлигини эсламоқчи бўлди, лекин эслолмади. Меҳмонларни қайси юртдан, қанча вақтга келганлиги билан Ёкуббойнинг иши йўқ, улар билан ҳисоб-китобни ва тилни биладиган Гулнихол шуғулланар эди. Шу боис бундай ишчилардан ажралиб қолиш, “Хуварно”нинг молиявий аҳволини ҳароб қилиши мумкинлигини ўйлаганда Ёкуббой ўрнидан туриб кетди.

“Қизнинг ишдан бўшашига умуман йўл қўймаслигим керак!” деб қўйди ичида.

Кечкурун уйига келганда ҳар доим “Келдингизми, дадаси?” деб очик чехра билан кутиб оладиган хотини уни хушламай кутиб олди, ковоғи очилмасди. Ўғли Жаҳонгир ҳам кўринмади.

– Жаҳонгир кўринмайди? – деди бир дилхираликни пайқаган Ёкуббой.

Хотини ҳадеганда жавоб бера қолмади. Нима демоқчилигини олдиндан тахмин қилган, эримни хафа қилиб қўймай деган ниятда ҳар бир гапнинг таҳини текислаб, ётиғи билан етказишга ҳаракат қилаётган бўлса керак.

Ёкуббой бирдан аччиқланди, илгарилари бундай одати йўқ эди.

– Гапир! Жаҳонгир қаёқда, ахир?

Хотини бир хўрсиниб олди.

– Жаҳонгир дам олишга келганидан буён уйга ҳам, кўчага ҳам сиғмай қолди, – деди хотини юмшоқ овозда.

– Сабабини суриштирдингми?

– Сабаби ўша Хуварнода ишлайдиган киз бўлса керак.

– Гулнихолми? – таъкидлади Ёкуббой.

– Исми шунақами? Ўша жойда ишлашини биламан, аммо исмини сўрамабман.

– Хўш, нима дейди, ўғлинг?

– Нима дерди! Ёшликнинг қандай бўлишини ўзингиз бошдан кечирмадингизми? Мен, совчи юборайлик десам, дадам қарши, фойдаси йўқ, деб хўрсинди. Уларнинг турмуш қуришига нега қарши бўлаётганингизни тушунолмабман.

– Бунинг сабаблари бор, – деб тўнғиллади Ёкуббой.

– Қандай сабаби бор экан? Ёки қуда-қудағайларнинг тарозуси биз билан тенг эмас, демоқчи бўлсангиз, бизнинг ўзимиз ким бўлганимизни унутганим йўқ.

Бу сўз билан хотини, “Бўлажак келиннинг қандай хонадон фарзанди эканлигининг фарқи йўқлигини” таъкидламоқчи эди.

Ёқуббой хаёл сура кетди: “Кечаги куни ким бўлганлигимни, бошимдан кечган оғир кунларни унутган!” деб ўйлаётган бўлсанг, хато киласан, хотинжон. “Гап ундай бўлганидами, Гулнихолни қувона-кувона келин қилган бўлардим. Уни “ўз кизим” деб ўйласам нима қилай? Уларнинг ўртасига тушиш менга осон деб ўйлайсанми!”

– Гап унда эмас, – деди Ёқуббой.

– Унда нимада? Ота-онаси одобсизми? Қизнинг қандай айби бор, унда? Биласизми? – аёлнинг кўзларида ёш томчилари пайдо бўлди. – Ўғлингиз ўша кизга уйланмасам, уйдан чиқиб кетаман, деяпти, эл-юрт нима дейди?

– Уйдан кетмоқчимиз?

– Ёқуббойнинг қўл-оёғининг дармони қочиби, ҳолсизланиб ўриндикка ўтирди. Ўртада жимлик ҳукм сурди. Хотини: “Жаҳонгирнинг гапини отасига етказиб, ишни расво қилиб қўйдимми?” деган хаёлда шошиб қолди.

– Дадаси, майли, ҳозир бу гапнинг мавриди эмас. Чарчаб келгансиз... – деб эрининг елкасига қўлини қўйди.

Қизи турмушга чиқди, икки ўғли уйланиб, улар алоҳида чиқиб кетишди, энди кенжаси Жаҳонгирни уйлантириб, келин тушираман деганда... “отнинг сири эгасига маълум”, Ёқуббой ўғлининг феъл-атворини билади, жазм қилса аҳдидан қайтмайди. Кетаман, деган бўлса...

Дафъатан бирор арзирли ўй ёки фикр хаёлига кела қолмаган Ёқуббой бошини ушлаб хаёл оғушига шўнғиди. Нима қилиш керак? Гулнихол ишдан бўшаш тўғрисидаги аризасини берди, Жаҳонгир “уйдан кетаман” деган сўзни тилига олибди. Улар, назаримда менинг қаршилигимга қарамай қўл ушлашиб, мендек курумсоқ отадан овлоқроққа кетмоқчи?!

Сўнгги шубҳа уни ҳушёр торттирди. Бошини кўтариб, агрофида парвона бўлиб юрган хотинига:

– Жаҳонгир уйдан қачон чиқиб кетди? – деб бақирди.

Эрининг шубҳали овози аёлига таъсир қилди.

– Билмасам...

– Хужжатлари, кийимлари... жойида турибдими?

Аёл ўғлининг хонасига шошганча югуриб кетди. Бироз ўтмай хотинининг:

– Жаҳонгирнинг паспорти кўринмайди! – деган ваҳимали овози эшитилди.

– Паспорти? Яхшилаб кара? Ўзи билан олиб юрмасмиди?

– Бир-икки кун аввал столи устида кўргандек эдим!

– Кийимлари-чи? Кийимлари жойидами?

Хавотирланганидан терга ботиб кетган хотини:

– Кийимлари жойидага ўхшайди. Лекин ҳар доим кўтариб юрадиган қўл сумкасига кўзим тушмади.

– Эҳ! – деб юборди миясига урилган фикрдан қувониб кетган Ёқуббой. – Эсимизга тушмаганига кара! Қўл телефони бор эмасми?

Жаҳонгирнинг қўл телефони қакириб турса ҳам жавоб бера қолмади. Ёқуббой билан хотинининг: “Ўғлимиз биздан аразлаб уйдан кетиб қолган”, деган ҳадиклари орта бошлаганда, эшик очилиб Жаҳонгир кириб келди.

– Жаҳонгир!

Ёқуббойнинг товушида ўғлига нисбатан гинадан кўра, оталик меҳри зиёдрок эди.

- Шунчаки изладингларми?
- Шунчаки, одатдагидек...
- Даданг сени соғиниб кўргиси келган, – деди аёл эрига маънодор бокиб. – У сизларнинг турмуш қуришларингизга қарши эмас, фақат бир-бирингизни тушунмагансиз, чоғи.
- Гулнихол айтди, – деди Жаҳонгир, – шу сабаб ишдан бўшамокчи.
- Ишдан бўшамокчи? – аёл Ёқуббойга саволчан тикилди.
- Бугун ариза бергани рост. Аммо, уни ишдан бўшатиш ниятим йўқ.
- У сиз бошқараётган “Хуварно”да ишлашни хоҳламайман, деди.
- Нима учун? – аёл эрига қаради. Унинг юрагига аллақандай шубҳа булутлари бостириб келаётган эди. – Нима учун?

Ёқуббой ўзини эҳтиётсизлик туфайли қопқонга тушиб қолган кашқир мисоли тасаввур қилди. Йиллар давомида юрак қаърида яшириниб ётган сирли шубҳаларни ошкор қилишга тайёр эмас эди шу тобда. Агар ошкор қилса, хотини томонидан қай йўсинда қабул қилинади? Шунча йил бир ёстикқа бош кўйган хотини Ёқуббойни тушунарикми? Тўғри, Зулайхонинг бахтсизлигида ўзининг зиғирча бўлса ҳам айби йўқ. Шунга қарамасдан, аёл қалбининг бир бурчагида яшайдиган рашк ўти арзимас бир учқундан “лоп” этиб аланга олиб кетса нима бўлади? Зулайхо сўнгги нафаси чоғида Гулнихолни Ёқуббойга “фарзандинг ўрнида кўр!” деб топширмаганмиди? Агар Ёқуббойнинг қўли Зулайхога етганида, Гулнихол билан Жаҳонгир бир ота-ю бир онадан туғилган туғишганлар бўлиб яшашмасмиди? Ҳозир-чи? Икковининг ҳам отаси ўзим бўлиб чиқсам?

Эрининг юзидан қон қочиб, докадек оқариб кетганлигини кўрган аёл бу маъмуликка чек қўймоқчи бўлди.

- Ўғлим, даданга сув олиб кел! – деди ўғлига. Сўнгра эрига қараб:
- Энди ўрнингизга бориб, дамингизни олинг, толиққансиз, – деб қўлтиғидан суяб, туришига ёрдамлашди.

Юмшоқ ўринга ётган Ёқуббойни тизгинсиз ўйлар, гўё уни бузилган аридек ёпирилиб, қуршовга олган эди.

... Бундан йигирма беш йил муқаддам бўлиб ўтган воқеани эслади.

... Қўққис учрашган Зулайхони Ёқуббой негадир ёнидан жилдир-гиси келмади, устига-устак, нарса олиб борган дўконнинг сотувчиси аллақандай қоньякдан қуйиб берган, қайфияти кўтаринки эди. Зулайхо чиройли бўлиб кетган, кўчадан ўтиб бораётганлардан кимдир сукланиб, кимдир ҳавас билан боқаётганларини шундоқкина ҳис қилиб турган йигитнинг ишки обдон ошиб, қўнгли янада ғурурга тўлиб кетганлигини ҳалигача унутмаган.

Хуллас, Ёқуббой Зулайхони савдо базасига бошлади. Ийманган Зулайхога:

- Менинг қаерда ишлашимни бир кўрсанг нима бўпти? – деди дадил-ланиб. Дадиллик, ичган қоньягининг таъсиридан пайдо бўлган эди.
- Қандай бўларкин? – иккиланди келинчак.
- Нима бўпти? Бу базага бир кунда қанча одам иш билан кириб-чиқади. Бахтигами, бахтсизлигигами, катта оғирнинг тўридаги экспедиторнинг хонаси олдида ҳеч ким йўқ, йигит чўнтагидан қалитни олиб, темир эшикни очди.

Хонада стол билан темир шкаф, бир четда тапчан, унда айрим пайтла-ри Ёқуббой ётиб, шу ерда тунаб қоларди.

Қўли етмай армонга айланган гўзал Зулайҳо ёнгинасида, қўл чўзса ет-гулик жойда тургани, ундан таралаётган хушбўй ифोर бошини айлан-тириб юборди. Эҳтиросга берилган йигит ўзини тутолмай, эгик толдек эшилган нозик вужудни кучоғига тортди.

– Ёқуббой? Нима қилмокчисан? Йўқ, йўқ! Эримнинг юзига кандок қарайман, ахир? – деб типирчиларди Зулайҳо.

Йигит ўзига келганда вужудини қамраб олган хижолатдан шолғомдек қизариб, келинчақка тик қарай олмай, қўз остидан ўғринча бокди.

– Мени кечир Зулайҳо...

Губорсиз, оппоқ тишлари билан пастки лабини қимтиб турган Зулайҳо индамади. Ўрнидан туриб қўйлагининг ғижимланган жойларини текис-лаб, сўнг эшик томон юрди.

Эшик олдида тўхтаб, нигоҳини йигитга тикди. Унда чексиз муҳаббат, гинали ноз, яна аллақандай туйғулар қоришиб кетган эди.

... Гулнихол ўша учрашув бўлиб ўтган йил охирида туғилган эди. Ундан буён йигирма беш йилдан ошиқ вақт ўтди. Кейинги бир йил ичидаги воқеалар, айниқса, Гулнихол билан Жаҳонгирнинг севгиси, ўша, ўтмиш хотираларини яна бир марта эсга олишга мажбур қилмокда.

Атрофни қоронғулик чулғади. Хотини эшикдан мўралаб, эрининг ух-лаёлмаётганини сизди чоғи аста сўради:

– Дори олиб келайми?

– Майли...

Кўп ўтмай ётоқхонани дори ҳиди тутиб кетди. Бироздан сўнг дори ўз кучини кўрсатди. Ёқуббой бир маромда пишиллаб, уйкуга кетди. Барибир, Ёқуббойнинг кундузги ташвишлардан толиққан онгида дастлаб турфа воқеалар жонланиб, ҳаловатини бузди. Кейин унинг хаёл дунёси-ни рухлантириб тушига Зулайҳо кирди. Устига янги ўқув йилида қий-ган оқ матодан тикилган қўйлақ, чиройи олдингидан ҳам очилиб кетган, Ёқуббойга шундай кўринди, келинчақ йўрғакланган гўдақни унга узатиб:

– Тортинма, ол... Бу мендан ёдгорлик бўлсин... Ерга қўйма, йиғлайди...– дермиш.

Ёқуббой чақалоқни олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай хўрсинармиш. Охирида таваккал қилиб қўлини чўзган эди. Зулайҳо кўкиш сароб ичида ғойиб бўла бошлади. Шитоб билан югурган Ёқуббой унга ета олмасмиш...

Йўрғакланган норасидани қўлига олган Ёқуббой юзини очиб қараса, у Гулнихол эмиш, қиз йўрғакдан ерга ирғиб тушиб, шарақлаб кулар, уям етмагандек Ёқуббойнинг чаккасига шапалоқ тортиб юборганмиш. Кўзларидан ўт чакнаб, тили калимага келмай: “Ие, бу Гулнихолми?” дея жағини ушлаб гўлдираётган қўйи уйғониб кетди.

Атрофига аланглаб, тўшагида ётганига ишонч ҳосил қилгач, пансионат хўжайини кўрган тушини эслаб, яна хаёлга чўмди. Дорининг таъсир кучи тугади, шекилли, қайтиб кўзига уйку инмади.

“Зулайҳонинг руҳи нотинч бўляпти”, деб ўйлади Ёқуббой. У менинг Гулнихол билан Жаҳонгирнинг турмуш қуришига тўсқинлик қилаётганимдан норозидир? Ёки розимикин? У норасидани “сенга топ-ширдим”, демаганмиди? Тушида нима демокчи бўлди?

– Зулайҳонинг руҳи нотинч бўляпти. Унинг қабрини зиёрат қилиб, хакига дуо ўқиш керак! – деган қарорга келди.

Эрталабки нонушта устида Ёқуббой ўғли Жаҳонгирга нималар-нидир гапирмокчи бўлди. Бирок, ёшларнинг насиҳат тинглашни хуш кўрмаслигини ўйладими, ё ўғлининг ёки хотинининг оғзидан: “Тулнихолга нега қаршисиз?” деган гап чикиб кетишидан чўчидими, олдидаги пиёлага тикилиб ўтирган ўғлига бир муддат маънодор қараб қўйди-ю, индамади.

ТОҒ ЭТАГИДАГИ ҚАБРИСТОНДА

Тоғ этагидаги қабристон “Хуварно” пансионатидан ўттиз чақирим нарида, Султон Увайс сағанаси атрофида жойлашган эди.

Йўлда келаётиб Ёқуббой Зулайхонинг қабрига бормай туриб, Султон Увайс сағанасини зиёрат қилишни ният қилди. Ҳар ҳолда, авлиёларнинг рухлари қўллаб, ишлари юришиб, мушкуллари осон бўлса, ажаб эмас.

Султон Увайс ҳақида, унинг бир неча асрлар муқаддам қурилган сағанаси ва бироз пастроқда, бир пайтлар мавжланиб оққан дарё қаърида асло тугамайдиган, кўз ёшидек милтиллаб оқадиган булок ва хосиятли баликлар ҳақидаги ривоятлар қадимда айтилган ва бугунги кунда ҳам хикоя қилиб берилаяпти.

Ривоятларга қараганда, Муҳаммад пайғамбар замонида Яманнинг Каран деган овулида туғилган Увайс туя бокиб юрар экан. У пайғамбарни кўрмай туриб, унинг тарғибот-ташвиқот қилиб юрган дини исломнинг инсонни тўғри йўлга бошловчи дин эканлигига имон келтирган дейишади. Дини ислом йўлида бўлган дастлабки жанг — Бадр жангида пайғамбарга ғойибона тилақдош бўлиб, Ухуд жангида эса мусулмонларнинг мағлубиятга учраганини эшитиб, қайғуриб азоб чекибди. Ҳатто, у “Пайғамбаримизга Ухуд жанги пайтида соққондан отилган тош тегиб, олд тиши синди. Дини ислом йўлида тишидан айрилган биродаримдан менинг қаерим ортиқ”, деб ўзининг тишини тош билан уриб синдирган экан.

Кейинчалик ислом тараккий этиб, пайғамбарнинг шон-шухрати дунёга танилган чоғда тилақдошлигини изҳор қилиб, ҳузурига боришга андиша қилган Султон Увайс ўша тоғу-тошларда туясини бокиб юраверибди.

Султон Увайсининг “Пайғамбардан қаерим ортиқ?” деб тишини уриб синдирганини эшитган садағанг кетайин улуғ зот, динга содиқ туякашнинг номига бир неча илиқ сўзлар бағишлаган экан, улар замонларни писанд қилмай бугунги кунда ҳам айтилаётганини ўйлаган Ёқуббой бир хўрсиниб қўйди.

Пайғамбар оламдан ўтишидан аввал Султон Увайсни ёдга олиб, ўзининг жуббасини унга мерос қилиб қолдирибди, дейишади.

Мерос қолган жубба ҳақида гапирганларида, уни ё ҳазрати Умар, ёхуд ҳазрати Али Султон Увайсининг туя бокиб юрган ерига олиб келганини, уни кўзларига суртиб, тавоф қилган туякаш, олиб келган кишига бир олтин динор берганини хикоя қиладилар.

Олис Яман тоғ-тошларидан Султон Увайс қабрининг Мовароуннахр ёки қадимги Хоразм тупроғига, Зардушт туғилган юртга қандай келгани тўғрисида айтиладиган ривоятда қайд қилинишича, пайғамбаримизнинг ғойибона дўсти фонийдан бокий дунёга рихлат қилганида унинг суягини ўз юртига олиб кетишга талабгорлар кўп бўлган. Шунда халифалардан

бири Яман ёғочидан бир нечта тобут тайёрлатиб, уларга ёпинчиқ ёшиб, талабгорларга:

– Қани, ҳар ким бир тобутга эғалик қилсин ва юртига олиб кетсин, қайси тобутда Султон Увайс жасади борлиги сир сақлансин, ҳар ким Аллоҳнинг буйруғига рози бўлсин! – дебди.

Шундай қилиб, тоғ этагида пайдо бўлган сағана, минг йиллик тарихдан дарак берар, араблар силсиласи билан турлар ёки Турон тарихини бирлаштирар экан.

Ёкуббой тепадаги Султон Увайс сағанасига қадам қўйиб, эски қабрни тавоф қилди. Гумбаз остидаги кенг пешайвонда ўтирган ёшгина муланинг, чамаси – у ёзги таътилга келган мадраса толиби бўлса керак, – кироат билан тиловат қилган қуръон сураларини тинглаб, ўтганларни ёд олиб, дуо қилди. Атаган садақасини кутига солиб, ташқарига чиқди.

Тиккага қўтарилган қуёш аёвсиз қиздиришга қиришган, қорайиб кўринган тоғлар томондан эсган шабада иссиқни қайтара олмас эди. Шунга қарамасдан Султон Увайс зиёратидан сўнг, ўзини анча енгил ҳис этган Ёкуббой баланд зиналардан пастга тушиб, Зулайхонинг қабри томон юра кетди.

Тошлоқ ерда ўтирган дарвеш Ёкуббойнинг диққатини тортди. У нигоҳини ерга тикиб, олдига ёйилган рўмол устида сочилиб ётган пуллардан кўзини узмай, паст овоз билан:

– Худо йўлига садақа қилинглар, – дерди.

Тўзғиб кетган, анча вақтдан буён пакки тегмаган ўсик сочи қуёшда қорайган қок суяк елкасини беркитиб турар, кир қўйлагининг йиртиғидан қовурғалари кўзга ташланар, оёқларини яшириш учун чўккалаб ўтирган тиланчига Ёкуббой ҳеч нима бермади, ўз йўлида кетаверди.

Беш-олти қадам ташлаган Ёкуббойнинг қадами унмай, ортида бирор нарсасини унутган одамдек тўхтагиси, ортига ўгирилиб қарагиси келаверди, дарвеш унинг қараб турганлигини еттинчи сезги ила англади, шунга қарамай йўлида давом этди. Тўсатдан теппа-текис тақир майдонда кўзга кўринмайдиган алланарсага қоқилиб, тиззалаб йиқилди. Кўз олдида олам чирпирак бўлиб айланди, кўз олди қоронгулашди.

“Мени офтоб урди, шекилли! – деб ўйлади Ёкуббой. Ёки дарвешнинг нигоҳимикин?”

У тиззасининг чангини қоқиб, ортига ўтирилди. Соҷлари тўзғиган тиланчи-дарвешнинг порлаган кўзи унга тикилиб турарди.

“Кўзлар мени ўзи томон қорламоқда... Афтидан, мени сеҳрлаб қўйган кўринади...”

Бир неча қадам ташлаган Ёкуббой дарвеш олдида тўхтади.

– Ассалому алейкум...

Дарвеш “Ваалейкум ассалом”, деб саломга алик олди, ёки “Худо йўлига садақа қилинглар” дедими, ажрата олмади.

Ёкуббой чўнтагидан бир сиқим пул чиқарди ва дарвешнинг олдидаги рўмолга ташлади.

Дарвешнинг қадалган нигоҳи Ёкуббойни ўзига келтирди, шекилли. Унинг:

– Биз пулга эмас, дийдорга муштоқмиз, биродар, – деган овозини эшитди.

Дарвеш пулларга очкўзлик билан эмас, бепарволик билан назар ташлади, қўлини чўзиб, уларнинг ичидан биттасини олди-да, рўмолнинг четига қўйди, бошқаларини Ёқуббойга узатди:

– Манавиларни олиб қўйинг, ўзингизга буюрсин, деди-да, дуога қўл очиб, олдида ўтирган Ёқуббойни дуо қилди, сўнг нигоҳини бошқа томонга буриб, паст овозда:

– Мусулмонлар, худо йўлига садақа қилинглар, – дерди тинмай.

Дарвеш гўё сеҳрлаб қўйгандек, Ёқуббой унинг олдида тош қотганча анча вақт туриб қолди.

– Дунё ўткинчидир. Хайрли ишлар қилин!

Ўзига келиб олган Ёқуббой бу гапни энди боравер қабилида тушуниб, ўз йўлига кетди.

Тош зиналардан юқорига кўтарилиб, ўзи излаган қабрни топди. Тиззалаб ўтириб, билган оятларини ўқиди. Зулайхо билан унинг онаси Турсун опасининг руҳини ёдга олиб, “Охиратлари обод бўлсин”, деди. Ўтмишни эслаб, кўзига ёш олди. Гулнихол билан Жаҳонгирнинг тақдирини ўйлаб:

– Нима қилсам тўғри бўлади, Зулайхо? – дея унсиз маслаҳат сўради.

ОҚ ТУЯ МИНГАН ЗАРДУШТ

Спитама кавмидан бошқа сўғдлар ҳам Магуптага иймон келтириб, Ахурамаздага сиғинадиган бўлдилар. Оке дарёси қуйиладиган Варокуша денгизининг нариги томонидан тортиб, дарё бошланадиган мангу тоғларга қадар бўлган маконларда яшайдиган халқлар қудратли Ахурамаздани, унинг меҳрибон ёрдамчиси Митрани улуғловчи гаталар билимдони Магуптанинг номини эшитди. Оке дарёси соҳилидаги Аспарак ибодатхонасида Ахурамазда Магуптага инъом этган чўғдан тутатилган олов ёниб турарди. Инсон оёғи етадиган жойлардаги оташкадаларнинг олови тутатилар эди.

Сўғдиёнанинг гарбидаги Турлар йўлбошчиси Алп Тўнга ўлдирилгач, унинг ўрнига ўтирган тур подшоси сўғдларнинг устига бостириб боришни ният қилиб, қарапанларни хузурига чорлади.

– Сўғдларнинг шаҳарлари кўп, дарёларининг суви мўл, оқими шиддатли, одамлари эса баҳамжиҳат ва ўта жанговор, – дейишди қарапанлар. Тур подшоси Кам¹ отани чақирди.

– Сўғдлар томон отланмоқчиман. Кўк тангрисидан менга мадад олиб бер, – деди тур подшоси.

– Мен Кўк тангридан сенга енгилмас куч тилайман, – деди Кўк тангри хизматчиси.

– Уларнинг ёнига Кўк тангрининг ердаги хизматчиларини юборгин, улар сўғдларни бизнинг динимизга ишонтирсинлар.

– Шундай қиламан, – деди Кам ота.

Бир гуруҳ Кўк тангри хизматчилари қайиқларга ўтириб, дарёнинг юқори қисмига қараб сузиб кетдилар. Улар Оке дарёси ирмоқлари бўйида жойлашган кавмларининг ерларига етиб, Кўк тангри ҳақида дуолар ирод қилишдан олдин атрофга кулоқ тутиб, маҳаллий одамларнинг нималар ҳақда гаплашаётганларини тингладилар. Улар:

– Ахурамаздага олқишлар бўлсин!

¹ Кам – руҳоний, Кўк тангри хизматчиси.

– Ахурамазда бизнинг ярақовчимиз!

– Митра ғамхўримиз!

– Анахита меҳрибонимиз!

– Магупта пайғамбаримиз! – дердилар тинмай. Кўк тангри исмини эса тилга олмасдилар. Ахурамазда, Митра, Анахитанинг исмларини, меҳрибонликларини алқаб, ўқилган дуоларини Ахриман билан унинг ёвуз хизматчиларининг ёмон ишларини таърифлайдиган ваҳимали ва нохуш ўланларни эшитдилар.

Энг чекка яйловларда Кўк тангри тарғиботчилари Кўк тангрини улуғловчи ўланларни айта бошладилар, бироқ уларни ҳеч ким тингламади ҳам. Чўпонлар билан деҳқонларнинг, балиқчиларнинг назарида Ахурамазда билан унинг ёрдамчиларидан ўзга худоларга ўрин қолмагандек эди.

Турлар яйловлар ва қишлоқлардан уларни қўлловчиларни топмадилар. Уларга Магупта айтган яштлар билан гаталарни ёд олган шогирдлар дуч келдилар.

– Магупта ким? – деб сўради Кўк тангри хизматчиси.

– Магупта қадим сўзлар билимдони, Ахурамазданинг суйган бандаси, бизнинг устозимиз, – деган жавобни эшитдилар.

– Ахурамазда қаерда яшайди?

– У кўкда яшайди, – деди шогирд.

– Унинг ердаги белгиси надур?

– Илоҳий олов, – жавоб берди шогирд.

– Унинг кўкдаги белгиси-чи?

– Унинг кўкдаги белгиси ҳаммага аён! У оламга жон берувчи қуёш!

– Унда Ахурамазда бизнинг Кўк тангри билан бирдек экан-ку, – деди Кўк тангри хизматкори.

– Қанақасига? – сўради шогирд.

– Кўк тангри руҳи юқорига, кўкка интилган тоғларда яшайди, – деди хизматчи.

– Ахурамазданинг кўкдаги макони номаълум, – деди шогирд.

Кўк тангри хизматчилари Камга кўрганлари ва эшитганларини айтиб бердилар. Ташқариси лой девор, атрофи сув тўлдирилган хандаклар билан ўралган мустаҳкам кўрғонлар ҳақида, оташқадада куну тун ўчмай, ловуллаб ёниб турадиган илоҳий олов ҳақида, Магуптани сўғдларнинг энг катта Кам отаси қилиб қўйган сўғд шоҳи ҳақида сўзладилар.

– Ҳозир лашкар бошлаб борсак, сўғдларнинг катта қаршилигига дуч келамизми деб кўрқаман, – деди Кам ота.

Магупта деган Ахурамазда номи билан сўғдларни ўз атрофига жамлабди.

– Уларнинг кўрғонларини бир неча марта босиб олганмиз, – деди тур лашкарбошилардан бири.

– Хандакларга тўлдирилган сувдан ўз мешларимизда сузиб ўтамиз. Бу саҳроларда асов отларни миниб қуюндек чопадиган чавандоз, камон билан қуралайнинг кўзидан отадиган мерганлармиз. Биздек сак қавмларидан ўтадиган ким бор? – деди қўлига қимиз тўла қадахни ушлаган иккинчи лашкар.

Турлар сардори ҳаёлга чўмди. Балки у ўтган жанглари кўчманчи қавмлар сардори бўлган ўз отаси Алп Тўнганинг сўғд қавмлари билан

бўлган жангда ёв кўлига тушиб жазоланганини ўйлаб, отасининг ўлими учун қайтарилмаган қасос кўксини ёндириб қийнаётгандир?

Қовоғи солинган ёш сардор олтой усталари ясаган олтин қадахдаги қимизни сипқорғач, қадахини узатиб:

– Қуй! – деди.

Оби-тобида ачиган қимиз ёш сардорнинг томирида жўш ураётган қоннинг айланишини тезлатди. Сўғд кўрғонларини ишғол қилиш, отаси учун қасос олиш истаги унга тинчлик бермас эди.

– Довюрақ жангчи эканлигингизни биламан. Отам Алп Тунга ҳам-мангиздан ботир эди. Уни душман кўлга олиб, нобуд қилмадимикан? Қолаверса, отамнинг жасадини боболар қабри ёнига дафн этдик. У душманга ўлжа бўлди.

– Уларни кўрғонларидан қандок олиб чиқамиз?

– Ахиллигини, ҳамжиҳатлигини бузиш даркор!

– Қанақасига?

Кам ота ёш сардорнинг қулоғига шивирлади:

– Магуптани кўлга олиш даркор!

– Магупта... – такрорлади у. Ўша фариштадек бўлиб кўринган бола... у ўзининг инсонда меҳр-муҳаббат уйғота оладиган қиёфаси билан атрофга кўпчилиқни жамлаб улгурган. Уни...

Тур сардори бошчилигида кўчманчи саклар Хуварината вилоятларига юриш бошлади. Чекка ўлкалардаги чўпонлар билан деҳқонлар ўлдирилиб, моллари тортиб олинди, экинзорларни от туёқлари остида пайхон этиб, яқсон қилинди. Бироқ, тоғ этагидаги сўғдлар ўлкасининг юраги бўлган кўрғонлар билан оташкада жойлашган Аспарак кўрғонига яқинлашишга юраклари дов бермай, сўғдлар шоҳига элчилар юборди.

Элчиларнинг талаби қаттиқ эди:

“Кўрғонлар таслим бўлсин!”

“Оташкада бузиб ташлансин!”

“Илоҳий Ахурамазда олови ўчирилсин!”

“Ахурамаздани улуғловчи Магупта асир олиниб, турлар подшоҳи хузурига юборилсин!”

Сўғдлар шоҳи элчиларнинг талабларини диққат билан тинглади. Ўйлаб кўриб жавобини бериш учун муҳлат сўради.

Сўғдлар ўлкасининг ғарбий ва орқа ғарбий вилоятлари сакларнинг кўлига ўтган, учкур отларга минган сак жангчилари шоҳ ўтирган кўрғонларга бир неча кунда етиб келишлари ҳеч гап эмасди.

Сўғд шоҳи Окс дарёсининг юқори қисмида жойлашган арий қабила-лари мададидан умид қилар, хужумни тўхтатишнинг чораси кўрилмаса, тур сардорининг қасоси учун бутун Хуварната отлар туёғи тагида топталиши ҳақида хабар юбориб, вақтни чўзишнинг иложини излар эди.

Магупта томонидан ўт олдирилган Ахурамазданинги илоҳий оловини ўчириб, Аспаракдаги оташкадани кунпаякун қилиб бузиш, ибодатхона майдончасидаги Анахита сиймосини яшириш мумкин. Бироқ, Ахурамазда сўғд шоҳининг бу қилиғидан ранжиб ҳар хил офат: сув тошқини ёки зилзила, ёнғин балосини юборса нима бўлади? Кўрғонлар билан унда яширинган халқни сакларнинг ихтиёрига берса, кимга ҳукмдорлик қилади?

Магуптани асир олиб, сакларга топширса, халқ ўзига қарши бош кўтармайдими?

Шуларни ўйлаган сўғд шоҳи сак элчиларини меҳмон қилди, ҳар куни кўзиларнинг семизидан сўйиб, муздек кимизлар билан сийлади. Сак элчилари ёғли гўшт билан кимизга ружу қўйиб, семириб кетишди, яйдоқ отларнинг ёлидан ушлаб, устига ирғиб минолмайдиган ҳолга етишганда сўғд шоҳига:

– Бизга қандай жавоб қайтарасиз? – деб арз қилдилар.

– Кутинглар, қўй гўшtidан тановул қилинглар, қимиз ичинглар, – деди сўғд шоҳи мулоимлик билан.

– Ортиқ кута олмаймиз! Оташқадани бузинглар. Магуптани қўлга олинглар! Кўргонларнинг дарвозасини очинглар! – ғазаб билан шовкин солди сак элчилари.

– Магупта-чи?

– Ҳозир уни асир олишга одам юбораман!

Овқатланадиган пайт бўлиб қолган, пишган гўштнинг иштаҳани қарнай қилиб юборадиган ҳиди димоқларни қитикламоқда эди. Элчилар сўғднинг сўзига ишониб, овқат пишаётган томонга ошиқдилар.

Элчилар кетгач, шоҳ хизматчиларни чақириб, буюрди:

– Аспарак шаҳрини ер билан яксон қилинглар!

Хизматчилар буйруқни бажаришга отландилар.

Шоҳ иккинчи хизматкорни чақирди:

– Магуптани излаб топиб, унга етказ! У зудлик билан Сўғдиёнани тарк этсин, йўкса, соғ қолишига кафиллик беролмайман. Душманларга: “Қочиб кетибди, қўлга туширолмадик”, деб айтаман, – деди.

Хизматкор Магуптани шогирдларига гаталар ўргатаётган пайтида топди. Шоҳнинг сўзини унга етказди.

– Биз сизни душманга бермаймиз! – дейишди шогирдлар.

– Қилич олдида доноликнинг тили кесилади.

– Биз нима қиламиз? Бизни ўзингиз билан олиб кетинг, – дейишди улар.

Магупта:

– Уруғ экилган жойидагина қўқаради, ўсади, мева беради. Илдизидан узилса, нобуд бўлади. Сизлар ўз қавмларингиз орасида ўсдинглар, яштар билан гаталарни ўз қавмларингиз тилида ёд олдинглар. Мен ҳозир гўё ел ҳайдаган чўл қанбоғига ўхшайман. Шамол қаёққа учирса, ўша ёққа думалайман, – деди.

Шогирдлар ундан бир неча ҳикматли сўз айтишини ўтиндилар.

Магупта:

– Ахурамаздадан ўзга худога сифинманглар! Ўлим хавфи остида ишонган илоҳингиздан бош тортманглар! Илоҳий оловни сўндирманглар. У ойсиз қоронғу оқшомда Ахурамазданинг юрагидан олиб, инсонга берган чўғдан олинган, – деди. Магупта қўй терисидан тикилган тўнини ечиб, жундан тўқилган оқ чопон кийди. Шогирдлари оқ моянинг жиловидан тутиб, жўнаб кетишига шай қилишди.

Оқ кийим, оқ моя минган Магупта тоғлар томонга, чўлу далаларга, қўллар билан туташган тўқайларга, ўзи туғилиб ўсган маконга кўз югуртирди.

Устозининг ҳаяллаб қолганини кўрган шогирдлари: “Магупта ўз юрти-ни ташлаб кетишдан воз кечмоқчи”, деб қувдилар. Бироқ, у шоҳ юборган

хабар айни ҳақиқат эканлигини, турлар сардорининг қаҳри қаттиқлигини биларди. Гаталар охиригача айтилиб тугатилмаганди. Ахурамазда инъом қилган илоҳий оловнинг ўз ерларида ёнишини кутаётган қавмлар билан қабилалар борлиги унга аён бўлган. Шу боис қаҳрли турнинг қонли қиличига бўйнини тутмоққа ҳали эрта.

Мағупта, шундай қилиб, туғилган макони билан унсиз хайрлашди. Жонажон Хуварно ҳали неча маротаба тушларига кириб, келажакда дунёга келадиган гаталарида илҳом билан куйланади. Инсоннинг умри қисқа, аммо унинг армонлари сўзларида қолади. Қавмлар ва инсонлар яшаса, сўзлар ҳам яшайди.

У Хуварнога Ахурамаздадан мангу фаровон ҳаёт, шогирдларига раҳм-шафқат тилади, кўзларига келган ёшни кўрсатмаслик учун жўнаб кетмоққа ҳозирланиб, мойни йўлга солди.

“Мағупта омон бўл, ери жаннат Хуварно, хайр, кадрдон шогирдлар!”

Мағупта минган оқ моя шарқда жимирлаб турган саробнинг у томонидаги қизил қумлар сари елиб кетди. Оқ туя устида оқ чопони ҳилпираб бораётган Мағуптани кузатиб турган шогирдлар:

– Зардушт! Зардушт бизни тарк этмоқда! – дея хайрлашиб қолдилар.

У шогирдлари учун зардан қимматлироқ ва қадрлироқ эди. Сабаби, у шогирдларини танҳо қудратли ва меҳрибон Ахурамаздага, ёмонлик, ифлослик, сотқинлик, ёлғон ва бошқа ёмон иллатларнинг пешвоси бўлган Аҳриманнинг ҳеч қачон мурасага келмайдиган рақиби, бир сўзлик, яхшиликлар билан хайрли ишларнинг бошловчиси Ахурамаздагагина иймон келтиришга ўргатди. Ярим ёввойи, оми чўпон, содда деҳқон бўлган шогирдларини олам тилсимотларидан хабардор қилди.

– Зардушт! У бизнинг пайғамбаримиз! – қичкиришди шогирдлар.

Оқ туяда кетиб бораётган, оқ чопони одам бу сўзларни эшитмади. У қизилқумлар этагига етиб келмоқда, ёнида кузатувчи ҳеч кимса йўқ.

Чўл, дала ва қум тепаликлари туташган жойда шаҳарнинг пишиқ лойдан тикланган деворлари кўзга ташланди. Бу Зардушт илк марта Ахурамазда сийлаган илоҳий чўғдан олов ёкқан, оташкада жойлашган олов ибодатхонаси – Аспарак эди.

Олов ибодатхонаси қаҳри қаттиқ тур подшосининг буйруғи билан бузиб ташланиши керак эди, атрофда чўкиб ётган туялар, тўп-тўп одамлар кўзга ташланди. “Хайрият, олов ибодатхонаси, унинг олдидаги Анахитанинг ажойиб сиймоси бузиб ташланмабди”.

“Улар олов ибодатхонасини бузмасин!”

“О, Ахурамазда! Мадад бер!”

Зардушт туясини йўл устида тўхтатди. Митра қуёш аравасини ғарбга, Кандарга қўлидан нариги томонига шошиб ҳайдаб бораётган эди, шарқдан зулмат ўз пардасини ёпиб келмоқда эди.

“О, Ахурамазда! Олов ибодатхонаси бузилмасин!” Зардушт ботиб бораётган қуёшга таъзим қилиб, дуо ўқишга тутинди. Митра шошилтирган қуёш араваси уфққа бориб етди.

“О, Ахурамазда!”

Зардушт яштларни, гаталарни ўқишдан бир зум тўхтамас, унинг ёқимли овози оламга таралмоқда эди.

“О, Ахурамазда! Сенинг қудратинг чексиз! Сенга олқишлар бўлсин!” – шивирлади Зардушт. Қуёшнинг сўнгги шафағи олисдаги тоғ чўкқиларини

қизил рангга бўяб, аста сўнди. Зардушт эгилиб, ердан бир сиким қум олди. Сўнг олов ибодатхонаси томон юз буриб, қўлидаги қумни сочиб юборди.

“Кўздан ғойиб бўл, олов ибодатхонаси! Аспарак!”

Шарқдан бостириб келаётган қоронғулик атрофни батамом камраб олганда йўл устида оқ туя минган, оқ чопон кийган одамнинг киёфаси оқариб кўриниб туради.

Эртасига эрталаб одатдагидек қум тепаликлари ортида қуёш кўринди.

Зардушт қўлини соябон қилиб, қум этагидаги кўрғон томонга назар ташлади. Кўз илғар ерда тепаликлардан ўзга диққатни тортгудек ҳеч нарса кўзга ташланмади.

Зардушт оқ мояга миниб, йўлга равона бўлди. Оқ туя устида кетиб бораётган оқ кийимли одамни кўрганлар:

– Зардушт! Зардушт! – деб кичкиришар эди.

МУНОЖОТ ТОҒИДАГИ ҲАЛОКАТ

“Муножот тоғи ҳақида Жонга бекор гапирдим!” деган ҳадик Гулнихолга тинчлик бермади. У йигитни бу фикридан қайтаришга қанча уринмасин, Жон ўша жойга боришдан воз кечмаслигини тушуниб, ташвиши баттар ошди.

– Визамнинг муддати тугай деб қолди, – деди Жон Гулнихолни кўрганидан қувонганлигини яшира олмай. – Бугун Муножот тоғига албатта борамиз, шундаймасми, Гулнихол?

Гулнихол ҳаёлга толиб қолди.

“Бу ердан тезроқ бўшаб кетганим маъқулмикан?” – ўйлади қиз. Қуни кеча аризасига қўл қўйиб беришни сўраб, пансионат хўжайиннинг хузурига кирганда, у:

– Гулнихол кизим, ҳозир айни сайёҳлар кўп келадиган мавсум. Сенсиз, тил билмайдиган бизлар нима қила оламиз? Сайёҳнинг хоҳиши биз учун қонун, уни бажо келтирмасак бўлмайди. Ҳеч бўлмаса, ўрнингга таржимон топилгунча ишлаб тургин, – деган эди ялинганнамо овозда.

Хўжайиннинг мулоим бўлиб қолганига ажабланган Гулнихол иккинчи томонидан уни аяди, яна қаттиққўллиги билан бирга, оталарча меҳрибонлиги бор эканлигини ҳис қиладиган қиз Ёқуббойнинг нима учун Жаҳонгир билан икковининг бош қўшишига қаршилигининг сабабини тушунолмай, ўйлари саросар эди. Пансионат хўжайинининг сўзини қайтара олмаган қиз навбатчиликни топшириб, дам олишга ошиқди. Шунингдек, ўзига алоҳида мулозамат билан қарайдиган йигитнинг Муножот тоғига олиб бориш ҳақидаги илтимосини бажаришдан бош тортишга таваккал қила олмади.

– Майли, ўша тоққа тушдан кейин иссиқ тафти бироз қайтгандан сўнг борсак нима дейсиз? – деди Гулнихол олдида ўтиниби турган Жонга. – Аммо, келишганимиздек, бошқа сайёҳлар биз билан бормайди. Ҳар ҳолда, ҳавфли.

– Келишдик, – ён-верига пинҳона нигоҳ ташлаган йигитнинг юзида табассум пайдо бўлди, – ҳеч кимга айтмайман.

– Унгача мен бироз мизғиб оламан, – деди қиз.

Тушдан кейин сахро кўёши шаштидан бироз кайтгандек эди. Кўҳна кўрғонлар дарасининг гарбидаги мавжланиб кўринган тоғлар томонидан салкин эпкин эсарди.

Тоғ этагида тўхтаган микроавтобусдан тушган кишининг бири Жон, иккинчиси Гулнихол, учинчиси эса ҳар эҳтимолга қарши тепаликка кўтарилганда кўнгилсиз ҳолатдан муҳофаза қилиш учун Гулнихол эргаштириб чиққан пансионат ишчиси, миқти гавдали ёш йигит эди. Бу баландлик қачондан буён Муножот тоғи деб атала бошлагани, унинг тепасидаги эни билан узунлиги бир неча кадамгина келадиган кичкина майдончага келганларнинг қандай тилаклар тилаб, уларнинг қанчаси амалга ошгани фақат Оллоҳга аён бўлса керак. Лекин, бу тоғнинг миллион йиллар муқаддам қад ростлагани, унинг ғадир-будир қора тошларининг юза қисмида одам оёқлари билан қўл панжаларининг излари аниқ кўриниб тургани шубҳасиз, уни бугун ҳам аниқ кўришга муяссар бўлсалар ажаб эмас. Баъзилар бу изларни “Одам Ато билан Момо Ҳавонинг излари” деб ўйласа, баъзилар “Пайғамбарнинг оёқ изи” деб башорат қилади. Ким нима деса десин, майли. Балки, инсонлар Муножот тоғига Зардушт замонларида ҳам келиб ўз тилаклари билан армонларини Ахурамаздага баён қилиб, ундан мадад тилагандир, яна ким билсин. Орадан минг йиллар ўтиб, Ахурамазда билан Зардуштнинг номлари афсоналар ва китобларда, тадқиқотчиларнинг қўлёзмаларидагина қолиб, қадимий Хуварно ўлкасида ислом дини ҳукмрон бўлган сўнгги замонларда ҳам, Муножот тоғи инсонларнинг зиёрат масканига айланган.

У ерда сийрак бўлса-да, зиёратчилар айланиб юришарди. Зиёратчилар айланма зиналар орқали юқорига кўтарилмоқда эдилар. Қадам ташлана-вериби, силлик бўлиб кетган тош сўкмоқдан кўтарилиш анча мушкул ва хавфли эди. Бир неча қават иморат билан бўйлаша оладиган, лекин Муножот тоғи деб номланидиган тик қоя узокдан қараганда унчалар баланд бўлиб кўринмаса-да, унинг тепасига чиқиб, пастга тикилса, баъзиларнинг боши айланиб, вужудини ваҳима эгаллаши турган гап.

Жон олдинда, Гулнихол ундан кейин, учинчи бўлиб пансионат хизматчиси юқорига кўтарилиб бормоқда эдилар. Сўкмоқдан кўтарилишнинг хавфли эканлигини биладиган киз бу ерга неча марта чиқиб тажриба орттирган, аини дамда кутқарувчи вазифасини бажаришга шай турган пансионат хизматчиси йўл бошлаб бориши кераклигини уқтирган эди. Жон унга кўнмади, жентелменлиги тутиб, Гулнихолга ўзи ғамхўрлик қилишни, уни ҳар қандай вазиятда ҳам хавфдан ҳимоя қила олишини айтиб, олдинга ўтиб олди.

Гулнихол билан хизматчи йигитнинг кўнишдан ўзга чораси қолмади. Улар бироз оёқ-қўллари толганига қарамасдан, тиш-тирноқлари билан тирмашиб, кўзлаган маррага – чўккиннинг тепасидаги эни билан узунлиги бир неча кадамгина келадиган Муножот тоғига етиб келдилар.

Аллақайдан эсган шабада кўнгилга хуш ёқарди. Дафъатан ёз осмонида узук-юлук булутлар пайдо бўлди. Жон бундай ҳолларда нима қилиш кераклигини сўрамаганига ачинди. Сўнг Гулнихолга қараб, у нима қилса, шуни қилишга ҳаракат қилди.

Гулнихол киссасидан дастрўмолини олди. Кучая бошлаган шамол бошидаги соябонли қалпоғини юлкилади, дафъатан ўтган галгидек бошимдан учуриб кетмасин деган хаёлга бориб қалпоғини бостириб қўйди.

Оёғи тагида ётган тошлардан бирини олиб, унга тикилганча, шивирлаб, тилак тилай бошлади.

– Кудратли Оллоҳ... ниятимга етказгайсан. Бахтли бўлгайман. Жаҳонгир ... – деб шивирлаганда кўзларида ёш пайдо бўлди. – Аллоҳим, Жаҳонгирнинг отасини қалбига яхшилик нурини куй! Уни бизга қилмоқчи бўлаётган ёмон ниятларидан ўзинг қайтар!

Гулнихолнинг ниятлари самимий эди. Бўй етган қиз бахтдан ўзга, севгилисига етишишдан ўзга нимани ҳам сўрасин! Гулнихол қўлидаги тошни бошидан уч марта айлантиргач, уни дастрўмолига солиб, тугди. Майдончада турли хил рангдаги дастрўмоллар билан бир парча матоларга ўраб, тилаклар билдирилган тошлар уйилиб ётар, уларнинг сафига ҳаворанг дастрўмолга тугилган яна бир тош қўшилди. Қизнинг ҳаракатларини кузатиб турган Жон оёғи тагидан битта тошни қўлига олди-да, тилакларини баён қила бошлади. Тилакларининг ижобат бўлишини кимдан сўраш кераклигини ўйлаб, бирпас иккиланди.

Жон Исо пайғамбарнинг исмини тилга олиб, кора тошга қараб тилакларини айтди, дўсти Эдвард билан севгилиси Кетини тилига ҳам олмади, аксинча, унга қўл етгулик жойда турган Гулнихолнинг бахтли бўлишини тилагандир.

Энди ҳатарли йўл ҳисобланган сўқмоқ билан зиналарга қадар ораликни юриб ўтишгина қолганди, ҳатарга эса ўрин йўқдек туюлди.

– Энди ортга қайтаммизми?

Гулнихол Жонга қаради. Йигитнинг нигоҳидан кўнгли тўлмаганликка маъносини укса бўларди. Сўлгин эшитилган овози ҳам кўпроқ сирлардан огоҳ бўлиш ёки қандайдир кутилмаган воқеа ёхуд, бирор ёдгорликни кўриш иштиёқи амалга ошмаганига ўкинаётганини билдирар эди.

Шунда Гулнихол Жонга Муножот тоғининг жанубий ёнбағридаги сирли белгиларни: қачонлардир номаълум сабаблар билан тошга ўйиб ёзилган ёки эгаси томонидан билиб-билмай қолдирилган, кўзга аниқ ташланадиган оёқ ва қўл тамғаларини, унинг ёнидаги кўтарилиш учун тошга ўйилган зиналарни кўрсатишга таваккал қилмоқчи бўлди.

– Майли, – деди Гулнихол, Жоннинг кўнглини кўтариш учун қувнок оҳангда. – Эҳтиёт бўлинг, андак ҳатарли. Қадимги одамлар қолдирган изларни кўраммиз. Аммо, олдинда пансионат хизматчиси...

– Яхши, – деб келишди Жон. – Мени ҳавф-ҳатардан кўрқади деб ўйласангиз, ҳато қиласиз. Сиз ҳам борасизми ўша жойга?

– Албатта. Изоҳ бериш даркор бўлса...

Пансионат хизматчиси йўл бошлади. Муножот чўққисининг жануб томонидаги тик деворларидаги сўқмоқ ҳатарли кўринди. Йўл бошловчи қояга суяниб, қўллари тошга тирмашиб, бир неча қадам юрди. Жон билан Гулнихол ҳам йўл бошловчи ортидан юришди.

– Етиб келдик, – деди кўп ўтмай тўхтаган йўл бошловчи.

Ортадагилар ҳам тўхташди.

– Энди бурилиб, деворни кўздан кечираммиз, – деди Гулнихол тошларга диққат билан тикилиб. – Қирк сантиметр келадиган оёқ излари кўзга ташланиб турарди.

– Кўрдим, – деди Жон бироз вақт ўтгач, – қайнаган лавага ким ва қачон қадам қўйди экан?

– Сизнинг саволингизга ҳали жавоб топилмаган, – деди Гулнихол қулиб.

– Бу чўққининг ёши нечада? – деган савол Гулниҳолнинг кулгисини келтирди.

– Ким билади дейсиз? – деди киз мийиғида кулиб. – Балки, бир миллион, балки ундан-да кўп вақт бўлгандир.

– Зардуштдан ҳам бурун, – деди Жон. – Бу мангу тошларга одамзот авлодининг товони текканига қанча йиллар бўлди экан?

– Энди орқага қайтсак ҳам бўлади.

– Хўш, манави оёқ қўядиган тоқчалар қандай вазифани бажарган?

Савол жавобсиз қолди. Қиз ортга айланиб, олға қадам ташлади. Қулоқлари тагида сахро шамоли ғувиллар эди. Тўсатдан ...

Кутилмаганда Гулниҳол мувозанатни йўқотиб қўйиб, тош деворга қарама-қарши томонга оғиб кета бошлади, баландлик кам деганда бир неча қават уйга баробар, пастда турган машиналар гугурт қутисидек бўлиб кўринарди. Муножот тоғидан қулаган одамнинг омон қолиши даргумон.

Кўз олдида Гулниҳолнинг қулаб бораётганини кўрган Жон, кизни икки қўли билан тош девор томон итариб юборди. Қаттиқ тортилган арқон устида юришга чоғланган дорбоз каби йигит қўлларини икки тарафга қанотдек ёйиб, оёғида туриб олишга уринди. Буларнинг барчаси бир лахзада рўй берди. Пансионат хизматчиси Жонга ёрдам қўлини чўзганди, улгура олмади.

Бироздан кейин Жон Муножот тоғидан пастга қулаб кетди. Фалокат юз берганини, қулаб кетишнинг кўркинчини Жон, балки, шууридан ўтказиб улгурмагандир? Ҳаммаси кутилмаганда бўлганди, қўллари билан деворнинг ғадир-будир тошларига тирмашган киз йигитнинг йиқилиб бораётганини кузатиб туришдан ўзга чора топмай, “Жон!” деб бор овози-ла кичкирди. Тоғ-тошлар кизнинг ваҳимали овозини такрорлаб, акс-садо берди:

– Жон!!!

Акс-садо ҳам, Гулниҳол ҳам, пансионат хизматчиси ҳам унга ёрдам беролмади, бунинг иложи ҳам йўқ эди.

Жон қулаб бораётганда кўзларини беихтиёр чирт юмди. У юмик кўзлари билан атрофдаги тоғлар тизимини, пастдаги машиналар билан инсонларни, хаттоки, тош юзасига оёқ излари тамғадек бўлиб тушиб қолган тош деворга суяниб, даҳшатли кўрқувдан кўзлари катта очилган, қорача юзида қон қолмай оқариб кетган Гулниҳолни аниқ кўрди.

Дастлаб қулоғи тагида гувиллаб эсан шамолнинг ғувиллаган овозини эшитди. Мен пастга қараб тик қоядан қулаган тош каби учиб боряпман, деб ўйлаб улгургунча, танаси алланимага қаттиқ урилгандек бўлди-ю, тўсатдан қўллари ўрнида қанотларнинг пайдо бўлганини англади, қанотларини силтаб юборган эди, ҳеч қийинчиликсиз баландликда нима қиларини билмай турган кизнинг олдида келиб қолди.

– Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ! Қўрқма! Ўзингни эҳтиёт қил!– бор овозда кичкирди Жон. Бироқ, Гулниҳол овозни эшитмади чоғи, жарлик қаърида алланиманидир кўриб тургандек даҳшатга тўла кўзларини ўша ёқдан узмас эди.

Пастга қараган Жон, ерда Муножот тоғининг этагида қорайиб кўринган киёфа атрофида одамларнинг йиғилиб қолганини, қандайдир тушунарсиз ҳаракатлар қилаётганини кўрди. Қулочи ёйилиб, ерда юзтубан ҳолда ёт-

ган киёфа гўё унга танишдек, ҳатто ўзи билан ўртасида қандайдир алоқа бор эканлигини хис қилгандек, аммо ўзини эркин сезган, қанотларга эга бўлган Жон одамлар билан гавжум жойга тушгиси келмади.

У қизнинг исмини айтиб, бир неча марта кичкирди. Аммо, Гулнихол уни эшитмас ва кўрмас эди. Шунда қизнинг гўзал чеҳрасига охириги марта узоқ тикилган Жон, “Хайр, Гулнихол!” деб, унинг олдидан узоқлашди.

Ўзини худди пардек енгил ҳис қилган Жон ерга бокди. Ёз қуёши аёвсиз қиздирган далалар тўсатдан яшилликка бурканиб, буралиб-буралиб оқаётган дарё билан ўзанлар кўзга ташланди, соҳиллари тўқайлар билан туташган, кимдир унутиб қолдирган кўзгудек ялтираётган қўллар, ён-атрофда от чоптириб бораётган одамлар кино тасмасидек кўз олдидан шитоб билан ўта бошлади. У минг йиллар давомида қумлар тагида ётган, Зардушт илк бор илоҳий ўт ёққан Аспарақдаги олов ибодатхонасини кўрди. Қумлар билан яшил водийлар туташиб кетган жойда оқ туяга миниб, эғнидаги оқ уст-боши ҳилпираб бораётган инсонга бокди, унинг орқасидан кимларнингдир:

– Зардушт! Зардушт! – дея хайқирган овозларини эшитди. Жон инсоният яралганидан буён бўлиб ўтган воқеаларнинг барчасини худди кино тасмасида кўрган каби кўргиси келди, энди вақт чегаралари унга тўсқинлик қила олмаслигини англади.

– Мен мангуликка етишдим! – деб бақирди у.

У ўзи туғилган шаҳарни эслаганида, соғинчдан юраги орзиқиб кетди. Кўзни очиб-юмгунча болалигидан таниш, туғилган шаҳри атрофидаги ям-яшил бўлиб, барқ уриб турадиган баланд қарағай ўрмонлари четидан ўтиб борарди. Ўзиборини шаҳар чеккасидаги қабристон, ундаги битта битик тош тортгандек бўлди. Битик тошнинг хоч белгиси тагида кимнингдир исми-шарифи ўйиб ёзилган эди.

“Онамнинг қабри. Эҳ, уни кўрсайдим!”

У ўзининг қошида у билан бирга парвоз қилаётган онасини кўрди.

“Энди мангу бирга бўламиз!..”

Бу ораликда пансионат хизматчиси Гулнихолни хавфсиз зинагача амаллаб ўтказган эди.

Хавф-хатар ортда қолганини сезган қиз қуёш нурида кизиб ётган зинага ўтириб, кўз ёшларига эрк берди:

– Жон! Нима қилиб қўйдинг? Жон!

Муножот тоғининг этагида одамларнинг қаттиқ гаплашганлари, тез ёрдам машинасининг овози, яна аллақандай шовқинлар эшитилиб турар, кимдир келиб, кимдир кетиб, хуллас, тоғ ва далаларнинг тинчлиги бузилган эди.

ЗАРДУШТ МАНГУЛИККА ҚАДАМ ҚЎЙДИ

... Оқ мояда елиб бораётган оқ кийимли одамни кўрганлар:

– Зардушт! Зардушт! – дея кичқиришарди.

Бақтр қавмлари орасида Ахурамаздани улуғловчи яштларни ёддан биладиган, гаталарни эшитганлар, Зардуштнинг пайғамбарлигидан хабардорлар анчагина эди. Охири сўғдларга ўхшаб улар ҳам, Окс дарёсидан сув ичадиган, соҳилдаги яйловларда мол боқадиган, Анахитани, ўлкаларга

саховат улашадиган дарё худосини улуғлайдиганлар эди. Унинг устига жанговар турлар бошлаган кўчманчи қавмлар, Зардуштни асир қилиб, ўзларига юборишни талаб қилган ракиблар бу ердан жуда йироқда эдилар.

Зардуштнинг ёкимли ва сеҳрли овози Бактр далаларидаги маконлар, шаҳарларда эшитила бошлади. У одамларга меҳрибон, ғамхўр, Ахриманнинг қабиҳликларидан ҳимоя қилувчи Ахурамаздани, Митрани, чўпонлар ва деҳқонларга таниш Анахитани улуғларди.

Бактрнинг ҳақиқатни ёқловчи, ўзлари яшаётган дала, тупроқ, сув, уй хайвонларини мадҳ этувчи дуоларни, мадҳияларни ёдлаб айтувчи ёшлари Зардушт қаерда юрса, унинг ортидан эргашадиган бўлди.

Охирида Бактр ҳукмдори оқ моя минган, оқ кийим кийган, одамлар Зардушт деб атайдиган, сўғд томонлардан келган кишини ҳузурига чорлади. У сўғд ўлкаларини, Хуварнони эгаллаб олган, тур қавми бошлаган Бактрга бостириб киришидан хавотирда эди. Улардан бошини паналаб, бу ерларга келган Зардушт исмли оқ кийимли зот хатарли эмасми, деган шубҳадан ҳоли бўла олмай, Зардуштга орқа ўгириб ўтирди. Оқ кийимли Зардушт кўз очиб-юмгунча қаршисида пайдо бўлди.

У ҳар гал Зардуштдан юз бурса, шу оннинг ўзида олдида пайдо бўлар эди.

– Олов – ёруғлик, олов – иссиқлик, олов – яратувчи. Шунингдек, у йўқ қилувчи кучга эга. Мени “оловда ёнмайди” деганлари бекор, – деди Зардушт. – Гулханга ташласанглар, бир ҳовуч кулга айланаман. Лекин, руҳим ўлмаслиги ҳақиқат.

“Зардушт бактр туякаши сингари бир одам экан”, ўйлади ҳукмдор.

– Бактрга хавф туғилса нима қилишим лозим? – сўради ҳукмдор.

– Қавмларни, инсонларни агрофингга бирлаштир, – деди Зардушт.

– Қавмлар тарқоқ. Уларни нима бирлаштиришини айт? – деди ҳукмдор.

– Уларни сўз бирлаштиради. Сўзда қудрат кўп, – деди Зардушт.

– Улар менинг сўзимга қулоқ солишлари учун нима қилишим керак?

– Тўғри ният қил! – деди Зардушт.

– Яна?

– Тўғри гапир! – деди Зардушт.

– Яна?

– Сўзга амал қил! Бажарилмаган сўзнинг сарик чақалик қадри йўқ.

– Бу осон эмас, – деди ҳукмдор.

– Тўғри ният қилмоқ, тўғри сўйламоқ ва тўғри сўзга амал қилмоқ – ҳукмдор билан пайғамбарнинг пешонасига битилган қисматдир, – деди Зардушт.

Бу сўзлар ҳукмдорга маъқул тушиб:

– Қайси ҳудоларга сиғинишни маслаҳат берасиз? – деб сўради.

– Ахурамаздага!

– Яна?

– Ахурамаздага!

– Яна?

– Ахурамаздага! – деди Зардушт учинчи марта.

Ҳукмдор иккиланиб қолди. Зардушт Ахурамаздани улуғлагани, танҳо ҳукмдор деб танигани учун тангриларга сажда қилувчи турлар сардори уни жазоламоқчи бўлди. Бактр ҳукмдори Ахурамаздани танҳо худо

деб танийдиган бўлса кўчманчи саклар томонидан элига хавф-хатар ёғилмасмикан?

Бактр ҳукмдорига тўғрисўз Зардушт ёкиб колганди. Айникса, унинг бактр қавмларини атрофига тўплаш ҳақида берган маслаҳатини амалга оширишга ёрдами тегиб қолиши ҳақиқатдан йироқ эмасдек кўринди.

– Бактрда қолиб, Ахурамаздани улуғловчи гаталарингни ўқиб юравер! – рухсат берди бактр ҳукмдори.

Йўқдан бор килувчи, борликни ҳеч бир аёвсиз йўқлик гирдобига ташловчи Зрвана урчуғи бир неча маротаба айлангунча Зардуштга шафоат кўрсатиб, Ахурамаздани улуғлашга рухсат берган Бактр ҳукмдори вақт оқимиға ғарк бўлиб, ўрнига меросхўри ўтирди. У Зардуштга деди:

– Хуварно ўлкасида Ахурамаздага бағишлаб олов ибодатхонасини тиклаган эмишсан. Унинг олдига Ардви Сурага бағишлаб ҳайкал қўйилган экан. Мен Бактрда ундан-да ажойиб олов ибодатхонасини қуришни хоҳлайман. Кираверишга Ардви Сура ҳайкали қўйилсин, у дунёдаги гўзал ҳайкал бўлсин! Бактр Окс дарёси бошланган ерларга яқин эмасми? Сўғдлар Окс сувини биздан кейин ичади.

Зардушт пастда оқиб турган дарё ҳар доим кўриниб турадиган баланд ерга олов ибодатхонасини бунёд қилишни бошлади. Мармардан ҳайкал тиклашни бир неча ойда ниҳоясига етказдилар. Наврўз оғи бошланадиган кунгача барчаси тахт қилинган, энди зиналар орқали кўтариладиган тепаликда Зардушт ўтдонидидаги илоҳий ибодатхона оловини чўғ олдириш даркор. Кейин Анахита ҳайкалига ёпилган, тўрқадан тўқилган рангли ёпинчик очилиб, оламда тенги бўлмаган, елкасидаги бронза кўзадан тинмай сув оқиб турадиган, узок шарқдан келтирилган асл сувсар теридан либос кийган, сак заргарлари ишлаган олтин-кумуш, маржон ва олмос тошлар қадалган тақинчоқлар билан безатилган, икки кўзига кундузи куёшдан, оқшомлари юлдуз шуъласидан нур олиб, порлаб ёниб турадиган гавҳар ўрнатилган ажойиб ҳайкал қурилиши керак эди.

Шу онда, худди булутсиз осмонда чақилган чакмок каби, қутилмаган совуқ хабар Бактр пойтахтига яшин тезлигида етиб келди.

Турлар сардори юборган, Вахш бошлаган минг жанговар сак шаҳар дарвозасига от солиб, ҳали жангга кириб кўрмаган ёш ҳукмдорни кўрқитиб юборди.

Лашкарбоши Вахш ёш ҳукмдорга шундай шартлар қўйди:

– Сўғдлар сотқинлик қилиб қўлга тушириб ўлдирган Алп Тўнга учун Хуварно ўлкаси вайрон қилинди. Бироқ турлар қўйган шартларнинг биттаси Магупта – Зардушт номи билан Бактрияда юрганга ўхшайди. У кўпчиликнинг кўз олдида жазоланмаса, Бактр ўлкаси босиб олинади. Эркаклар ўлдирилиб, болалар билан аёллар асир қилинади, овуллар олов ичида қолади. Иккитасидан биттасини танланг: ё Зардушт, ё ўлим!

Босқинчилар кўкқисдан пайдо бўлдилар, бактрлар урушга тайёр эмасдилар, байрамга тайёрланаётган эдилар. Маслаҳатчиларсиз, ғафлатда қолган ҳукмдор биринчисига – Зардуштнинг ўлимига рози бўлди.

Зардушт баландликка кўтарилиб, илоҳий оловни ёқаётган пайтда ўлдиришга қарор қилинди.

Наврўз оғи бошланадиган – кун билан тун тенглашадиган кунни Бактр қавмларининг энг катта байрами саналиб, бу пайтлари Бактрияда кунлар илиб, яйловларда майсалар кўқарар, кизлар кирлардан тер-

ган кизғалдоқларни бир кисмини сочларига такар, иккинчи кисмини меҳрибон Анахитага қурбонлик деб сувга улоқтирардилар.

Олов ибодатхонаси жойлашган шаҳар аҳли хавф-хатардан беҳабар Наврўзни нишонлашга киришди. Катта дошқозонлар тагига ёқилган оловнинг тутуни кўкка ўрлаб олислардан кўзга ташланди. Сумалаклар олтиндек товланди. Пастда шовкин солиб, тўлқинлари соҳилга бош уриб оқаётган дарё қурбонликка ташланган кизғалдоқларни узокларга оқизиб кетди.

Ок, кизил, яшил, кўк либослар кийган ёшлар Наврўзни улуғловчи мадҳиялар айтиб, ловиллаб ёниб, тун қаърини ёғдулантирган гулхан атрофида раксга туша бошладилар.

Меҳрибон Митра куёшнинг оловли аравасини само оламига олиб чиқиб, шарқдан бўй кўрсатган, қизил шафак оламга тарала бошлаганда, олов ибодатхонаси олдидаги майдон халқ билан гавжум, ўткир найза ушлаган соқчилар кўриқлаб турган минбарда бактр ҳукмдори ўтирар, унинг қошида калта қиличларини қинларидан суғурган сак жангчилари турар эдилар.

Шу пайт бир қўлига Ахурамаздага қурбонликка аталган сумалак солинган идиш, иккинчисида ёниб турган шам ушлаган оқ кийимли Зардушт пайдо бўлди. Оломон уни олқишлаб, кенг далаларни ларзага келтириб, ҳайкиришди:

– Зардушт! Зардушт! Зардушт!

Ҳайкириқлар тоғу тошларга урилиб:

– Зардушт! Зардушт! Зардушт! – деган акс-садо берди.

Зардуштнинг ортидан соядек эргашиб кимдир келар, у тиззасига етар-етмас хитони сиртидан боғлаган, олтин тўка билан безатилган камарига осилган тери қинга солинган пичоқнинг ғилофига бир қўлини қўйган, иккинчи қўлига тутаб ёнаётган шам кўтариб олган сак лашкарбошиси эди.

Илоҳий олов ёнадиган оташкада томонга кўтарилгани сари сахро шамол каттиқроқ эса бошлади. Шунда оламнинг барча сирларидан воқиф Зрвана Зардуштнинг кулоғига шамол бўлиб шивирлади: “Зардушт! Ердаги йўлнинг поёнига етди. Яқинларинг билан хайрлашиб ол!” деди.

Яқинлашиб келаётган ажал Зардуштнинг юрагига бир лаҳзалик кўркув кўланкасини тушириб, ўтиб кетди.

“Олдда мангу хаёт кутмоқда!”

Чўққига кўтарилган Зардушт оташкада олдида тўхтади. Кучли шамол ловиллаб ёнган шамни бошига кўтариб, деди:

– О, Ахурамазда! Сенга сиғинурмиз! Инсонларни ярлаковчи сен ўзинг! Номинг эллардан-элларга ўтиб, мангу улуғлангай!

Ахурамаздани улуғловчи, спитама уруғининг фарзанди Зардуштни унутмагай!

Ахурамаздани мадҳ қилган яштлар, гаталар унутилмаслиги учун уларни ёд билганлар ҳўкиз терисига ёзиб қолдиргай. У “Авесто” номи билан авлодлардан-авлодларга қоладиган, одамзотга қандай яшашни ўргатадиган мерос бўлгай!

Менинг танамни тўнғич фарзандим Иставр билан кенжа кизим Пури-чисто пастга олиб туширгай!

Кизим Фрини билан ўғлим Уругватр Зардоза тоғи чўққисига олиб боргай! Чўққида менинг танамни қушлар чўкигай!

Қизим Прини билан ўғлим Хурчитра суякларимни оловда куйдиргай
ва кулимни Окс дарёсига сочиб юборгай!

Менинг рухим ҳар йили Наврӯз куни Митра ҳайдаган куёш араваси-
дан оламга таралган дастлабки нур билан бирга тирилгай!

Рухимнинг мангулик макони беҳишт бўлгай!

– Бунча узоқ топинасан? Шам ушлаган қўлим толиб кетди, зарда килди
Зардуштнинг ортида турган паст бўйли, қийшиқоёқ сак лашкарбошиси
Вахш. Унинг елкасига тушган, тароқ тегмаган сочларини сахро шамолла-
ри тўзгитар эди.

– Алвидо, олисда қолган Спитама қавми яйловлари!

Осмон, ер, мангу сувлар, яшил майсалар, кўкда эркин парвоз этувчи
қушлар билан ҳайрлашган Зардушт, қўлида ёниб турган шамни сарғиш
ранг ер мойига тўлдирилган оташкадага яқинлаштирди. Ер мойи лов
этиб, ёлқинланиб ёна бошлади.

– Ахурамаздага олқишлар бўлсин!

Аланга лов этиб ёна бошлаган пайт қийшиқ оёқли сак пичоғини
кинидан сугуриб, Зардуштнинг ўнг бикинига санчди, зарбадан Зардушт
чайқалиб “ох” деб игради-ю, сўнг йиқила бошлади.

О, меҳрибон ва саховатли Ахурамазда!

Оташкадада олов шарқдан чиқаётган куёш нурларига чоғишиб, гурил-
лаб ёна бошлади.

– О, Ахурамазда!

– О, Зардушт! – шовқин кўтарди оломон.

Оломон баландда, оташкада ёнида ўлиб ётган Зардушт, унинг тепаси-
да қўлида қонга бўялган ханжар ушлаб турган сак лашкарбошиси Вахш-
нинг қилган ишидан беҳабар эди. “Ох” деган хўрсиник қулоғига чалинган
Бактр ҳукмдоригина ўкиниб, соқолини тутамлади.

Зардушт фоний дунёдан боқий дунёга рихлат этган эди.

ШУБҲАЛАР БЕКОР БЎЛИБ ЧИҚДИ

Гулнихол “Хуварно” пансионатининг дам олиш хонасида прокурор-
нинг илтимосига биноан Жоннинг компютеридаги ёзувлар билан тани-
шиб ўтирганида пансионат хўжайини уни чақиртирди.

... Компютердаги ёзувлар, балки шахсий, бир одам кўнгил кечинма-
лари бўлиб, уларни кўздан кечирган Гулнихол, Жоннинг ўзи эшикдан
кириб келиб, бу ишимни кўриб қолганда қай ҳолатга тушган бўларди,
деб ўйлади. Жоннинг компютеридаги ёзувларни “қундалик” деб атаса
ярашар эди. Кэти билан Эдварднинг йигитга қилган ёмонликлари ҳақида
ҳеч кимга айтмасликка қарор қилди. Бироқ Жоннинг дўстлар хиёнати са-
баб ҳаётдан кўнгли қолганлиги ҳар сатрда сезилиб турар, айниқса, сўнгги
қунлардаги хотиралар, жумладан, “Мен бугун Гулнихол билан Муножот
тоғига бормоқчиман. Қиз тоғнинг хатарли эканлигини айтиб, мени у ерга
бориш фикридан қайтармоқчи эди, кўнмадим, аксинча, уни кўндирдим.
Нима бўпти, бир марта ажал бўсағасига қадам ташлаган эдим, аммо, де-
разадан учиб қирган арзимас нарса сабаб, ўлимдан омон қолдим. Агар
Муножот тоғидан кулаб, нобуд бўлиш тақдиримга ёзилган бўлса, наи-

лож, розиман. Аммо, бу фалокатда Гулнихолни айбдор қилмасликларини хоҳлардим”.

Пансионат хўжайини “тез келсин деяпти” деган хабарни иккинчи марта эшитган Гулнихол ўз қилиғидан уялиб, ноутбукни ўчириб, ўрнидан турди. Сочларини тузатиб, атласдан тикилган кофтасини тўғрилаб, бурчакдаги кўзгуга ўзини солиб кўрди. У гўзал эди.

– Мен розиман, – деди пансионат хўжайини қиз эшикдан кирар-кирмас.

– Розиман!

– Ҳа, розиман.

Қиз нима гаплигига тушунмади.

Стул устидаги очилган конверт билан бир варақ қоғозга кўзи тушганда Гулнихол гап нимада эканлигига тушунди. Қўллари билан юзини яшириб ўқиб йиғлаб юборди.

Чамаси, бундан бир неча дақиқа олдин пансионат хўжайини кўз югуртирган қоғозда ўзи ҳақида пинҳона сирлар, ўтмишнинг оғир ва аччиқ ҳақиқатлари ёзилганини тахмин қилди.

– Йиғлама, қизим, – деди Ёқуббой. – Барчаси ўтиб кетган нарсалар. Тўйга тайёрланавер. Ўтмиш ҳақида эса балки кейинроқ билиб оларсан. Ҳозир мавриди эмас.

Тест хулосаси ёзилган қоғоз солинган конвертни бундан бир неча дақиқа аввал лаборатория бошлиғининг ўзи олиб келган. Унда ёзилишича, ДНК анализини топширган Гулнихол билан Ёқуббойнинг генларида туғишганлик билан боғлиқлик йўқлиги, Гулнихол Ёқуббойнинг қизи бўлиши эҳтимолдан йироқ эканлиги битилган. Барчаси имзо, муҳр билан тасдиқланган эди.

Тўғри, бу хабардан сўнг Ёқуббойнинг икки елкасини босиб турган тоғ кулагандек енгил тортди, ечимини топмаган ўйлар орқага чекинди. Аммо, кўнглининг энг тубида “Бекжон” деган ёқимсиз ҳадик пайдо бўлиб, уни яна ташвишга сола бошлади.

“Гулнихолнинг отаси Бекжонмикан?”

Бу саволга Ёқуббой умрининг охиригача жавоб тополмаса керак. Бу ёруғ дунёда инсонлар орасидаги алоқаларда ечилмай қолган қанчалар тақдир тугунлари мавжудлиги ёлғиз Оллоҳгагина аён бўлса керак?

Уйга қайтиб, хушхабар билан хотинини қувонтирмоқчи бўлди. Қалбида мунгли соғинч ҳисси пайдо бўлди.

“Чимқўрғонга бормаганимга неча йил бўлди?”

Хаёлида олисда қолган болалиги, ўзининг пишиқ лойдан тикланган икки хонали хужраси, Турсун опаси билан унинг қизи Зулайҳо пайдо бўлди.

У қўнғироқ қилиб, микроавтобусни юборишларини сўради.

– Чимқўрғон овулини биласанми? – Ёқуббойнинг ҳайдовчига берган биринчи саволи шу бўлди.

– Биламан, – деди бироз ўйланиб олган ҳайдовчи.

– Ўша томонга ҳайда! – деди автобусга ўрнашиб ўтириб олган пансионат хўжайини.

Микроавтобус район марказидан чиқиб, асфальт йўл билан юриб кетди. Боғга бурканган овуллар ортда қолди. Орадан ўн беш-йигирма дақиқа ўтгач, авто улов катта йўлдан бурилиб, овулга кириб борди.

– Чимкўрғон овули шу, – деди хайдовчи Ёқуббойга ўтирилиб.

– Биламан...

– Қайси уйга?

Ёқуббой ўйланиб қолди. Овулга келмаганига анча йил бўлибди, шу вақт оралиғида Чимкўрғон жуда ўзгариб кетганди.

– Тўғрига ҳайда... – деди Ёқуббой хайдовчига.

Ёқуббой ҳали ёшлик пайтида ота-онаси дала ишларига кетганда Тур-сун опасининг қизи Зулайхо билан соясида бирга ўйнаган тут дарахтини эслади.

“Ўша тут бормикин? Ёки кесилиб кетдимикин?”

Микроавтобус уйларни оралаб олға илгарилади. Икки кўзи йўл бўйида, ўша болаликдаги қадрдони бўлган тут дарахтини излар эди.

Қайси йўл бўйида тут экилмаган дейсиз? Тутлар кўп эди, калин япроқлари остига кун туширмай солланиб турган тутларнинг ҳеч бири пансионат хўжайини излаган тутга ўхшамас эди.

– Тўхта, машинани тўхтат!

Хайдовчи газни пасайтиб, тормоз педалига оёқ қўйди. Микроавтобус бир силкиниб тўхтади.

Йўлдан бир неча қадам нарида, ариқ бўйида, шохлари сийраклашиб қолган қари тут дарахти шамолда майин тебраниб турарди.

– Шу... – шивирлади Ёқуббой.

У автоуловдан тушиб, аста одимлаб тутнинг остига борди. Юздаги ажинлар каби қобиғи қават-қават ғадир-будир тут дарахтини авайлаб, силаб-сийпалади.

Атрофда қари тутдан ўзга, Ёқуббойнинг ўтмишини эсга солгудек ҳеч нарса кўзга ташланмас эди. Эски уйларнинг ўрни аллақачон текисланиб кетган бўлса керак, ёки манави тепаси яшил рангли тунука билан бостирилган уйлар эски уй турган ерга қурилгандир.

Йўлдан велосипед етаклаб ўтиб бораётган ўсмир йигитча тўхтади. Бошига дўппи устига кун иссиқ бўлишига қарамасдан, пиджак кийган ўрта бўйли, қорачадан келган, соқол-мўйлови қиртишланган шахарлик одамга қараб:

– Ассалому алейкум! Кимнинг уйини излаяпсизлар, – деб сўради.

– Ёқуббойнинг, – деди мийиғида қулиб пансионат хўжайини.

– Ёқуббой? Йўк, бу овулда ундай одам турмайди.

– Кимнинг ўғлисан?

– Садатдиннинг.

– Отанга салом айт! – деди Ёқуббой.

– Кимдан деб етказай?

– Ёқуббойдан.

– Ёқуббойдан? – хангу-манг бўлган ўсмир орқасига тикилиб-тикилиб, ўз йўлига кетди.

Ёқуббой атрофга кўз югуртирди. Тахмин қилиб, отаси тиклаган икки хонали хужранинг ўрнини аниқлади. Хужра ўрнида бир уй сикқудек бўш майдонча борлигини кўриб, севиниб кетди.

“Овулга отам қурган икки хонали уй ўрнига кичикроқ уй тиклайман. Икки хонали. Ҳар ёзда набираларим билан Чимкўрғонга келиб... Ҳарқалай, танишлар бор экан. Садатдин бор...”

Хаёлидан шундай уйларни кечирган Ёқуббойнинг аҳди қатъий эди.

“Аввал фарзандларнинг тўйини ўтказиб олай, кейин ҳажга бораман!”
 Ҳажга бориш ҳақидаги фикр ҳаёлига қаёқдан келганига ўзи ҳам хайрон қолди. “Майли, тўйдан сўнг ҳаж, унғача икки хоналик уй қурадиган ўринни чимқўрғонлик овулдошлар билан келишиб, белгилаш керак. Овулга катта йўл қуриш учун ёрдам бериш керак, айниқса, йўл... Катта йўлга қадар бир неча юз метр ораликдаги масофа, эгри-бугри йўл Ёқуббойни ўйга толдириб қўйган эди.

– Тўйга ҳозирлик кўраверинглар!

Ёқуббойнинг оғзидан чиққан гапдан хотини ханг-манг бўлиб қўлидаги чойнакни тушириб юборди.

Сўнгра шоша-пиша:

– Ҳой, мен... мен Жаҳонгирга қўнғирок қилай! – деди қувончи ичига сиғмай.

Бу пайтда Ёқуббой “тўғри қарор қабул қилишингизга нима сабаб бўлди, дадаси” деб савол берган хотинига – унинг савол бериши турган гап – нима деб жавоб бериши ҳақида бош қотирмоқда эди.

Регимантас АДОМАЙТИС

ТИХОНОВ ШТИРЛИЦНИ ЖУДА ЁМОН ЎЙНАГАН...

Кино санъати мухлислари литвалик машхур кино ва театр актёри Регимантас Адомайтисни яхши билишади. Унинг сахна ижоди Вильнюс университети талабалар театридан бошланиб, кейинчалик Капсукас, Вильнюс драма, Литва Давлат академик драма театларида давом этади. Дастлабки роллари билан томошабинлар меҳрини қозона олган Регимантас кино санъатида бекиёс маҳоратини намोён этиб, машхурликнинг юксак чўққисига кўтарилади. Болтиқбўйи, Беларусия ва Молдавияда ўтказилган кино фестивалларда ғолиблик шохсупасига кўтарилади. “Колумб ҳақидаги ҳақиқат”, “Озодлик деган ширин сўз”, “Шайтоннинг келини”, “Кентаврлар”, “Ўлим фаришталари”, “Ёш аёл учун эркак”, “Бўлиниш” фильмлари ва “Учинчи осмон”, “Орзулар қирғоғи” телесериалларидаги роллари уни кино санъатининг юлдузларидан бирига айлантиради.

Ўтган асрнинг сўнгги йилларида Регимантас мамлакат сиёсий ҳаётида ҳам фаол иштирок этади, аммо орадан кўп ўтмай, бу ишидан афсусланиб, яна сахнага қайтади.

Журналист Сергей Шурконинг журналхонлар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу суҳбати яқинда бу ёруғ оламни тарк этган истеъдодли санъаткорнинг маънавий дунёси, характерли хусусиятлари ҳамда ўзига хос турмуш тарзи хусусида бўлиб, уни жузъий қискартиришлар билан эълон қилмоқдамиз.

Киоскада “Марльборо” сигаретаси йўқ экан, Регимантас “Уинстон” ҳам бўлаверади, деди. Уйга келгач, мендан рухсат сўраб, аввал балкон деразасини очди ва бурқситиб чека бошлади. “Тутатиб турмасам бўлмайди, биродар, шунга ўрганганман...”, деди. Тез-тез йўтал тутиб турганига қарамай, саволларимга бамайлихотир жавоб қайтарди, шу боис мен савол устига савол бермадим. Ўзига хос мулоқот бўлди. Жуда самимий, очиқчасига. Бунинг сабаби бор, албатта: хонадаги жамики нарсалар кишини хотиржамликка даъват этади. Суҳбатдошим театрда ишламай кўйганига анча бўлган, кинода суратга тушаётгани йўқ. Уйда хоҳлаганча дам олиши, кофе тайёрлаши, ҳаёл суриши, уй деворларини безаб турган

суратларни томоша қилиши, бой архивини (бундай архивни ҳамма ҳам ҳавас қилиши аниқ) кўздан кечириши ёки бу ердан атиги бир неча қадам наридан бошланадиган ўрмонда сайр қилиши мумкин. Меҳмонхона бурчагидаги катта ёғоч соат ўтаётган вақтни ҳисоблашда давом этади, аммо унинг вақти-вақти билан занг уриши энди аввалгидек муҳим эмас, аксинча: ярим кечада уй соҳибини уйғотиб юборади ва у яна лабига сигарета кистиради.

Регимантасга берадиган саволимни ҳали Минскдан жўнамай турибкок тайёрлаб қўйгандим: у суратга тушган “Ғалабанинг гўзал лаҳзаси” фильмини интернетдан топа олмадим. Ўзимча, бу асарда бош ролни ижро этган суҳбатдошимда унинг диски ёки кассетаси бўлиши керак, деб ўйлагандим. Суҳбатни шундан бошламоқчи эдим. Аммо у бир зумда ҳафсаламни пир қилди. “Диски ҳам, кассетаси ҳам йўқ, фильмининг ўзини элас-элас эслайман. Сценарий муаллифи ва режиссёр Вячеслав Винник эканлиги ёдимда қолган. Славанинг ўзи яхшигина спортсмен эди, катта спортни яхши биларди. Унинг машҳур тренер Валерий Лобановский ҳақида бадиий фильм яратганини билсангиз керак. У яна Олимпиада ўйинлари ҳақида кино яратишни орзу қиларди. Ҳозир Канадада яшайди. У ерда кино учун пул топиш осон бўлмаса керак. Ярим йилдан бери кўнғироқ қилмайди. Ишқилиб, бирор кор-ҳол юз бермаган бўлсин-да”.

– **Литваликлар азалдан баскетболни яхши тушунишади дейишади...**

– Билмадим, спорт билан шуғулланган эмасман. Мактабдалигимда синфимиз бўйича энг ёмон югурадиган мен эдим. Жин урсин, ҳозир ўша сиз айтган гандбол тўғрисидаги фильмини эслашни хоҳлаб қолдим. Аммо Пётр Вельяминовдан бошқа, у ҳам, адашмасам, фильмда тренер ролини ижро этган эди, ҳеч нарса ёдимга тушмаяпти. Аммо... россиялик енгил атлетикачиларни жаҳон чемпионатида қўйишмаётганидан хабарим бор. Улар таъқиқланган воситаларни истеъмол қилишган экан-да.

– **Шундай бўлса керак.**

– Мен умримда икки марта бу бемаъниликка қўл урганман. Кримда янги фильмни суратга олаётганимизда ўртаосиёлик йигитлар қоғозга ўроғлиқ наша олиб келишган экан, кизиқиб, меҳмонхонада ҳаммамиз тўпланиб, бир-бир тортиб кўрдик. Баъзиларга унча таъсир қилмади. Мени эса, аввалига шундай йўтал тутди-ки, юрагим дуқиллаб кетди. Кроватда ўтирибман-у, бошим айланади. Кейин кўз ўнгимда аллақандай тасвирлар – уфқни эгаллаб олган манзаралар дейсизми, пайдо бўла бошлади. Хонадаги крандан битта-битта сув томиб турган эди, унинг овози менга ёқимли симфониядай эшитилди. Ўзимга келгач қилган ишимдан жуда афсусланиб кетганман.

Колумбияда марихуанани тотиб кўрдим. Қайсидир фестивалга борган эдик. У ерда бу сабил қолғурни кўчада бемалол сотиб олиш мумкин экан. Шерикларимдан бири меҳмонхонага олиб келди. Тортдик. Бутунлай бошқача ҳолат: тананг шу қадар енгиллашадики, қўл ҳаракати билан осмонга парвоз қилиш мумкин. Бунинг устига, тўхтатиб бўлмайдиган даражада тинимсиз кула бошлайсан. Шунақа кулги келадики, телба ҳам бу ҳолатга тушмайди. Шу-шу бундай нарсалардан ўзимни олиб қочиб юрдим. Гиёҳвандлик кўз ўнгимда қанча-қанча истеъдодларнинг бошига етди.

– **Танишларингиздан қай бири соғлом турмуш тарзига эга, деб ўйлайсиз?**

– Коля Караченцев спорт билан жиддий шуғулланарди. “Таназзулга юз тутган трест” фильмини суратга олаётганимизда дўстлашиб қолганмиз. Оддий, хушфёъл йигит. Афсус, оғир касалга чалиниб қолди. Олдига бордим. Бир қарашда, аввалгидек: муомала қилади, юради, чекади. Аммо нима дезётганини англаб бўлмайди. Уни фақат хотини тушунади, холос. Театр саҳнасига чиқа олмаслиги аниқ. Санъат учун бу – оғир йўқотиш. Жуда афсусдаман. Ўзи ҳам афсусда.

– **Сиз ҳам театрдан узоқлашиб кетдингиз...**

– Бу йил мен учун омадсиз келди. Бир нималарни репетиция қила бошладим, аммо тобим қочиб, касалхонага тушдим. У ерда менга аниқ ташхис қўйиша олмади. Шуниси ёмон. Саратон касаллигига чалинганимни биламан. Билганимга ўн йил бўлди, Яшаб юрибман.

– **Тузалиб кетиш эҳтимоли борми?**

– Гап шундаки, даволаниш, анализ топшириш ва яна бошқа махсус муолажалар, тўғриси, жонимга тегиб кетди. Фойдаси бўлганини врачлар ҳам, ўзим ҳам сезмайман. Охири бор-е, дедим-да, ҳаммасига қўл силтадим. Пешонамга ёзилганини кўраман. Кейинги пайтларда гармон дорилар ичдим, нур-терапия қилишди. Балким, булар менинг саратон дўстимга бироз бўлса-да, таъсир қилгандир.

– **Касалингизга безътиборсиз, назаримда?**

– Йўқ, ундай эмас. Қўрқаётганим йўқ. Орадан ўтган йиллар давомида биз ҳатто дўстлашиб ҳам қолдик. Баъзан гаплашиб турамиз. Аҳволим ёмонлашганида, мен унга: “Ҳой, кўйсангчи биродар, аъзойи баданим зиркираб оғрияпти”, дейман. Назаримда, у менга кулоқ солади.

– **Оллоҳга ҳам мурожаат қилиб турасизми?**

– Оллоҳга мурожаат қилиш учун унинг борлигига ишониш керак. У, шубҳасиз, мавжуд. Аммо биз уни танимаймиз. Болалар учун нашр этилган диний китобдаги кекса чол эмас у. Советлар даврида бизнинг онгимиз ҳамма нарсани аниқ билса, ўлчага, баҳолага бўлади, деган ақидага йўналтирилган эди. Бундай эмас. Физикада Гейзенбергининг ноаниқлик принципи деган тушунчаси бор. Маъноси: бирор зарранинг характеристикаси аниқ ифодаланса, иккинчисиники шунча номаълум бўлади. Таасуфки, шундай. Йил ўтган сари инсон жуда кўп нарсаларни англайди, тушунади, аммо одам ва оламни охиригача тушунишга ҳеч кимнинг қурби етмайди.

– **Фикримча, сизнинг Донатас Банионис билан, айниқса, ҳаётининг сўнгги йилларидаги учрашувларингизда мангу мавҳум нарсалар ҳақида сўз борар эди. Шундай эмасми?**

– Йўқ. Асосан театр ҳақида сўзлашар эдик. Девордаги суратни кўряписизми? Донатас иккимиз “Учрашув” спектаклида ўйнаганмиз. Немис драматурги Паул Барцнинг икки буюк композитор – Бах ва Генделга бағишланган асари. Улар бир йилда, иккови ҳам Германияда туғилишган, аммо ҳеч қачон учрашишган эмас. Бахнинг бутун ҳаёти мусика билан боғлиқ, бошқа ҳеч нарсасига қизиқмаган. Гендел бўлса бунинг акси – уни машҳурлик, шон-шухрат ва пул қизиқтирган. Спектаклнинг бошидан охиригача улар инсонни турли пайтларда нималар қизиқтириши тўғрисида баҳслашишади.

– **Сиз, албатта, Генделсиз?**

– Албатта. Банионис кўпроқ Бахга ўхшайди. Биргаликда уч йил саҳнага чикдик. Кейинроқ Баниониснинг соғлиғи ёмонлашди. У мендан

ўн ёш катта эди. Шундай бўлса-да, мен унинг истеъдоди ва, айниқса, ши-жоатига қойил қолардим. Бирга ишлар эканман, унинг характеридаги кўп жиҳатлардан хабардор бўлдим. Жуда меҳнаткаш эди. Тиним билмасди. Хаёли ҳамиша театр билан банд эди. Ёнида дафтарча олиб юрар, спек-такл тугаши билан, йўл қўйган хатоларини – сахнанинг каерида нотўғри туриб қолганини, қайси сўз ёки иборани маромига етказиб айтмаганини ёзиб борарди. Навбатдаги спектакл олдида ёзувларига кўз югуртирар-ди. “Ҳеч ким ўлишни хоҳламасди” да биринчи марта ҳамкасблар сифа-тида учрашганимиздаёқ, мен унинг жуда жўн, аммо бошқа актёрларнинг ҳаёлига келмайдиган деталларга ҳам жиддий эътибор беришини билган-ман.

– **Ўша биринчи учрашувингизда Баниониснинг қахрамони – собик сотқиннинг башарасига тушириб қолмаган экансиз-да...**

– Эсимда, бу учрашув сахнада бўлган эди. Аммо у бизнинг биринчи учрашувимиз эдими ёки йўқми, буни аниқ айта олмайман. Биласизми, шу картина менда йўк. Бўлса, кўрардим. Эҳтимол бирор жойдан сотиб олиш мумкин-дир?

– **Интернетда бор.**

– Менда эса интернет йўк. Мен бугунги куннинг одами эмасман. Аммо битта тугмачани босиб, Лондонда яшайдиган қиз набирамни кўра оламан. Қандай яхши. Бу нарсалар советлар замонида одамнинг ҳаёлига ҳам кел-маган. Бугунги техникаларга қизиқмайман, Менинг шахсий тараққиётим ўтган аср даражасида қолиб кетган. Бугун ғирт тўнқага ўхшасам керак, аммо ҳаётимда бирор нарсани ўзгартиришга кеч бўлди.

– **“Ҳеч ким ўлишни хоҳламасди” фильмида Баниониснинг персо-нажи – собик сотқинга колхозга раис бўлишни таклиф этишади. Кол-хознинг барча аъзолари ундан юз ўгириб турган бир пайтда! Ишо-ниш қийин.**

– Шу фильм учун кўп тана эшитишга тўғри келди. Танқидчиларнинг фикрича, унда Литва қаршилиқ ҳаракати нотўғри талкин этилган. Эҳтимол шундай-дир. Аммо улар фильм қандай шароитда, кучли цензура остида суратга олинганини унутиб қўйишган чоғи. У пайтлари қандайдир қаршилиқ ҳаракати тўғрисида ҳатто оғиз очиш мумкин эмасди. Сценарий муаллифи ва режиссёр Витаутас Жалакявичус расмийлар билан мураса-га келиш учун фильмнинг кўп жойларини ўзгартиришга мажбур бўлган. Шундай бўлса-да, фильм 1966 йилнинг энг яхши кино асари сифатида баҳоланди ва Давлат мукофотига сазовор бўлди.

– **Шу фильмда актриса Вия Артмане ҳам рол ижро этган. Уни кўплар севиб қолган бўлишса керак?**

– Ҳа, шундай бўлганди. Аммо, мен сизга бир сирни айтишим керак: мен ва Юозас Будрайтис учун бу картина биринчи фильми-миз эди. Шу боис, жуда ҳаяжон билан, бошқа нарсаларга қалғимай, уёқ-буёққа қарамай ўйнаганмиз. Режиссёрнинг барча талабларини бажаришга ҳаракат қилганмиз. Артмане фавқулодда истеъдодли, ҳар қандай фильм-ни безай оладиган актриса эди. Мухлислари шу қадар кўп эдики, эҳ-хе. Дарвоқе, сиз ишлайдиган газетада Совет иттифоқи пайти яшаган, ишла-ган аёллар борми?

– **Бор.**

– Улар менинг фикримга қўшилишлари ҳам, қўшилмасликлари ҳам мумкин, аммо қатъий айтишим мумкинки, кўпгина ёш актрисалар Арт-

мане ва унинг даражасидаги санъаткорларнинг муваффақияти – узоқ йиллик изланиш, азобли меҳнат натижаси эканини тушунишмайди. Навқирон гўзаллар юлдузга айланишнинг энг осон йўли – режиссёр ёки фильмда бош қаҳрамон ролини ижро этаётган машҳур актёрнинг қўйнида деб ўйлашади. Репитициялар пайти бу ҳолатга мен ҳам кўп бор дуч келганман. Бир гал ёш қизча билан қолиб, Станиславский бўйича фильмдаги муносабатларимизни аниқлашга ҳаракат қилмоқчи бўлдик. Мен жон куйдириб ётибман, у бўлса, менга қараб кўзини шундай сузадики...

– **Сизга висол лаззатини инъом этмоқчи бўлгандир-да?**

– Ҳа, кишлоқда катта бўлган мен нодон бўлсам тушунмабман.

– **Кинодаги ҳаётингиздан келиб чиқиб, энг гўзал актриса ким бўлганини айта оласизми?**

– Бу саволга чуқур ўйлаб жавоб бериш керак бўлади. Бирорта исмни айтиш тўғри бўлмас. Лекин, шундайлардан бири, шубҳасиз, Людмила Чурсина. Мен у билан “Мерседес”даги одам” фильмида суратга тушганман. Бир вақтлар у кўплар қатори мени ҳам мафтун этган эди. Фильм боис танишганимизда у аввалгидек кўҳли эмасди. Латофатли актрисаларнинг бир муаммоси бўлади: ёш ўтиши билан улар ўзлари учун ёқимли бўлган ролларни ижро этишдан маҳрум бўладилар. Кўпсонли эътибордан ҳам. Бу жуда ёқимсиз ҳолат.

Людмила Гурченко билан театрда бирга ўйнаганмиз. Унга раҳмим келади. Сон-саноксиз операциялардан сўнг юзида сунъий коплама бўлиб, унинг тагида аёл киши қолиб кетганди. Мен уни эмас, қуруқ коплamani кўрадим, ҳолос.

Менга Софи Лорен ҳаётининг ҳамма даврларида ҳам ёқарди. Мен учун у аёл ва актрисанинг ноёб эталони эди. Гарчи у билан таниш бўлмасам ҳам, бирор жойда учрашмаган бўлсак ҳам, шундай эди. Мен уни фақат фильмлари ва мемуарлари орқали билардим. Яқинда уни кекса аёл ролида кўрдим. Латофат чехрасини хануз тарқ этмабди.

Андрей Тарковскийнинг сеvimли актрисаси Маргарита Тереховани эсламасам бўлмас. У кўпларнинг ёдида бениҳоя гўзаллиги билан қолгани аниқ. Афсус, у билан суратга тушиш менга насиб этмади. Маргарита жиддий актриса бўлса-да, мафтун этиш борсида унга тенг келадигани йўқ эди. Шу аёлни севиб қолишим ҳеч гап эмасди.

– **Кинода сизнинг сеvimли партнёрингиз ким бўлган?**

– Улар жуда кўп, аммо биринчи бўлиб Караченцовни айтишим керак. “Трест” режиссёри Александр Павловскийдан миннатдорман: у менга комик ролни ишониб топширди. Бошқалар бўлса, юз ифодамга қараб, нуқул жиддий ролларга таклиф қилишарди. Мен ўзимни комедия актёри деб ҳисоблайман. Театрда буни бир неча бор исботлаб берганман.

Анатолий Солоницин ҳам менга маъқул эди. Худо раҳматига олган бўлсин. Биз “Юлия Вревская” ва “Дам олувчилар ҳаётидан” фильмларида рол ўйнаганмиз. Толя кучли ва таъсирчан ички маданиятга эга эди. Дарвоқе, биз у билан Минскда танишганмиз. Бир даврада ўтирган эдик, бир киши келиб, бизга Андрей Тарковскийнинг “Андрей Рублев” фильмида бош қаҳрамон ролини ижро этаётган йигитчани таништирди. У суҳбатимизга дарҳол қўшилиб кетмади, бир четда туриб, бошқаларни диққат билан эшитадиган кишидай таассурот қолдирди. Унинг бу ҳа-

рактери эътиборимни тортди. Кейинчалик уни “Ленком”да Тарковский сахналаштирган “Гамлет” спектаклида кўрдим. Спектакл менга унча хуш келмади. Андрей драмани кўпроқ кинобоп қилиб юборган. Шундай бўлса-да, менда Солоницинга нисбатан ижобий муносабат ўзгармади. Болгарияда бўлганимизда у билан узоқ суҳбатлашдик.

Яна кимларни айтсаммикин?.. Ҳа, Георгий Бурков. У билан Анатолий каби яқин бўлмасак-да, унда мен ақлли, фикри тиник актёрни кўра олдим.

– Смоктуновский гениал актёрми?

– Шубҳасиз. Аммо бироз айёрлиги ҳам бор эди. Кончаловскийнинг “Ваня тоға”сида Сергей Бордарчук суратга тушиши аниқ бўлса-да, мени ҳам “проба”га чакиришди. Смоктуновский – бош ролда, мен эса Астров образига мўлжаллашаётганди. Москвага келиб, тўғри студияга боришнинг ўзи бўлмади. Йўл чарчоғи, фикрингни жамлаш қийин. Бордим. Қўлимга матнни тутқазишди, диванга ўтириб, қандай ижро этиш кераклиги тўғрисида ўйлай бошладим. Смоктуновский кириб келиб, мен билан саломлашди-да, ёнимга ўтирди. “Бу энди, кимсан Чехов, ҳазилакам одам эмас, картина дунёга чиқади” дея менга насихат қила бошлади. “Сиз бу ролни қандай ижро этиш кераклигини биласизми?” деган, аслида тўғри, аммо кинояли саволи ва мафтункор табассумига яширинган айёрлиги менга ёқмади, қора қарға миямни чўкилаётгандай бўлди. Ўшанда “Қандай ижро этишни яхши биламан, сизнинг ёрдамингизга муҳтож эмасман”, дейишим мумкин эди, аммо, нима бўлганда ҳам олдимда Смоктуновский турарди-да, индамадим. У юрагимга шубҳа солди. Ролга ўтганим ҳам, суратга тушганим ҳам йўқ.

– Ўшанда сизнинг ўрнингизда Банионис ёки Будрайтис бўлганида, улар Смоктуновскийга боплаб жавоб қайтаришган бўлармиди?

– Билмадим, ҳар иккиси ҳам одамгарчилик юзасидан индашмасди, менинча. Будрайтис, аниқ айтаманки, бундай қилмасди. “Ҳа-ҳа” дея бошини қимирлатиб, мўйловини маъноли бураб кўярди, холос. Юозас – яхши дўстим, яхшилиги шундаки, анчадан бери бирорта рол ўйнагани йўқ. У шарқликларнинг “Борингча кўрин” деган маслаҳатига амал қиладиганлардан бири эди. Актёрлик мактабини ўтаган эмас, аммо унда шундай ички ҳис этиш фазилати мавжудки, ижро этаётган персонажи дунёқарашини тез англай олади. Бу актёр учун муҳим хусусият.

– Устозларингиз ҳақида нималар дея оласиз?

– Мен ўзимни Станиславскийнинг шогирди, гениал актёр Михаил Чехов мактабига мансуб деб ҳисоблайман. Унинг, гарчи устози ўғитларига қатъий амал қилса-да, “Актёрни персонажнинг териси ичига киришга мажбурлама, уни сахнада кўрсатиб бер”, деган шахсий принципи бор эди. Театр мактабидаги этюдларни бажаришда жуда қийналганимиз ёдимдан чиқмайди. Ўқитувчимиз: “Сиз комсомоллар коммунизм қурилишига бораёпсизлар. Дарёни тўсишми, чўлни ўзлаштиришми, қандай топширик бўлмасин, максад сари ишонч билан олдинга қараб интилишингиз керак, шуни кўрсатиб бeringлар”, дея талаб қиларди. Сахнада уёқ-буёққа қараб юриб, ўзимни ўзим: “Мен комсомолман, коммунизм қурилишига бораёпман, ҳаётимни БАМ қурилишисиз тасаввур эта олмайман. Қахратон қиш, шамол ва довулдан кўркмайман”, деб ишонтиришга ҳаракат қиламан. Аммо ишонтира олмайман. Ўқитувчининг олдига келиб, комсомол аъзо-

си эканлигимга ишонмаяпман, деб тўғриси айтганман. – “Демак, сиздан яхши актёр чикмайди”, деганди у.

Бу масалада Чехов ўта содда, аммо табиий моделни таклиф этади: “Ўзингдан сохта хис-хажон қидирма, санъаткорлигингни хис эт ва шуни кўрсатиб берсанг бўлди”. Шу сўзларни айтган устоз куйидаги мисолни келтиради: “Шаляпин “Иван Сусасин” операсида куйлар экан, ҳар гал йиғлаб юборади. Унга “Сиз ижро этаётган ролингизга шу қадар чуқур кириб кетдингизки, кўз ёшлари сизнинг эмас, Сусаниннинг кўзларидан окди”, дейишади. Шаляпин “Йўқ, ундай эмас, Сусанинга шунчаки раҳмим келди, холос”, дейди”.

– **Дунёни ҳўб кезган бўлсангиз керак?**

– Ҳа, дунё кезишда омадим келди. Жалакявичусга хорижда ишлаш учун жуда кўп имкон беришган. Бунақаси камдан-кам бўлади. Лотин Америкасида “Озодлик деган ширин сўз” номли фильми суратга олганмиз. Салвадор Альенде тўғрисидаги “Кентаврлар” фильми ҳам шу ерда олинган. Альенде ролини Банионис ўйнаган. Бу икки фильм совет томошабинларида муаллифлар кутган даражада қизиқиш уйғотмади. Мен бўлсам Аргентинада хотинимнинг амаки-акасини учратиб қолдим. Урушдан аввал эмиграция жуда катта эди, ҳамма Америкага етиб олишни орзу қиларди. АҚШ маълум вақт уларни қабул қилишни тўхтатиб турди, шунда қочокларни Жанубий Америкага жўнатишди. У ерда ҳозир ҳам литваликлардан иборат катта диаспора бор. Ҳаммалари бир мавзеда яша-шади, маданий марказ ташкил этишган. Клуб, тўғаракларда машғулотлар ўтказишади, олисда қолган Ватанларига мухаббатлари сўнмаган. Албатта, болалар испан тилида сўзлашишади. Кексалар оламдан ўтишгач, ҳаммаси тугайди. Ҳозирча яшаб туришибди.

– **Сизга хорижда қолишни таклиф этишмаганми?**

– Бундай фикр, бирор марта бўлсин, хаёлимга ҳам келмаган. Литвада туғилганман, шу ерда вояга етдим, оилали бўлдим. Чет элда ҳам суратга тушиш, яхши даромад топиш мумкин. Хўш, нима ўзгаради? Мен ҳеч қачон пулнинг орқасидан қувмаганман. Бирлашган Германияда ишланган фильмлардаги ролларим учун кўп миқдорда гонорар олганман. Советлар даврида чет элликларнинг ролини ижро этардим, Фарба бўлса менга нуқул рус ролларини топширишади.

– **Болтикбўйлик актёрларга хос тақдир. Вячеслав Тихонов ҳеч тортинмай, кино санъатида у ҳамиша намунали совет кишининг типажига бўлганини айтарди.**

– Дарвоқе, у “Баҳорнинг ўн етти лаҳзаси” фильмида разведкачи ролини жуда ёмон ўйнаган. Унинг ижросидаги Штирлицни немислар бир дақиқада фош этишарди. Бу ролни Банионисга топширишганида борми...

– **Ҳарбий мавзу бизнинг “Белорусфильм”да ҳам устуворлик қилган.**

– Мен сизларда шу мавзудаги фильмда суратга тушганман. Партизан ролини ижро этганман. Аммо бу ролни яхши ижро деб айта олмайман. Юз тузилишимга кўра, мендан яхши партизан чикмаган. Иттифокдаш республикаларда кўп ишлаганман. Айниқса, Арманистон ёдимда қолган. Қиш пайтлари. Хонадонларда газ, иссиқ сув, электр йўқ. Меҳмонхонага келиб, деразалардаги пардаларни олиб, одеял ўрнида ёпиниб ётамиз,

совук бадан-баданингдан ўтиб кетади. Бундай “имтиҳон”дан кейин бошқа ҳеч нарсадан ҳайратга тушмайсан. Дарвоқе, хонада чекаётганим сизга маъқул эмасдай кўринади?

– **Бемалол чекаверинг, сизга яхши бўлса бўлди.**

– Балкон деразасини каттароқ очайлик. Ох, кўряпсизми, оёқларим ҳам аввалгидай эмас. Бу йил жуда мураккаб бошланди. Саҳнага чикадиган аҳволда эмасман. Аҳволимни тушуниб, театр билан ҳамкорликни тўхтатдим. Театрга бўлган қизиқишим сўнди. Спектакллари томоша қилиш уёқда турсин, репертуарларга ҳам кўз ташламайман, янгилекларни ўқимайман. Ҳаммасидан бездим десам бўлмас, узоклашиб кетдим. Қизиқ. Бир вақтлар кимдир менга вақти келиб шундай ҳолга тушасан, театр сенсиз, сен театрсиз яшайди, деса, Худо ҳақи, ишонмасдим. Мана, айни шу ҳолга тушиб турибман. Осмон узилиб ерга тушгани ёки бирорта саҳна менсиз бўш қолгани йўқ.

– **Буни ўзингиз қандай изоҳлайсиз?**

– Изоҳлашга ҳожат йўқ. Ҳаётнинг аччиқ, аммо ўзгармас қонунлари бор. Бугун ҳам, эртага ҳам шундай бўлади. Бу қонидани ҳеч ким ислоҳ қила олмайди. Ҳеч ким уларни четлаб ҳам ўта олмайди. Менга келсак, менда... муҳаббат қолмади. Бу туйғусиз театрда яшаб бўлмайди.

– **Ундай бўлса, ҳаётда сиз учун нима қолди?**

– Бу дунёда борлигини узайтириш иштиёқидан бошқа ҳеч нарса.

– **Моддий жиҳатдан қийналаётганингиз йўқми?**

– Дурустгина пенсия оламан. Қўшимчаси ҳам бор. Курортларга бориб дам олишни хохламайман. Қишлоқда уйим бор. Ўрмон, жилга, кўл. Жоннинг роҳати дейсиз. Менга бошқа ҳеч нарса керак эмас. Аммо... (стол устида турган мархум хотинининг суратига қарайди) менга умр йўлдошим етишмайди. Эугения тўрт йил аввал вафот этди. Ёлғиз ҳаётим аввалгидек бой, қизикарли эмас, ҳаммаёқ бўм-бўш, атрофим хувиллаб қолгандай. Бирорта аёл топиш мумкин. Аммо Эугениянинг ўрнини ҳеч ким боса олмайди.

– **Сизнинг бу тушқун ҳолатингизни кўриб, Эугения нима деган бўларди?**

– Кайфияти бузиларди, албатта. У инсон ҳар қандай ҳолатда ҳам енгилмаслиги, курашни давом эттириши керак, деб ҳисобларди.

– **Бу маънода ҳамма хотинлар бир хил бўлишса керак?**

– У мени ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватларди. Ўзи ёмон актриса эмасди. Ҳаётимиз ўта намунали бўлмаса-да, хотиним ҳаётлигида биз бир бутун оила эдик. Инсон шундай яратилганки, бир ўзи бутунликка эриша олмайди. Бутун бўлиш учун жуфт бўлиш керак. Жуфтликда яшаш зарур. Улардан бири охират сафарига отланганидан кейин ҳаёт, турмуш бутунлай ўзгаради, бутунлигини йўқотади. Ёлғиз одамнинг фожеаси шунда. Дарвоқе, сиз уйланганмисиз?

– **Йўқ, ҳозирча ёлғизман.**

– Уйланг. Ҳали ёшсиз. Маслаҳат беришни ёқтирмайман, аммо ишончим комилки, ота-онангиз ҳам шу фикрда бўлишлари керак. Инсон бу ёруғ оламда оила борлиги учун ҳам яшайди. Биз уч фарзандга ота-она бўлдик. Демакки, умримиз беҳуда ўтгани йўқ. Кексаликка келсак, уни айланиб ўтиб бўлмайди. Ҳамманинг бошига тушадиган ташвиш. Қариликни ёшликни, қулгили ҳолатларни, бахтли онларни эслаб енгил мумкин.

– Кўплар ҳар куни ишга бормаслик учун тезроқ пенсия ёшига етиб олишни ўйлашади.

– Бунинг ҳам ўзига яраша маъноси бор. Мана мен, пенсионерман, хоҳлаганимча ухлайман, уйда нимани маъқул кўрсам, шуни киламан, ҳеч нарса қилмаслигим ҳам мумкин. Биров бир нима демайди. Эрта-лаб мен билан яшайдиган кенжатоимга нонушта тайёрлайман. Жуда меҳнатсевар. Ишдан кеч соат 11-12 ларда қайтади. Машинани тузатади, иштаҳаси яхши.

– Қўлингиз ширинми?

– Авваллари чой дамлаш билан қуймоқ пиширишдан бошқасини билмасдим. Кулинария китобларини сотиб олганман. Рецептга қараб пишираман. Баъзида жуда ширин чиқади.

– Сухбатимиз якунига етади. Менингча, унга берадиган бошқа саволим қолмади. Аммо сухбатдошим ҳақида ҳамма нарсани билдим дея айта олмайман. Тўғри, кўп нарсалар ойдинлашди, бироқ, инсонни тушуниш учун, у жуда оддий ва тўпори бўлса ҳам, бир учрашув камлик қилади.

Кўкни булут қоплаб, юзимга майда томчилар қўна бошлади. Адомайтис менга қайтиш йўлини кўрсатар экан, назаримда у бу томчиларни мутлақо сезмаётгандек, табиий қабул қилаётгандек кўринди. Балки, шундай бўлгани маъқулдир...

Таржимондан:

Ушбу сухбатни ўзбек тилига ўгиришни ниҳоясига етказар эканман, кўнглимдан “Капиталистик меҳнат қаҳрамони” номини олган бу машҳур актёр бошқа ҳамкасбларимнинг саволларига ҳам жавоб қайтарган бўлиши керак, балким кимдир “Йигирма олтинчиси отилмасин” фильмида разведкачи ролини қойилмақом қилиб ижро этган ўзбек актёри Тўғон Режаматов ҳақида сўрагандир, деган фикр ўтди. Не бахтки, изланишларим беҳуда кетмади. Регимантас мухбирларнинг турли даражадаги, яъни мавзуга гоҳ бевосита, гоҳ билвосита алоқадор саволларига жуда очик, самимий жавоб қайтарган, сухбатдошлари билан бўлган турли мулоқотларида уларни эътибор билан тинглаган, кези келганда, жиловни қўлга олиб, ўзи ҳам бир нималарни аниқлаштириб олган. Журналистлар сухбатни “Жаноб Адомайтис...” деб бошласалар, дарҳол бош чайкаган: “Ҳеч қанака жаноб эмасман, ўртоқ ҳам. Регимантас ёки қисқача Регис десаларинг бўлди. Яқин дўстларим менга доимо шундай мурожаат қилишади. Сизлар ҳам дўстларимсизлар-ку”, деган.

2015 йили бўлиб ўтган сухбатларидан бирида у (таассуфки, машҳур актёр кимларнинг саволларига жавоб қайтаргани маълум эмас) қуйидаги фикрларни билдирган:

– Ҳаётингиз қандай кечмоқда? Нималар бўлмоқда ўзи?

– Нималар бўлмоқда дейсизми? Ҳеч нарса бўлаётгани йўқ. Театрдаги труппадан кетдим. Пенсиядаман. Шартнома бўйича иккита спектаклда рол ўйнамоқдаман. Баъзи сериалларда эпизодик ролларда бўлса-да, кўриниб тураман. Кинематография билан алоқам буткул узилган. Сизлар мени унутмаганингиздан кўнглим кўтарилди, кино эса мени бутунлай

ёдидан чиқарди. Кино кемам мендан узоқлашиб кетди, у ердаги каютамни кимдир эгаллаб олди. Бошқа театрга бориб, “Биродарлар, мана мен келдим, бу ер энди менинг жойим бўлади”, дегим келмади.

– Эшитишимизча, юбилейингизни қайсидир музейда нишонлаган эмишсиз? Жуда таажжубли, гўё сиз музей экспонатидай...

– Ҳа-ҳа (кулади). Шундай бўлувди. Тўғриси, мени энди музей экспонати деса ҳам бўлаверади. Жиддий айтсам, дабада билан ўтказиладиган юбилей тадбирларини жиним суймайди. Оширилган ёлғон гапларни эшитиб ўтиришга токатим йўқ. Шунинг учун театр музейини танладим, у ерда дўстлар, танишлар, ашаддий мухлислар йиғилдик. Турмуш ўртоғим ҳаёт эди, уч ўғлим, тўртта набирам – ҳаммалари жам бўлишди. Ғоят гўзал давра бўлди денг. Бошқа сабаби шуки, мен энди пенсионерман, бирор ташкилотнинг штатида турмайман, кайиғим бирор қирғоққа боғлаб қўйилмаган. Уйимни эса йўқотдим, юбилей деган тадбирни бошқа қаерда ҳам ўтказардим...

– Россия театрларида пенсия ёшига етган актёрлар жуда ҳам кўп. Нима, сизларда 70 ёшлиларни ташқарига чиқариб қўйишадими?

– Ҳаммани ҳам эмас. Бизда ҳукуматнинг ишлаётган фуқароларга пенсия тўланмаслиги тўғрисидаги ажабтовур қарори эълон қилинганидан кейин, театрдан бутунлай кетдим. Кейинчалик бу қарор конституцияга мос эмаслиги аниқ бўлди, аммо мен қайтмадим.

– Пенсионерликка ўз ихтиёрингиз билан ўтган экансиз, демак, сизларда нафақа пули дурустгина экан-да?

– Йўқ, кўп эмас, театрдаги ойлик маош билан деярли тенг. Шундай экан, ҳар куни ишга боргандан кўра, уйда эркин яшаш яхши, менингча.

– Москвадан иш топишга ҳаракат қилмадингизми?

– Бир нималарни мўлжаллаган пайтларим бўлган, Аммо энди кеч бўлди, вақт кутиб турмас экан. 80 деган ёш эшикдан бош сукиб турибди. Москвада бўлса истеъдодли, ижодий ўсишдан ҳамон тўхтамаётган қариялар менсиз ҳам етарли.

– Бугунги Литвада, Адомайтисдек санъаткор билан деярли иши бўлмаётган мамлакатда нималар бўлаётганини гапириб берсангиз.

– Ё худо, Адомайтис деган бир актёр мамлакат ҳаёти олдида кўзга кўринмас бир зарра. У ҳозир бошқалардан кўра ўзига кўпроқ керак. Албатта, ҳар биримиз, ўзимизча муҳиммиз. Озми-кўпми, ўзимизга эътибор талаб қиламиз. Буни тўғри тушуниш зарур. Литва бўлса, бугун бутунлай бошқа нарсалар билан банд. Мансабда ўтирган кишилар, сиёсатдонлар ўртасидаги янги-янги можаролар кўнгилни хира қилади.

– Уларга аралашмайсизми?

– Мутлақо. Сиёсат менинг йўлим эмас. Депутат бўлиб кўрдим. Менга ўхшаганларнинг иши эмас экан. Буни вақтида тушунганимдан хурсандман.

Рус тилидан
Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ
таржимаси

Наталья СИМБИРЦЕВА¹

АДАБИЁТ КИНОГА НИМА БЕРАДИ?

“Кино – бадиий адабиётнинг энг инжиқ ўқувчиси ва энг маккор талқинчиси”.

В.Гоффеншефер

Кино санъати йилдан йилга оммалашган сайин инсоннинг кундалик ҳаётидан китоб ўқиш амалиётини чиқариб ташламоқда. Бугунги кунда китоб ўқиётган кишига одамлар бошқача қарайдиган бўлиб қолди. Бу ҳаракатнинг ғалатилиги мулоқотнинг бошқа йўллари анча оддий йўлларга айланганлигидандир. Масалан, китобни ўқимасдан радиодан эшитиш мумкин, интернетдан топса бўлади, экранда “жонланади”. Китобнинг ўзини қўлга олмай туриб ҳам асар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Бутунжаҳон интернет тармоғи орқали ҳар қандай китобнинг тайёр қисқача мазмунини топиш мумкин, яъни, маълум бир китоб тўғрисида танқидий мақола ёки тақриз, блоглар, телеверсия ёки бошқа визуал кўринишидаги турли маълумотларни осонгина қўлга киритиш мумкин. Бошқача айтганда, бугунги кунда биз китобни ва айнан дастлабки манбанинг асл мазмунини йўқотиш эвазига унинг атрофидаги ўзига хос талқин қилинган информацион матнлар билан кифояланыпмиз.

Китоб дегани муаллифнинг “қоғозга туширилган фикри” бўлмай қолди. Эндиликда китоб ўзининг мулоқот функциясини – индивидуал мулоқотини йўқотиб боряпти. Маълумки, бундай мулоқот жараёнида инсон оммавий коммуникация тузилмаларидан қатъий назар ўзига муаллиф, қаҳрамонлар, давр билан муносабат тизимини барпо этади. “Яккама якка” тамойилига кўра, китоб билан мулоқот китобхондан маънавий сазйи-ҳаракатни талаб қилади. Чунки китоб шахснинг шуурий маконига сингиб боради. Бугун дунёда нафакат китобга муносабат, балки унга ошно бўлишнинг усуллари ҳам ўзгарди: эндиликда китоб кулоқчинларда (наушник) жаранглаши, кўзга кўриниши, электрон шаклига кириши мумкин. Бу китобларнинг шаклий жиҳати – беазада ҳам намоён. Шу боис, китоб ва китобхон ўртасидаги мулоқотни нофаол – кўздан кечириш мулоқоти сифатида тасвирлаш мумкин. Муталаа муаммоси шу қадар аниқ ва табиий ҳолдек кўринадики, ҳали у кўплаб бошқа муаммолар келтириб чиқармаса эди.....

Ҳозир китобнинг ўзини унинг экранлашган кўринишидан афзал деб биладиганлар кам: китобни кўриш ва эшитиш билан қабул қилишга

¹ Рус олимаси, культуролог.

ўрганган жамиятга фикрловчи доирага мўлжалланган асарларни тушуниш қийин ҳолга айланган.

Бадий асарни экранлаштириш – бу ўқиладиган нарсанинг режиссёрлик талқини, кўплаб коммуникацион мулоқот тузилмалари асосида юзага келадиган медиа макондир. Ушбу янги макон бир манба билан чекланмаса, асарнинг асл мазмунини тушунмаса-да, инсонга таъсир этиш имкониятлари кенг. Агар бундай талқинлар тайёр шакллар билан чегараланса, маънони ҳам торайтириб қўйиши мумкин. Табиийки, экранизацияни кўрадиган ҳар бир томошабин фаол китобхон бўлмайди, яъни, режиссёр томонидан таклиф этилган фильмнинг асл манбаси – китоб мазмунини танқидий англашга тайёр бўлмайди.

Бугунги кундаги экранлаштириш оммага таъсир этишнинг барча томонларини ҳисобга олади. Шунинг учун омма орасида тез тарқатилишидан ташқари арзон машҳурликни қўлга киритмоқда ва одамларни китобнинг асл нухасини ўқитишдан “кутқармоқда”. Афсуски, кўпчилик адабиёт билан танишишнинг ушбу усулини қулай ва мақбул деб ҳисобламоқда. Чунки, китоб ўқишга вақт сарфлаш заруратини йўққа чиқаряпти. Бу кўриниб турган таназзул эканлиги аён бўлса-да, одамлар бу қулайликдан воз кеча олмайдилар. Бироқ юксак фикрловчи кишилар доираси ҳам кинематография ютуқларини инкор қилмайди, аксинча, маълум мезон ва дид асосида қабул қиладилар.

Маълумки бадий асар матни экранлаштириш жараёнига ўзига хос таржимага тортилади. Натижада ўқилганда ҳис этиладиган фикрлар визуал тусга киради. Асарнинг мулоқот усули “*китоб + ўқувчи*” дан “*китоб + томошабин*” га ўзгаради. Асар билан ҳаққоний мулоқот амалга ошиши учун асар муаллифи ва уни экранда яратувчиси режиссёр фикран бир маконда бўлиши ва бир тилда сўзлаши зарур. Бундай мулоқотга томошабиннинг тайёргарлик даражаси турлича бўлади, яъни, оддий инсондан ҳам, мутахассис ҳам бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан экранлаштирилган асарни қабул қилувчиларни ҳам бир қанча тоифаларга бўлиш мумкин: тайёрланмаган, кам тайёрланган, тайёрланган ва яхши тайёрланган ҳамда мутахассис томошабин.

Тайёрланмаган томошабин муаллифнинг фильмлаштирилган асарини мутолаа қилмаган бўлади. Кам тайёрланган томошабин эса асарни ўқиган, бироқ унинг ғоявий мазмуни ва яратилиш тарихи билан таниш эмас.

Тайёрланган томошабин матнни ўқиган, унинг ёзилишидаги ўзига хосликлар тўғрисида тасаввурга эга, ўша асарнинг бадий даражасига ўзининг маълум муносабати мавжуд томошабиндир. Бу учинчи тоифа асар ва унинг фильм талқини орасидаги яқинлик ва тафовутларни аниқлай олади. Яхши тайёрланган томошабин эса асарни ўқиган, мазмунан англаётган, ёзувчининг ижоди билан таниш, асар яратилган давр тўғрисида тасаввурга эга бўлибгина қолмай, сюжетлар, мотивлар, киёфалар, ғоялар даражасида асарнинг бошқа асарлар билан мазмунан алоқасини аниқлай оладиган томошабиндир.

Мутахассис томошабин асарнинг матн асосини ҳамда фильм талқинини мазмунан ва шаклан таққослаб таҳлил қила олади. Бошқача айтганда, режиссёр қараши билан баҳсга кириша оладиган талқинчи ва

танқидчи бўлади. Албатта, санъат асарини қабул қилишда бу микёсдаги томошабин-ўқувчи доираси кенг эмас.

Масала, томошабин фильмни томоша қилишда қандай мезонларга таяниши лозимлигида. У фильмни асл матнга мослигини аниқлабгина қўя қоладими ёки режиссёрнинг ижодий мулоҳазасини тушунишга интиладими? Бу оддий масала эмас. Адабиёт ва кино санъати орасидаги ҳамкорликнинг натижаси баъзан томошабинни каноатлантириши ҳам ҳафсаласини пир қилиши ҳам мумкин. Баъзи бир фильмлар томошабинни асар матнини ўқиб чиқишга ундайди. Аксарият мумтоз асарларни талқин этишдаги режиссёрнинг ижодий қарашини, ўз муносабатини қандай тақдим этаётганлигини аниқлаш кўпчиликни қизиқтиради.

Кўз билан кўриладиган тасвирларни инсон онги жадалроқ ва самаралироқ илғаб олади. Бадиий асарни ўқиш китобхондан вақт ҳамда мураккаб фикрлаш фаолиятини тақозо этади. Муаммо шундаки, бадиий асар асосида олинган фильм аслиятга мос келиши “хомхаёл”ни юзага келтиради. Медиа маданият ҳукмронлиги шу қадар кучайиб кетдики, натижада инсон ҳиссий фикрлашдан тўхтаб қолди.

В.Гоффеншефер 1930-йиллардаёқ *“Кино – бадиий адабиётнинг энг инжиқ ўқувчиси ва энг маккор талқинчиси дир... Жавобгарлик бадиий асарни муайян қиёфаларда ўзича акс эттирувчи ижодкорнинг масъулияти ҳамда ўша асарни шарҳлаб, талқин қилувчи танқидчи масъулиятидан шаклланади. Бу масъулият бевосита инсон онига таъсир кўрсатишининг энг қудратли қуролларидан бири – кинода акс этади”*, деб ёзганди ўз мақоласида. Бу фикр социалистик реализм даврида айtilган, лекин бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда ҳам тўғридир. Ўша даврда экранлаштириш тоталитар маданиятни тарғиб этувчи медиум сифатида юзага чиққан, Сталин даврининг асосий кинематографик жанрларидан бирига айланган эди. Мафкуравий вазифалар юкланган, серёз сценарийлар шу қадар ҳукмрон эдики, бу кинода тасвирнинг кейинги даражага тушиб қолишига ва ҳатто йўқолишига олиб келди. Бу жараён, айниқса, “кичик тасвир” деб аталувчи даврда (1946–1953) намоён бўлди. Кино санъатида адабий манбага асосланиш – экранлаштириш ўз сиёсий вазифасини адо этди ва ватанпарварлик туйғусини кўрсатишга қаратилган образларни кўпайтириб берди. *“Петр I”* (1937–1939 йиллар, В.Петров,) *“Чапаяев”* (1934 йил, режиссёрлар Г.Н. ва С.Д.Васильев) *“Ёш гвардия”* (1948 йил, режиссёр С.Герасимов), *“Салават Юлаев”* (1940 йил, режиссёр Я.Протазанов) ва бошқа фильмлар шулар жумласидан.

Ю.Шкловский XX аср бошида кино ва адабиёт нисбатининг икки кўринишини тақлиф этади. Биринчиси, адабиёт кино усуллари кўпроқ қабул қилиниши. Бу экранлаштиришда ўзига хос сюжет яратилишда акс этади;

Иккинчиси, фотография пайдо бўлиши билан натурализм рад этилганидек, адабиёт сюжетни буткул рад этади ва ўзининг кадрдон макони – сўз ва тил маконига қайтади.

Ю.Шкловскийнинг фикрига таянганда, экранлаштириш кинематографияда муваффақиятсизликка маҳкум бўлган жанрдир. Бизнинг асримизга келиб, экранлаштириш – ижодий мулоқотнинг бир усулига эмас, балки визуал маданиятнинг замонавий истеъмолчиси талабларини ҳисобга

олувчи оммани ҳиссий фикрлашга мажбур қилмайдиган ялпи тусдаги медиа маҳсулот шаклига айланди.

Вакт ўтиб, кинематограф ва адабиёт иттифокининг натижаси асл адабий матннинг ва унинг экран талкини орасидаги ўхшашлик мезонлари танқидчилар учун асосий мавзуга айланди. Аммо экранлаштириш бир вақтнинг ўзида ҳам индивидуал ижодкор (режиссёрнинг), ҳам ижодий гуруҳ (сценарийнавис, режиссёр, оператор, бастакор ва б.)нинг жамоавий асари сифатида даврнинг маънавий-ижтимоий қарашларининг кўп қатламли “кўчирмаси” сифатида яшаб, муайян шаклда ривожланиб келмоқда.

Китобнинг мазмуни ва муаллифнинг фикри қанчалик аниқ етказиб берилганидан қатъий назар, иккала асар (адабий матн ва фильм) ҳам ўз ўрнида муайян даврнинг гувоҳи ва солномасига айланади. С.М.Арутюнян фикри билан тўлдирилганда, “Бугунги кунда мумтоз адабиёт намуналарини экранлаштириш ўтмишдаги даврларни замонавий нуқтаи назаридан талқин қилишдан иборат бўлиб, у хоҳ эркин, хоҳ қатъий тарзда муайян янги эстетик мезонлар, мафкуралар, инсон ва кишилик жамиятига нисбатан замонавий қарашларни юзага келишига хизмат қилади”.

Санъатнинг бошқа-бошқа турларига мансуб бўлган асарлардаги рамз ва образлар тизимни мазмунан умумлаштириш қандай амалга оширилади? Экранлашган асар мазмунини ўқишнинг ўзига хос томонлари сюжетнинг “*медиа субстратлар*” деб аталувчи турли ҳолатларда ифодаланиши билан боғлиқ. Мазкур ҳолатда етарлича эркин бўлган “*нарративлар*”, икки турдаги асардаги рамз ва образларнинг ўзаро муносабатлари, бири-биридан фарқи ва ўхшашлигини аниқлаб беришга қодир”.

Адабиёт ва кинонинг ўзаро боғлиқлиги ва ҳатто ўзаро тобеллиги кино назариясида ўрганилган. “Кинонинг адабиётдан фойдаланишга уриниши ҳеч қандай натижа бермади, тўғриси айтганда, инсценировка деб аталувчи бўлмағур натижалар берди” (В.Шкловский). “Кино адабиётдан “озод бўлиш” эвазига ривожланмоқда. Шу боис, оригинал сюжетларга таяниши лозим, чунки “сценарийнависликнинг асосий тамойили – бу бевосита ҳиссий англашдир...”. “Кино санъатини ривожлантириш – бу шакл орқали имкон қадар моҳиятни чиқариб беришдан иборат” (Б.Балаш). “Адабий асар ва унинг асосида яратилган фильм ўртасидаги ўйин экранлаштирилган асарни анчагина бойитади. Яхши экранлаштирилган маҳсулот дастлабки манбанинг руҳияти, мазмунини акс эттириши лозим” (А.Базен) “Экранлаштириш чоғида ҳам бадиий асар, ҳам кино йўқотилади. Агар қайсидир йирик асар экранда яшаб қолиши шарт бўлсагина, уни экранлаштирган маъқул. Акс ҳолда, у асарнинг аслидан ёмонроқ чиқади” (Г.Козинцев). “Адабиётга мурожаат қилиш эндиликда кино санъати учун бевосита аҳамиятли жиҳатдир, бу кинонинг бадиий усул ва тамойилларини такомиллаштириш демакдир” (Н.С.Горницкая). “Экранлаштириш дегани, бадиий асарнинг асл ғояси, унинг бадиий моҳияти доирасидан чиқмаган ҳолда, кино санъатининг ўзига хос воситалари орқали имкон қадар чуқурроқ ва шоирона етказиб беришдир” (И.Маневич) ва ҳоказо. Таниқли кино мутахассисларнинг бу каби фикрларидан кўриниб туриб турибдики, кино ва адабиётнинг биргаликдаги маҳсули санъатнинг алоҳида шаклини вужудга келтиради.

XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларида адабиёт ва кино муносабатининг ўзига хос томонлари тўғрисида сўз юритила бошлади. К.Ю.Игнатов экранлаштириш ва бадиий матн ўртасига тенглик белгисини қўйишни таклиф этади: “Экранлаштиришни кинематографчиларнинг мақсади бадиий асарнинг экранлашган кўринишини яратиш бўлгандагина оқилона иш деб қабул қилиш лозим”, деган фикрни ўртага ташлайди. Асарнинг мазмуни, руҳи ва тилини сақлаган ҳолда кино тилига ўгириш сифатида кўриб чиқишни таклиф этади”. В.В.Решетникова эса экранлаштиришни бадиий асарни турли тасвирий (сўз, мусика, видео) унсурлар воситасида экран тилига ўгиришдан иборат бўлган бадиий талкин сифатида тушунтиради. Экранлаштириш ўйинли кинонинг мустақил шакли бўлиб, унинг асосида адабий матн қарор топади.

Кинофильмга асос сифатида бадиий асардан фойдаланиш, бир жихатдан режиссёрга жиддий масъулият юклайди, шу билан биргаликда яратилаётган кино маҳсулотнинг муваффақиятининг маълум кафолати ҳисобланади. Адабиёт намуналарини экранда талкин қилиш замонавий маданият томонидан тақозо этилаётган ҳодиса сифатида мавжуд экан, унинг қийматини малакали танқидгина баҳолаши зарурлигини эътироф этиш жоиз.

Экранлаштириш адабий матннинг бадиий воқелигини ўзлаштириш усулларида биридир. Режиссёрнинг кино воситаларига, дейлик, камерага асардаги сўзлар бироз бошқача – фақат сценарийчи тилга олиш зарур деб ҳисоблаган нарсаларгина тушади. Сўзнинг ўзи тасвирлаш ва қиёфа яратиш қучига эга: у кино қиёфани яратиш жараёнида муболағани моддийлаштиришга имкон беради – матнда акс этган қиёфа кўзга кўринадиган қиёфага айланади. Сўз – бу адабиётчи тасвирлайдиган воқелик ҳамда китобхоннинг тасаввуридан вужудга келадиган ўхшатишлар ўртасидаги воситачидир. Кино бадиий асарда тасвирлашни талаб қилган нарсани кўрсатишга имкон беради. Бироқ фильм ижодкорларида ҳодисани “кадр ортида туриб ҳикоя қилиш” сўз воситасида тасвирлаш имконияти йўқ. Айни вақтда образларнинг ҳаракатлари, уларнинг нутқи, бошқа персонажлар билан муносабатини акс эттириш ҳам кино воситалари, ҳам адабиётнинг қўлидан келади. Бизнинг замонамизда сўз санъати бошқа санъатларга (ракс, мусика, театр ва кино) туртки берувчи манба эканлигига қарамасдан, барибир устуворликка эга.

Бугун кино техник жихатдан жуда юқори натижаларни қўлга киритди. Бироқ фильм сурагга олиш жараёнининг ташкилотчиси ва асосий ижодкори режиссёр бўлиб, бадиий воқеликнинг асл кўриниши унинг миёсида шаклланади. Экранлаштириш санъати ёзувчининг фикрларини мос визуал шаклга ўтказиш, топиш демакдир.

Рус тилидан
Бекзод ҚОДИРОВ
таржимаси

РАНГЛАРДА АКС ЭТГАН САМАРҚАНД

XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида Ўзбекистон маданий дунёсига янгича шакл, янгича ўзгаришлар кириб келиб, азалий маданий анъаналар билан уйғунлашиб кетди. Туркистон ўлкасига уюштирилган экспедициялар таркибида кўпсонли этнограф, археолог ва рассомларни ҳам кўриш мумкин эди. Уларнинг мақсади ҳали ўрганилмаган ва кашф

қилинмаган диёр маданияти қатламларини ўрганиш, таҳлил қилишдан иборат бўлди. Қизиқишлари ортидан келган рассомлар бу серкуёш диёрда, янги архитектура ёдгорликларини, либосларда акс этган рангбарангликларни, анъана ва урф-одатларни ўргандилар. Бунинг натижасида ҳанузгача нодир ҳисобланган кўплаб бадий композициялар яратилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон тасвирий санъати ривожига ўз ҳиссасини қўшган рассомлардан бири Татевосян Оганес Карапетович (1889–1974) бўлди.

Узоқ Ереван шаҳрида таваллуд топган Оганес тасвирий санъат сирларини дастлаб маҳаллий рассомлардан олади. П.Эритян билан учрашуви уни Москва бадий билим юртига ўқишга киришига сабаб бўлди. Ўқиш йиллари қизиқ ва сермазмун ўтади. У билим даргоҳида турли йўналиш ва услубда ижод қилувчи рассомларни учратади. Ўқишнинг кейинги йилларида рус импрессионисти К.А.Коровин билан танишади. Унинг устахонасида тўлақонли рангтасвирчи сифатида шаклланиб, ижоди сайқал топа боради.

Татевосяннинг илк шахсий кўргазмаси 1912 йилда она шаҳри Ереванда ташкил этилади. 1914 йили Қора денгизда яратилган туркум асарлари унинг тўлақонли колоритчи рассом сифатида намоён бўлади.

1915 йилда Татевосян илк бор ўша даврда Ўзбекистоннинг маданий ўчоқларидан бири ҳисобланган Самарқандга келади ва ижодининг асосий даври шу ўлка билан боғланади... 1917 йилда Москва бадий билим юртини тамомлаб, профессионал рассом сифатида юртимизга қўчиб келади. Шарқона меъморий ёдгорликлар, улардаги услуб уни сеҳрлаб олади. Машрикнинг сершовкин, гавжум бозорлари, куёш нурида турфа рангларда жилоланиб турган мева расталари, баланд-паст, тор кўчаларда ҳаракатланаётган ёркин кийимли одамлар рассом диққат марказида бўлди. Татевосяннинг бу заминда яратган илк асарлари “Улугбек мадрасаси олдида” (1915), “Шом. Ёпик арава” (1915), “Туш” (1916), “Кўчадаги намойиш” (1916) каби асарлари ҳисобланиб, уларда рассомнинг янгича дастхаги у қадар кўзга ташланмайди. Бу композициялар “трапезундча” услубда бўлиб, уларда мойбуёқнинг кенг ва қуюқ ранг бўлаклари бирламчидир.

А.Е.Архипов маслаҳатига кўра О.Татевосян этюдлари билан 1915–1916 йилларда Москва ва Петербург шаҳарларида ўтказилган сайёр рас-

сомлар кўргазмада иштирок этиб, эътирофга мушарраф бўлади. Берилган имтиёз билан Париж шахрига икки йиллик ижодий сафарга бориши мумкин эди. Аммо у Самарқандга қайтиб келади.

1918 йилда рассомнинг саъй-ҳаракатлари билан Ўзбекистонда биринчи бадий билим юрти ташкил қилинади. Асосан маҳаллий ўғил-қизларни ўқитишга мўлжалланган билим даргоҳида фаолият олиб боради. Л.Л.Бурэ, В.Н.Еремян, Г.Н.Никитин, М.Е.Вогман каби рассомлар дарс бериш жараёнига жалб қилинадилар. Бирок бадий қарашларнинг турличалиги, ягона позициянинг мавжуд эмаслиги 1921 йилда билим юртининг ёпилишига сабаб бўлади.

О.Татевосян она шахридек бўлиб қолган Самарқандни турли композицияларда кўпроқ акс эттиришни давом этади. 1915–1917 йиллар оралиғида яратилган композицияларида импрессионистчи рассомлар сингари композицияларида юмшоқ колоритга аҳамият беради. “Эски Самарқанд” деб номланган туркум асарларида шакл-шамойил эмас, балки ранглар уйғунлиги, туслар мезони бирламчи ўринга чиқади. Унда жазирама кундаги бозорни, шом пайтидаги чойхонани ёки тонг сахардаги мулоим ҳавони ранглар воситасида акс эттиради.

“Рамазон ҳайити байрамида” (1919), “Бедана қуйи остида чойхўрлик” (1918), “Сайил” (1918), “Лўбат” (1918) деб номланган композицияларида ўрта асрлар Шарқ миниатюраси услубини кузатиш мумкин.

Ижоднинг сўнгги ўн йиллигида Татевосяннинг ижодий дастхати ва композиция танлаш нуқтаси ўзгаради. Санъатшунос Л.Шостко фикрига кўра, 1929 йилдан кейинги йилларда О.Татевосян ижодида икки хил тенденция кузатилади. Бири миллий урф-одат, анъаналарни акс эттириш учун текислик ва юзага асосланган декоратив характердаги рангтасвир бўлса, иккинчи жиҳатдан импрессионистик хусусиятлар тенденцияси кузатилади. “Қовун сайли” (1929), “Қовун савдоси” (1929), “Ховуз олдида” (1930) ва кўплаб бошқа асарларида импрессионистик услуб хусусиятлари ёрқин акс этади. “Кечқурун, чойхона олдида. (Ҳордик)” (1929), “Қабобхона” (1929), “Мева йиғими” (1930) каби асарларда эса, текислик ва юза мезонларига таянган композицияни кўриш мумкин.

1929–1931 йиллар О.Татевосяннинг Самарқандда яшаб, ижод қилган сўнгги йиллари эди. Тасвирий санъат ишчилари ассоциацияси – ТСИА (русча АРИЗО) ташкил этилгач, жамиятни бошқариш ишлари унга топширилади. Янги ташкилотнинг вазифаси қачонлардир ташкил қилинган “Янги Шарқ усталари” жамоасига кирувчи профессионал рассомлар билан бир қаторда маҳаллий аҳоли орасидан чиққан ўғил-қизларни ҳам тасвирий санъатга қизиқтириш, жалб қилиш эди. Бирок бу ташкилот фаолияти 1932 йилда О.Татевосян Тошкент шахрига кўчиб кетгач, тугайди.

Ҳаётининг деярли асосий қисмини аввал Самарқандда, кейин Тошкентда ўтказган рассом, соғлиги ёмонлашгани боис умрининг сўнгги йилларини Москвада ўтказди. Аммо Самарқанд таассуротлари ҳаётининг сўнгги йилларига ҳақиқатан ҳам акс этади.

О.Татевосян турли жанрларда ижод қилувчи серкирра рассомдир. Унинг Ўзбекистон тасвирий санъати ривожига қўшган ҳиссаси бекиёс, ижодий мероси ҳозирги кунда республикамизнинг турли музейлари коллекцияларидан ўрин олган.

*Шахло БАРНОЕВА,
санъатшунос*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИСКАЧА ҚОМУСИ

ГИ ДЕ МОПАССАН (АНРИ РЕНЕ АЛЬБЕР) – атокли француз ёзувчиси, танкидий реализм йўналиши вакилларида бири, новелла жанрининг устаси. Мопассан 1850 йилда Франциянинг Миромениль шаҳрида туғилган, 1893 йилда Парижда вафот этган. Адабиётга 1880-йилларда шеърӣй тўпламлари ва “Дўндик” новелласи билан кириб келган. Мопассаннинг ижодий дунёси шаклланишида дастлаб шоир Луи Буйе ҳамда Густав Флобернинг таъсири катта бўлган. Унинг ижодий мероси “Ҳаёт” (1883), “Азизим” (1885), “Монт-Ориоль” (1887), “Пьер ва Жан” (1887-1888), “Ўлимдек кучли” (1889), “Бизнинг калб” (1890) номли олти роман, “Мадмуазель Фифи”, “Милон амаки”, “Ой шуъласи”, “Мисс Гарриет”, “Кун ва тун эртаклари”, “Кичкина Рок”, “Жаноб Паран”, “Чап кўл билан”, “Бесамар гўзаллик” каби ўн саккизта хикоялар тўплами, пьесалар, кўплаб очерк ва мақолалардан иборат. Адиб номини дунёга танитган асарлари сифатида “Дўндик”, “Сувга”, “Куёш остида”, “Васиятнома”, “Ой шуъласи” новеллалари ҳамда “Пьер ва Жан”, “Азизим” романи эътироф этилади. Мопассан асарлари бугунги кунга қадар дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган ва кинематографчилар томонидан экранлаштирилган. Хусусан, адиб асарлари П.Турсун, М.Ҳаким, Зумрад, И.Ғафуров, Ш.Минаваров, Б.Ўлдошев каби таржимонлар томонидан ўзбек тилига ўғирилган.

ГИТАРА – торли созлар оиласига мансуб, олтига торли тирнама мусикий соз. Чолғу номи испанча “guitarra”, юнонча “kithara” сўзларидан олинган. Гитара бугунги кундаги энг фаол созлардан бўлиб, унинг тарихи ҳақидаги дастлабки маълумотлар XIV-XV асрларга тўғри келади. Бу соз XVI аср охириларида Европа ва Америкада қўлланила бошлаган. Гитаралар ижровий диапозонига кўра бас, тенор ва баритор гитараларга тавсифланади. Гитара чолғусининг ҳудудий жиҳатдан испан, рус, гавай турлари кенг тарқалган. Рус гитараси бошқа гитаралардан фарқли равишта еттига торга эга бўлади. Бугунги кунда гитараларнинг шаклий ва жанр жиҳатдан бойитилган кўплаб турлари мавжуд. Акустик, ярим акустик, классик, электрогитара, фолк-гитара, флэттоп, арктоп дредноут (вестерн), жамбо, жаз, добро, фламенго, соло гитаралари шулар жумласидандир.

ГЛИНКА МИХАИЛ ИВАНОВИЧ – атокли рус композитори. 1804 йилда Россиянинг Смоленская губернасида таваллуд топган, 1857 йилда Германияда вафот этган. М.Глинка мусиқа дунёсига чолғу ансамбллари учун секстет ва триолар, кўшик, романс, оркестр учун увертюралари билан кириб келган. Унинг Кавказ, Италия, Австрияга саёҳатлари мустақил ижодий услубининг шаклланишида катта ўрин тутди. Глинка рус миллий операсининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Унинг номини дунёга танитган асосий асарлари “Руслан ва Людмила”, “Шоҳ учун ҳаёт”

(“Иван Сусанин”) операларидир. Шунингдек, кўплаб симфоник ва камер асарлари, “Петербург билан видолашув”, “Шубҳа”, “Гёттенинг “Фауст” трагедияси, “Маргарита кўшиқлари”, “Адель”, “Илтижо”, “Ёнингдам, Инизельда” каби кўшиқ ва романслари Глинка ижодий меросининг муҳим қисмини ташкил этади.

ГЛИЭР РЕЙНГОЛЬД МОРИЦЕВИЧ – атоқли украин композитори, дирижёр, педагог. 1874 йилда Украина пойтахти Киев шаҳрида туғилган, 1956 йилда Москвада вафот этган. Р.Глиэрнинг серкирра ижодий фаолияти 1900 йиллардан бошланган. У Киев (1913–1920) ва Москва (1920–1941) консерваторияларида фаолият юритиб, иттифоқдош мамлакатлар орасида мусикий таълимнинг йирик билимдонии сифатида танилган. Глиэр композитор сифатида “Ер ва Осмон” (Ж.Байрон), “Шохсанам” (М.Гальперин), “Гулсара” (К.Яшин, М.Мухаммед), “Лайли ва Мажнун” (А.Навоий), “Рашель” (Г.Мопассан) операларини, “Крис” (П.Луюс), “Клеопатра ёхуд Миср кечалари” (А.Пушкин), “Кизил кўппак” (М.Курилко), “Қизикчилар” (Лопе де Вега), “Бронза чавандоз” (А.Пушкин), “Тарас Бульба” (Н.Гоголь) балетлари ва қатор симфоник жанрдаги асарлар муаллифи. Р.Глиэр фаолиятининг бир қисми ўзбек профессионал мусика маданияти билан боғланади. У ўзбек санъати декадасига тайёргарлик муносабати билан 1940-йилларда Тошкентга келиб, ўзбек халқ ижодиётини ўрганади. “Фарғона байрами” увертюраси, композитор Т.Содиқов билан ҳаммуаллифликда “Лайли ва Мажнун”(1940), “Гулсара”(1949) операларини ва 1947 йилда “Ўзбекфильм” киностудиясида суратга олинган “Алишер Навоий” (режиссёр К.Ёрматов) фильми мусикаларини ёзган. Рейнголд Глиэрнинг ўзбек мусикаси ривожига қўшган хиссаси эътироф этилиб, Тошкент шаҳридаги Республика ихтисослашган мусика мактабига унинг номи берилган.

ГЛЮК КРИСТОФ ВИЛИБАЛЬД – классицизм даври санъатининг йирик намояндаси, немис композитори. 1714 йилда Бавариянинг Эрасбах шаҳрида дунёга келган, 1797 йилда Венада вафот этган. Глюкнинг опера соҳасида қилган ислохотлари кейинги даврлар санъатига ўз таъсирини кўрсатган. У итальян опера сериялари – буффонада ва француз лирик трагедиялари – антибуффонадани уйғунлаштиришга интилади. Композитор ижодининг дастлабки йилларида “Артаксеркс”, “Деметрий”, “Демонфонт”, “Гипермнестра” номли бир қанча анъанавий опера серияларини ёзган. Ижодининг иккинчи ярмида дунёга келган “Дон Жуан”, “Орфей ва Эвридика”, “Альцеста”, “Ифигения Аулидада”, “Ифигения Тауридада”, “Армида”, “Садо ва Нарцисс” сингари опералари, Вольтер трагедиялари асосида ёзилган “Александр”, “Семирамида”, “Хитойлик етимча” балетларида унинг ижодий ғоялари намоён бўлади. XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб, композиторнинг ижодий қарашлари билан анъанавий француз операси тарафдорлари орасида юзага келган баҳсларда “Глюк” операси эътироф этилади. XIX асрда дунё театрлари репертуаридан деярли унутилаётган Глюк асарларига XX асрдан қайта қизиқиш бошланди. 1987 йили Вена шаҳрида Кристоф Глюк асарларини ўрганиш ва тарғибот қилиш бўйича Халқаро Глюк жамияти ташкил этилган.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

РЕЗЮМЕ

●● Грузинская поэзия богата талантами, и она уверенно развивается. В подборке стихов, подготовленной известным переводчиком Давроном Раджабом, отчетливо виден ее сегодняшний облик, чувствуется художественная привлекательность и философия стихов грузинских поэтов.

●● Чингиз Айтматов, продолжая в течение двадцати лет работу над романом “И дольше века длится день” уже после его публикации, включил несколько новых глав, которые способствовали дальнейшему совершенствованию социальной идеи произведения. В данном номере журнала публикуется новелла “Мольба богу” в переводе Вафо Файзуллох, которую исследователи творчества великого писателя считают одной из составных частей романа.

●● Жизнь полна неожиданностями и чудесами. Они способны изменить жизнь не только одного человека, но и всего общества, даже государства. В повести популярного таджикского писателя нашей современности Абдугаффера Аблуджаббарова “Зоопарк” наряду с истиной о вечности и непоколебимости жизни, отражается и шаткость жизни на земле.

●● Вьетнамцы называют свою страну страной поэтов. Особенностью вьетнамской поэзии является сравнительно свободное стихосложение. В подборке таких стихов в прозе, подготовленной для публикации, отражаются своеобразные ценности и ментальные качества вьетнамского народа. Стихи переведены известным поэтом и переводчиком Каримом Бахриевым.

●● Исполнилось 100 лет доктору филологических наук, профессору Фазиле Сулеймановой, известному ученому, исследователю западной литературы и культуры, а также специалисту, глубоко знающему литературу и изобразительное искусство Востока. Профессор Хамиджан Хамидий в своей статье рассказывает о научно-теоретических взглядах и широкомасштабной творческой деятельности Ф.Сулеймановой.

●● Любители искусства кино хорошо знают знаменитого актера кино и театра Литвы Регимантаса Адомайтиса. Артист с первых же ролей сумел полюбить зрители, позднее стал лауреатом кинофестивалей, проведенных в Прибалтике, Белоруссии, Молдавии, получил несколько отечественных и иностранных наград. В статье журналиста Сергея Шурко “Тихонов плохо сыграл Штирлица” рассказывается об образе жизни, характере и духовном мире известного артиста.

RESUME

●● The poetry of Georgia is multifaceted poetry full of different voices. Some works translated by popular poet Davron Rajab shows philosophical and literary aspects of modern Georgian poetry.

●● Parts included into the best novel by Chingiz Aytmatov "The Day Longer Than an Age" for twenty two years strengthened its social motives. The short story "Confession to God" is also a part of the novel. It was translated into Uzbek by poet and translator Vafo Fayzulloh.

●● Life is full of accidents and wonderful events. These moments can change not only the life of one person, but a social life of all country. Well-known Tajik writer Abdugaffor Abdujabborov in his story "The Zoo" narrates about fleeting days of eternal life.

●● Vietnamese says that their country is a land of poets. Characters of Vietnamese and attractions of their country are shown in monotonous, quiet lyrics in prose. Some of these works were translated by well-known poet and translator Karim Bahriev.

●● This year we celebrate the 100th anniversary of Fozila Sulaymonova, well-known scientist, a connoisseur of the West literary and culture, The East literary and pictorial art, the doctor of philology, professor. Popular scientist Homidjon Homidiy in his article "World Fame" wrote about scientific-theoretic views and great literary heritage of Fozila Sulaymonova.

●● Lovers of cinema know a lot about well-known Lithuanian actor of movie and theatre Regimantas Adomaitis. He deserved attention of public with his first roles in cinema festivals took place in Baltic, Belarus, Moldova. A journalist Sergei Shurkov in his article "Tihonov Played the Role of Stierlitz So Bad" wrote about inner world, character and peculiar lifestyle of deceased actor.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: А.ФАЙЗУЛЛА

Техник муҳаррир: Ғ.ЎНАРОВ

Мусаххих: Я.ЭМИНОВА

Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган кўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100066, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 05.09.2019 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

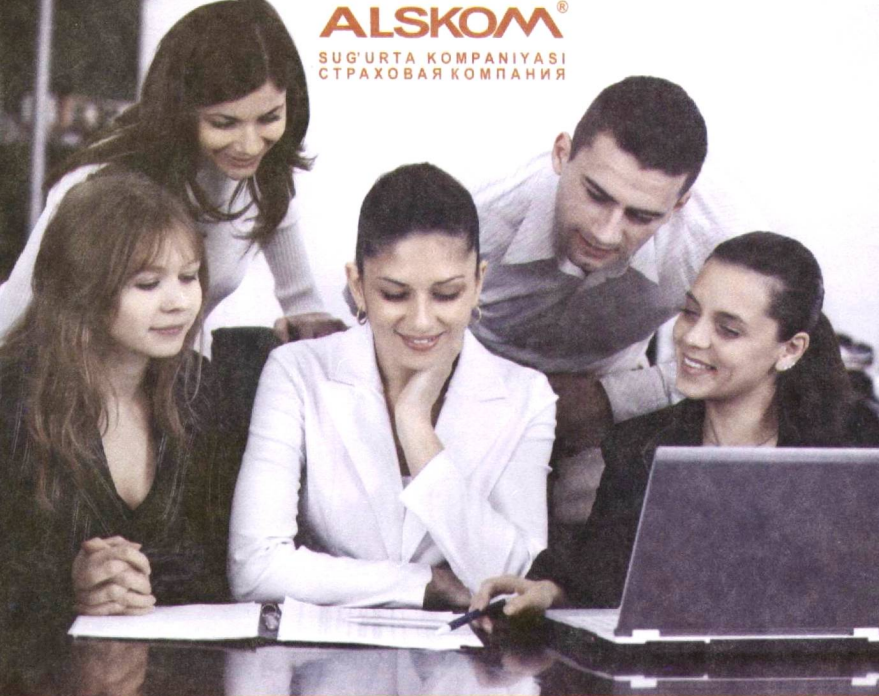
Адади 1887 нусха. 573 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида
териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2019 й.

ҲУРМАТЛИ ФУҚАРОЛАР!

**Автотранспорт олишда гаров
таъминоти муаммо бўлмоқдами?**

БУНИ ТЕЗ ҲАЛ ҚИЛИШ МУМКИН.

"ALSKOM" суғурта компанияси (Бош офиси ёки республиканинг барча вилоят шаҳарларида жойлашган) офисларига мурожаат қилинг. Сиз танлаган шартларда гаров таъминоти сифатида полис тақдим этилади.

Тел.: 147 11 00: | Манзил: Тошкент ш.,
Факс.: 147 22 00: | Амир Темур к., 109.

Оганес Татевосян. «Қовун бозори»

Оганес Татевосян. «Баҳор»

ОБУНАЧИЛАР ДИҚКАТИГА!

Журналнинг обуначиларга етказилишида
муаммо пайдо бўлса, кўйидаги маънода
муносабат қилинг:

Тошкент шаҳри, Амир Темури 1-тор кўчаси,
2-уй. Тел.: (0371) 233-60-78, 233-67-98.

Муқоамизда:
Оганес Татевосян.
«Дехқон портрети»